

**T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİMDALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN
NORMALLEŞME SÜRECİ BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'DEKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ
TÜRK DIŞ POLİTİKASINA İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI**

Gamze TURGAYLI

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Nazmi ÜSTE

İZMİR – 2013

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2010800189

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Gamze TURGAYLI
Tez Başlığı : Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Normalleşme Süreci Bağlamında Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının Türk Dış Politikasına İlişkin Yaklaşımları
Savunma Tarihi : 05.07.2013
Danışmanı : Yrd.Doç.Dr.Ahmet Nazmi ÜSTE

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Yrd.Doç.Dr.Ahmet Nazmi ÜSTE	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Doç.Dr.Ayşen UYSAL	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Nazif MANDACI	YAŞAR ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği ()

Oy Çokluğu ()

Gamze TURGAYLI tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Normalleşme Süreci Bağlamında Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının Türk Dış Politikasına İlişkin Yaklaşımları" başlıklı Tez() / Projesi() kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “**Türkiye Ermenistan İlişkilerinin Normalleşme Süreci Bağlamında Türkiye’deki Sivil Toplum Kuruluşlarının Türk Dış Politikasına İlişkin Yaklaşımları**” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih :

Adı Soyadı:

İmza:

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Türkiye Ermenistan İlişkileri Normalleşme Süreci Bağlamında

Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşlarının

Türk Dış Politikasına İlişkin Yaklaşımları

Gamze TURGAYLI

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Kamu Yönetimi Programı

Sivil toplum ve sivil toplum kuruluşları, geniş bir perspektifte ele alınan ve birbiriyle çatışan tanımlamaları da barındıran kavramlardır. Tanımlardaki bu çeşitlilik çoğunlukla, sivil toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin değişiklik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan günümüzde, sivil toplum-devlet ilişkileri iç siyasalar içinde yer alamamakta, dahası küreselleşme süreci paralellinde, küresel yönetim tartışmalarının bir parçası olarak küresel bir sorun haline gelmiştir. Dolayısıyla artık, sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarının iç politikanın yanı sıra küresel alandaki yerlerine yönelik bir şablon oluşturmak daha zor hale gelmiştir.

Sivil toplum kuruluşlarına dair literatür, uluslararası arenadaki işlevlerine dair teorik tartışmaları içine katacak biçimde genişlemekte, böylelikle uluslararası ilişkiler uzmanlarının dikkatini çekmektedir. Diğer taraftan sivil toplum kuruluşları, çeşitli sorunları uluslararası toplumun gündemine getirerek kendi toplumlarının yanı sıra devletleri de daha verimli şekilde etkileyebileceklerinin farkına varmışlardır. Doğal olarak bu nedenle sivil toplum kuruluşları özelinde, bir yandan uluslararası sınırlar daha önemli hale gelmekte, diğer taraftan ise uluslararası olaylara olan ilgi giderek artmaktadır. Sonuç olarak, bazı durumlarda devletlerarası ilişkilerde de önemler roller almaktadırlar. Bu çalışma ile sivil toplum kuruluşlarının,

Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve özellikle ilişkilerin normalleşmesi üzerindeki rollerinin, siyasi duruşlarının ve etkilerinin açıklanması amaçlanmıştır.

Türk dış politikasının önemli konularından biri, Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesidir. Son on yılda her iki tarafın da, diyalog ve karşılıklı empati yollarıyla, ortak sorunları çözmek adına çeşitli somut adımlar attıkları görülmüştür. 2000’li yılların başında taraflar gayri resmi ilişkiler kurmuş, 2007 yılının sonunda ise yakınlaşma karşılıklı resmi adımlarla devam etmiştir. “Futbol diplomasisi” adı altında başlayan bu süreç, 2009 yılında iki önemli protokolün imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak söz konusu süreç 2010 yılında, bazı iç politik gelişmelerden dolayı askıya alınmış ve her iki ülkenin parlamentoları tarafından protokollerin onaylanmaması nedeniyle tamamen durdurulmuştur.

Bu çalışma Türkiye’deki seçilen sivil toplum kuruluşlarının Türkiye-Ermenistan arasındaki yakınlaşma süreci ile ilgili siyasi duruşlarını, rollerini ve etkilerini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, özellikle sivil toplum ve devletin karşılıklı konumlarına odaklanarak, sivil toplum kuruluşlarının dış politika yapım sürecindeki rollerine yönelik olarak kuramsal tartışmalardaki yeri belirlenmiştir. Aynı şekilde, seçilen sivil toplum kuruluşlarının Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecindeki rolleri bu teorik perspektif içinde sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Protokoller, Normalleşme, Sivil Toplum

ABSTRACT

Master's Thesis
Non Governmental Organizations' Approach To
Turkeys ForeignPolitics In The Context Of
Turkey And Armenia Relations Normalization Process
Gamze TURGAYLI

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Administration
Public Administration Program

Civil society and civil society organizations are discussed in a broad perspective culminating in some even contending definitions. This diversity of definitions is mostly derived from the changing relations between civil society and state. On the other side, currently civil society-state relations can not be contained within the domestic politics and furthermore, in paralel with the process of globalization it has turned out a global issue, a part of discussion around global governance. Of course, from now on it is more difficult to generate a template relating the place of civil society and civil society organization in global as well as domestic politics.

It is observed that the literature on civil society continues to enlarge so as to incorporate theoretical discussions relating their functions in international arena, thereby luring the attention of the student of international politics. On the other side, civil society organizations are aware that they can influence more efficiently their respective societies as well as states by bringing the issues to the agenda of international community. Naturally, for this reason, on the one hand transnational bounds have become vital for civil society organizations, and on the other, their attention to international events have gradually increased. Consequently, they attained in some cases important roles in the course of inter-state relations as well. This study aims at unfolding the political stand and

influence of the civil society organizations on the Turkish-Armenian relations, particularly on their role in the normalization of their relations.

One of the outstanding matters in the Turkish foreign policy agenda had been the normalization of relations with Armenia. In the last decade, both parties spent concrete effort to solve their mutual problems through dialogue and mutual empathy. In the beginning of the 2000s the parties established informal relations and at last in 2007 the rapprochement continues with mutual official gestures. The process that took its start with so-called “football diplomacy” resulted in the signature of two important protocols in 2009. However, this process had to be suspended due to some domestic political developments and it was abated totally when the parliaments of the two countries did not ratify the protocols in 2010.

This study purports to enlighten the political position, role and efficiency of the selected civil society organization in Turkey in regard with the ongoing rapprochement process between Armenia and Turkey. For this purpose, it is allotted a space to the theoretical discussions relating the role of civil society organizations in foreign policy making process, particularly focusing on the positions of civil society against the state. In the same vein, the selected civil society organizations’ role in the Turkish-Armenian normalization are elaborated within the same theoretical perspective.

Keywords: Armenia, Protocols, Normalization, Civil Society

**TÜRKİYE ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNİN
NORMALLEŞME SÜRECİ BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'DEKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ
TÜRK DIŞ POLİTİKASINA İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
TABLOLAR LİSTESİ	xv
ŞEKİL LİSTESİ	xvi
EKLER LİSTESİ	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

I. SİVİL TOPLUM VE SİYASAL TOPLUM	5
A. Sivil Toplumun	5
B. Siyasal Toplum ile İlişkisi Bağlamında Sivil Toplum'un Evrimi	6
1. Sivil Toplum Kavramına Yüklenen Siyasal Toplum Algısı	6
2. Sivil Toplum Siyasal Toplum Ayrımı	11
3. Modern Anlamda Sivil Toplum	15
II. SİVİL TOPLUM VE ÖRGÜTLENME: SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI	18
A. Sivil Toplum Kuruluşları ve Özellikleri	19
B. Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri	23

III. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ DEVLETLE İLİŞKİSİ VE DIŞ POLİTİKA	26
A. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletle İlişkisi	26
1. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletin Tamamlayıcılık İlişkisi	34
2. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletin İşbirliği İlişkisi	35
3. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletin Rekabet İlişkisi	38
B. Sivil Toplum Kuruluşları ve Dış Politika	40
1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Dış Politikaya Katılımı	44
2. Dış Politika Alanında Sivil Toplum Kuruluşları ve Devlet İlişkisi	47
a) Dış Politikada Tamamlayıcılık İlişkisi	48
b) Dış Politikada Rekabet İlişkisi	49
c) Dış Politikada İşbirliği İlişkisi	51

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ TEMEL SORUNLAR

VE

NORMALLEŞME SÜRECİ

I. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE TEMEL SORUNLAR	54
A. Dağlık Karabağ Sorunu	57
1. Sorunun Ortaya Çıkışı	57
2. Minsk Süreci	64
3. Türkiye'nin Tutumu	66
B. Soykırımın Yapılıp Yapılmadığına Dair İddialar	68
1. Sorunun Ortaya Çıkışı	68
2. Sorunun Uluslararası Yansımaları ve Ermenistan'ın Tutumu	71
3. Türkiye'nin Tutumu	74
C. Türkiye-Ermenistan Sınırına İlişkin Tartışmalar	75
1. Türkiye-Ermenistan Sınırının Belirlenmesi	76
2. Ermenistan'ın İddiaları	79
II. TÜRKİYE-ERMENİSTAN NORMALLEŞME SÜRECİ	82
A. İyi Niyet Girişimleri	82

B. “Futbol Diplomasisi” ve Protokollerin İmzalanması	84
C. Türkiye ve Ermenistan Kamuoyunun Normalleşme Sürecine Yaklaşımı	88
D. Protokollerin Analizi	90
1. “Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol”	90
2. “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokol”	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ NORMALLEŞME SÜRECİNE YÖNELİK SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI FAALİYETLERİ

I. RAPOR, ANALİZ VE ÇALIŞTAY FAALİYETLERİYLE SÜRECE KATILAN STK’LAR	95
A. BİLGESAM’ın Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Dair Rapor Çalışmaları	96
B. SETA’ın İkili İlişkilere Yönelik Çalıştay Faaliyetleri	98
C. USAK’ın İkili İlişkilere Yönelik Çalıştay Faaliyetleri	102
II. PROJE FAALİYETLERİYLE SÜRECE KATILAN STK’LAR	106
A. GPOT’un Proje Faaliyetleri	106
B. TESEV’in Proje Faaliyetleri	114
C. TEPAV’ın Proje Faaliyetleri	118
D. Hrant Dink Vakfı’nın Proje Faaliyetleri	124
E. Helsinki Yurttaşlar Derneği’nin “Türk-Ermeni Barışma Sürecinde Sivil Adımlar” Toplantı Serisi	128
F. Anadolu Kültür’ün Sanatsal ve Kültürel Faaliyetleri	132
G. TABDC’in “Aras Nehri- Barış ve Hoşgörü Yolu” Projesi	137
SONUÇ	141
KAYNAKÇA	151
EKLER	

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AMA	Ermenistan Pazarlama Kuruluşu
AmCham	Amerikan Ticaret Odası
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BİLGESAM	Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi
BM	Birleşmiş Milletler
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CFI	Kriz Yönetimi İnisiyatifi
CSD	Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu
ÇEVKO	Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı
ÇYDD	Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DRL	Demokrasi, İnsan Hakları ve Çalışma Bürosu
dvv International	Alman Yetişkin Eğitimi Birliği Uluslararası İşbirliği Enstitüsü
EPF	Avrasya Ortaklık Vakfı
GMF	German Marshall Fund
GPOT	Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi
GT	Gönüllü Teşekküller
hYd	Helsinki Yurttaşlar Derneği
ICHD	Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi
ICTJ	Geçiş Hukuku Uluslararası Merkezi
IULA-EMME	Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği Akdeniz ve Ortadoğu Bölümü
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi

NGO	Non-Governmental Organizations
SETA	Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı
STÖ	Sivil Toplum Örgütleri
SATR	Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Destek
SHÇEK	Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	Sivil Toplum Kuruluşları
TABDC	Türkiye Ermenistan İş Geliştirme Konseyi
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TEPAV	Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı
TESEV	Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı
TCK	Türk Ceza Kanunu
TTGV	Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı
TÜDAV	Türk Deniz Araştırmaları Vakfı
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği
UÇKP	Ulusal Çevre ve Kalkınma Programı
UMBA	Ermenistan Sanayici ve İşadamları Birliği
UMP	Fransa Halk Hareketi Birliği Partisi
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
USAID	ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı
USAK	Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu
YPC	Erivan Basın Kulübü
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
s.	Sayfa numarası
ss.	Sayfa aralığı

TABLÖLAR LİSTESİ

- Tablo 1:** Tarihsel Süreçte Devlet ve Sivil Toplumun Rollerini s.18
- Tablo 2:** Öldürülen ve Göç Etmek Zorunda Bırakılan Türk ve Müslüman Nüfusu s.59

ŒEKİL LİSTESİ

Harita 1: İşgal Altındaki Azerbaycan Toprakları ve Karabağ'ın Durumu s.63

EKLER LİSTESİ

- EK 1:** Mülakat soruları ek.s.1
- EK 2:** BİLGESAM / SETA –Fatih ÖZBAY ile 06.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.3
- EK 3:** USAK - Kamer KASIM ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.8
- EK 4:** GPOT–Mensur AKGÜN ile 11.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.13
- EK 5:** GPOT –Lenka PeETROVA ile 11.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.20
- EK 6:** TESEV –Aybars GÖRGÜLÜ ile 10.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.24
- EK 7:** TEPAV -Ali Osman DİZMAN ile 15.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.35
- EK 8:** Hrant Dink Vakfı - Burcu BECERMEN ile 14.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.41
- EK 9:** Helsinki Yurttaşlar Derneği - Esra GÜÇLÜER ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.48
- EK 10:** Anadolu Kültür – Tamar NALCI ile 03.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.56
- EK 11:** TABDC- Noyan SOYAK ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması ek.s.60

GİRİŞ

Sivil toplum ve sivil toplum kuruluşları geniş bir perspektifte ele alınan, birçok farklı tanımı bulunan ve bu nedenle kavramsal tanımlama sorunları barındıran kavramlardır. Tanımı zorlaştıran birkaç unsur bulunmaktadır. Öncelikle sivil toplumun tarihsel süreç içerisindeki evrimi kavramın çeşitli içeriklerle anılmasına neden olmuştur. Bu evrim, sivil toplumun devlet karşısındaki konumuna ve bu konumun tarihsel süreç içerisindeki değişimine işaret etmektedir. Bu nedenle sivil toplum kavramı tarihsel süreç içerisinde, yönetim şekillerinin ve buna bağlı olarak devletle ilişkilerinin değişimine paralel olarak farklı içeriklerle karşımıza çıkmaktadır. Sivil toplumun tanımını zorlaştıran bir diğer unsur çok geniş bir perspektifte ele alınabilecek bir kavram olmasıdır. Sivil toplumun geniş bir yelpazede ele alınabilmesi, kavramın tanımını çeşitlendirmiş bu da literatürde birçok farklı tanımın yer almasına neden olmuştur.

Sivil topluma ilişkin bu kavramsal sorun sivil toplum kuruluşları kavramını tanımlamayı da zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, sivil toplum kuruluşları kavramının da birçok tanımı bulunmakta ve ne olduğundan ziyade ne olmadığı anlaşılmaya, özellikleri ve işlevleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu noktadan hareketle sivil toplum kuruluşlarının devletle olan ilişkileri bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmaktadır.

Her ne kadar evrensel bir tanım yapılamasa da sivil toplum kuruluşlarının siyasal ve toplumsal yaşamdaki işlevleri her geçen gün artmakta ve bu kuruluşların siyasal alana olan etkileri artık kanıksanamayacak boyuta ulaşmaktadır. Gerek iç politika gerekse dış politika alanındaki etkinlikleri her geçen artan sivil toplum kuruluşları, karar alıcılar tarafından da dikkate alınmaktadır.

Diğer taraftan hem toplumsal alanda hem de sivil toplum kuruluşları nezdinde dış politikaya olan ilginin son yıllarda arttığı gözlemlenmektedir. O kadar ki artık sadece dış politika alanına yönelik çalışmalarda uzmanlaşmış sivil toplum kuruluşları bulunmaktadır.

Bu çalışmayla, sivil toplum kuruluşlarının devletle olan ilişkilerini “tamamlayıcılık”, işbirliği” ve “rekabet” ilişkileri çerçevesinde ele alarak, bu ilişkinin dış politika alanına nasıl yansıdığını tespit etmeye çalışılmıştır. Bu amaçla

Türkiye'nin önemli dış politika konularından biri olan ve uzun yıllardır çeşitli problemler nedeniyle diplomatik ilişki kurulamayan Ermenistan konusu ele alınmış, sivil toplum kuruluşlarının “tamamlayıcılık”, “işbirliği” ve “rekabet” ilişkileri bağlamında konuya ilgi ve etkileri analiz edilmiştir.

Türkiye-Ermenistan arasında 2007'de “futbol diplomasisi” ile başlayan ve 2009'da önemli iki protokolün imzalanmasıyla devam eden, diplomaside normalleşme eğilimi dikkat çekmiştir. Ancak iki ülke arasındaki sorunlar nedeniyle protokoller hayata geçirilememiş ve normalleşme süreci 2010 yılında askıya alınmıştır.

2007 yılında başlayan normalleşme dönemi ve sonrasında çeşitli sivil toplum kuruluşları, ikili ilişkilere yönelik, gerek araştırma, çalıştay, toplantı faaliyetleri olsun gerekse ikinci kanal diplomasi çerçevesinde proje faaliyetleri olsun birçok çalışma yürütmeye başlamışlardır. Bu çalışmalar, sivil toplum kuruluşlarının dış politikaya yönelimini yansıtmak adına uygun birer örnek olmakla birlikte, çeşitli perspektiflerdeki yaklaşımlarla yürütülmesinden dolayı da “tamamlayıcılık”, “işbirliği” ve “rekabet” kulvarlarını gösterebilecek ve böylece çalışmaya ışık tutacak nitelikte oldukları öngörülmüştür.

Bu amaçla öncelikle literatür taraması yapılmış, sivil toplum kuruluşlarının yayınları incelenmiş ve sivil toplum kuruluşları ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik kullanılacak kaynaklar tespit edilmiştir. Sonrasında sivil toplum kuruluşlarının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik çalışmaları incelenerek çalışmada kullanılabilecek olanlar tespit edilmiştir. Tespitte kriter olarak; sivil toplum kuruluşlarının dış politika alanındaki çalışmaları, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik çalışmaları ve bu çalışmaların sıklığı, kuruluşların etkinliği ve perspektifin çeşitli olması amacıyla çalışmaların niteliği dikkate alınmıştır. Bu kriterler göz önünde bulundurularak; çalıştay, araştırma ve toplantı faaliyetlerine yönelik olarak Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Merkezi (SETA) ve Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK); ikinci kanal diplomasi çerçevesinde proje faaliyetlerine yönelik olarak, Global Political Trends Center (GPOT), Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Hrant Dink Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği (HYD),

Anadolu Kùltür ve Türkiye Ermenistan İş Geliştirme Konseyi (TABDC) tercih edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde sivil toplum kavramının kökenleri incelenerek tarihsel süreç içindeki evrimi ele alınmış ve kavramın günümüzdeki içeriği hakkında genel bir kanıya varılmaya çalışılmıştır. Sonrasında sivil toplum kuruluşlarına değinilmiş, işlevleri ve özellikleri incelenmiş ve bu kuruluşların devletle olan ilişkileri bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşlarının devletle olan ilişkileri “tamamlayıcılık”, “işbirliği” ve “rekabet” ilişkileri çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Son olarak sivil toplum kuruluşlarının dış politika alanındaki etkinliklerine değinilerek bu alanda devletle olan ilişkileri, yine “tamamlayıcılık”, “işbirliği” ve “rekabet” ilişkileri bağlamında kavramsal bir çerçeveye oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde; Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve iki ÷lke arasındaki sorunların daha iyi anlaşılabilmesi adına öncelikle ikili ilişkilerin tarihine kısaca değinilmiştir. Sonrasında Türkiye-Ermenistan arasındaki temel sorunları oluşturan, Türkiye-Ermenistan sınırına ilişkin tartışmalar, soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddialar ve Dağlık Karabağ sorunu ele alınmıştır. Son olarak 2007’de “futbol diplomasisi” ile başlaya normalleşme dönemi incelenmiş ve protokollerin analizi yapılmıştır.

Son bölümde ise seçilen sivil toplum kuruluşlarının, Türkiye-Ermenistan normalleşme dönemi ve sonrasında gerçekleştirdikleri çalışmaları aktarılmıştır. Ayrıca bu sivil toplum kuruluşlarından uzmanlarla; Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve yürüttükleri çalışmalar hakkında m÷lakat çalışması yapılmıştır.

Sonuç bölümünde ise; Türkiye’nin normalleşme dönemindeki Ermenistan politikası kısaca hatırlatılarak temel unsurları üzerinde durulmuştur. Daha sonra birinci bölümde dış politika alanında sivil toplum kuruluşları-devlet ilişkisine yönelik oluşturulan kavramsal çerçeve bağlamında üçüncü bölümde ele alınan sivil toplum kuruluşları çalışmaları sınıflandırılmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın yürütülmesinde, destek ve yardımlarından dolayı Prof. Dr. Nazif MANDACI’ya, m÷lakat çalışmasındaki yardımlarından dolayı Aybars GÖRGÜLÜ’ye ve danışmanlığımı üstlenen Yrd. Doç. Dr. A. Nazmi ÜSTE’ye

desteği, yardımları ve göstermiş olduğu hoşgörüden dolayı teőekkürlerimi bir borç bilirim.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM VE SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

I. SİVİL TOPLUM VE SİYASAL TOPLUM

A. Sivil Toplum

Sivil toplum, toplumun sivil niteliğine vurgu yapan sosyolojik bir kavramdır. Köken olarak incelediğimizde “civil” kavramı Fransızca ve Latince kökenli olmakla birlikte, nazik, kibar, medeni gibi kavramları çağrıştırmaktadır. Bu kavramların yanında, şehrli, kır ya da köy yaşamına ilişkin olmayan, askeri olmayan, vatandaşlara ve onların yönetimine, birbirleriyle ilişkilerine yönelik olarak da kullanılmaktadır¹Bu bağlamda sivil toplum ise yukarıda da belirtildiği gibi toplumun sivil niteliğini vurgulayan, toplumsal bir yaşam biçimi olarak nitelendirilmektedir.

Sivil toplum kavramının düşünsel temelleri Eski Yunan’da Aristoteles’e ve Roma döneminde Çiçero’ya kadar uzanmaktadır, teorik temelleri ise 18. yüzyılda atılmıştır. Klasik dönemde devlet ile aynı anlamda kullanılan sivil toplumun ilk köklü değişimi Hegel tarafından yapılmış ve bu dönemden sonra ise devletten farklı olarak kavramsallaşmıştır. Marx ve sonrasında Gramsci tarafından da yorumlanan sivil toplum kavramı dönemler ve düşünürler ile birlikte farklı anlamlarda değerlendirilmiştir. Bu farklılaşmanın temelinde ise dönemler ve devlet biçimlerinin de etkisiyle, devlet ile toplum arasındaki ilişki ve bu ilişkilerin algılanış biçimi yatmaktadır.

Günümüzde ise sivil toplum, herkes tarafından kabul edilen evrensel bir tanımlaması yapılamamış muğlak bir kavram olarak literatürde yer almaktadır. Bu bağlamda en genel anlamıyla sivil toplum, “devlet iktidarının baskısı ve denetimi altında olmayan gönüllü örgütlerin yer aldığı alan”² olarak tanımlanmaktadır. Fakat bu tanım içinde sivil toplum çok geniş bir alanı ifade etmektedir ve dolayısıyla sivil toplumun ne olduğu anlaşılabilir değildir. Bu nedenle sivil toplumun ne olduğu ya da

¹ Hakan Çopur, **Teoriden Pratiğe Sivil Toplum**, <http://www.ekopolitik.org/public/page.aspx?id=615>, (20.04.2009)’dan aktaran: Seyfettin ASLAN, “Sivil Toplum ve Demokrasi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, 2010, s.359.

² E. Fuat Keyman, “Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum”, s.2., http://www.academia.edu/2971550/Avrupada_ve_Turkiyede_sivil_toplum, (10.01.2012).

olmadığının daha iyi anlaşılabilmesi için tarihsel süreç içinde nasıl bir evrim geçirdiğine siyasal toplum ile ilişkisi bağlamında bakmak daha doğru olacaktır.

B. Siyasal Toplum ile İlişkisi Bağlamında Sivil Toplumun Evrimi

Sivil toplum kavramının herkes tarafından kabul görmüş evrensel bir tanımı bulunmadığını daha önce belirtmiştik. Bununla birlikte sivil toplum kavramı daha çok siyasal toplumla yani devletle olan ilişkisi ve devlet karşısındaki konumu bağlamında değerlendirilen ve bu ilişkiden yola çıkılarak tanımlanmaya çalışılan bir olgudur. Bu nedenle sivil toplum kavramını tanımlamaya çalışırken, tarihsel süreç içinde siyasal toplumla olan ilişkisi çerçevesinde ele almak söz konusu kavramın evriminin incelenmesine ve günümüzdeki içeriğinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1. Sivil Toplum Kavramına Yüklenen Siyasal Toplum Algısı

Klasik dönemden önce Aristoteles'te ve sonrasında Çiçero'da gördüğümüz sivil toplum kavramı bu dönemde devlet ile aynı anlamda değerlendirilmektedir. Gerek Aristoteles gerekse Çiçero sivil toplumu hiçbir siyasal toplumu kastetmeden, devlet ile siyasal toplumun iç içe geçtiği bir düşünsel çerçevede tanımlamışlardır.

Aristoteles'in "Polis" adlı eserinde site devleti olarak tasvir ettiği "politike koinonia (politik topluluk/toplum, politik düzen)" da sivil topluma³ yönelik görüşleri yer almaktadır. "Polis"te; "Politike koinonia" yasal olarak tanımlanmış, yasalar sistemi altındaki eşit ve özgür vatandaşların toplumu olarak tanımlanmaktadır. Ancak burada yasalar toplumsal norm ve değerlerin ortak bir kümesi olan ahlakın ifadesi olarak görülmekte, ahlak ise dostluğun özünü oluşturmaktadır⁴. Dolayısıyla Aristoteles'e göre ahlakilik ve dostluk toplumun temelini oluşturmakta ve bunun yanında özel ve kamusal hayatın özü niteliğini taşımaktadır. O kadar ki, kamusal hayatta dostluk yoksa toplumsal grupların çıkar çatışması kamusal hayatı

³ Gerek Aristoteles'in, gerekse Çiçero'nun sivil toplum tanımlarında, sivil toplum ve siyasal toplum bir fark gözetmeksizin aynı anlamda değerlendirilmektedir. Bu nedenle burada kullanılan sivil toplum kavramını siyasal toplum olarak nitelendirmek mümkündür.

⁴ Jean L. Cohen ve Andrew Arato, **Civil Society and Political Theory**, MIT Press, United States of America, 1994, s.84.

zedeleyecek şekilde baskın hale gelir⁵. Bunun yanı sıra medenileşme ve uygarlaşma gibi fikirlerine de yer veren Aristoteles, özgürlük ve eşitlik gibi unsurlara da vurgu yapmıştır. Bu bağlamda bir sivil toplumun üyeliği, diğer vatandaşlara zarar vermeden, kanunlara uygun davranma zorunluluğunu getirmektedir⁶. Sonuç olarak Aristoteles'te ahlakilik temeline oturtulan sivil toplum, devlet ile aynı anlamda kullanılmakta ve belirlenen kurallar çerçevesinde özgür ve eşit kabul edilen bireylerin siyasal toplumu olarak tanımlanmaktadır.

Çiçero'da ise Latince 'societas civilis' olarak ifade edilen sivil toplum Aristoteles'e benzer bir şekilde siyasal toplum yapısını ifade etmektedir. Devleti; "Devlet halktan başka bir şey değildir. Halk deyince herhangi bir biçimde bir araya toplanmış olan rastgele bir yığın değil, ortak bir yarar, amaç ile uyum halinde bulunan, hukuksal bağlarla birleşmiş insanlar topluluğunu anlatmış oluruz"⁷ şeklinde tanımlayan Çiçero, insanlardaki en büyük değer ya da erdemin ise devlete yararlı olmak olduğunu belirtmiştir. Kısaca sivil toplum Çiçero tarafından, sivil kanunlar etrafında yönetilen bir kent/şehir toplumu olarak ifade edilmiş ve devlet ile sivil toplum arasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın aynı anlamda değerlendirilmiştir.

Eski Yunan felsefe geleneğinde oldukça genel bir kullanıma sahip olan sivil toplum kavramı, Eski Yunan ve Roma dönemi boyunca devletle ve dolayısıyla siyasal toplum ile aynı anlamda kullanılmış ve herhangi bir ayırma gidilmemiştir. Bu bağlamda sivil toplum bir üyesi olmak demek; devletin bir üyesi olmak ve dolayısıyla onun yasalarına ve ödevlerine karşı yükümlülükleri olan bir yurttaş olmak anlamına gelmektedir⁸.

Toplum sözleşmesi kuramının temsilcilerinden Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau da sivil toplum kavramını devlet ile aynı anlamda

⁵ Ali Yaşar Sarıbay, "Sivil Toplumda Ahlak: Universitas Mı?, Societas Mı?", **Sivil Toplum: Farklı Bakışlar**, (Der. Lütfi Sunar), Kaktüs Yayınları, İstanbul, 2004, s.32'dan aktaran Elif Karakurt Tosun, "Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye'de Yerel Yönetim Birimleri ve Sivil Toplum Kuruluşları İlişkisi", **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, s.180.

⁶ Adem Palabıyık, "Sivil Toplum Kavramına Farklı Yaklaşımlar: Klasik, Modern, Güncel ve Postmodern Söylemler", **VII. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Hayırseverlik**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2010, s.94.

⁷ Alaeddin Şenel, **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınlar, 2004, s.198.

⁸ John Keane, "Sivil Toplum ve Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850", **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar**, çev. Erkan Akın, Aksu Bora, Ahmet Çiğdem, Levent Köker, Mehmet Küçük ve Ayşe Nur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993,s.48.

kullanan düşünürler arasında yer almaktadır. Toplum sözleşmesi kuramı en genel anlamıyla doğa durumunda yaşayan insanların bir sözleşme ile doğa durumundan kurtulup uygarlık durumuna geçtiğini öngörmektedir. Bu kurama göre; doğa durumunda barbarlık koşulunda yaşayan insanlar, güvenliklerinin sağlanması adına kendi aralarında bir sözleşme yapmışlar ve haklarının tamamını ya da bir kısmını ortak bir otoriteye devrederek uygarlık durumuna geçmişlerdir⁹. Bu noktada sivil toplum doğal toplumun karşıtı olarak kavramsallaşmakta ve yine devlet ile özdeş olarak değerlendirilmektedir. Bu kuramın temsilcileri Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau arasında doğal toplumdaki sivil topluma geçişte ve bu geçişin nedenleri arasında farklılıklar bulunsa da ortak nokta olarak sivil toplum devlet ile özdeş olarak kullanılmıştır.

Thomas Hobbes'a göre doğal yaşam halinde insanlar özgür ve eşit koşullar altında yaşamaktadırlar ve eşit koşullar altında rekabet etmeye çalışan insanlar birbirlerini yok etmeye çalışacaklardır. Doğal yaşamı "herkesin herkesle savaşı"¹⁰ olarak nitelendiren Hobbes'a göre; doğa durumunda insanlar arasında var olan eşitlik ve özgürlük, "rekabet" ve "herkesten üstün olma arzusu" nu ortaya çıkaracaktır. Bu durum insanlar arasında güvensizliğe ve çatışmaya yol açacak dolayısıyla savaş hali kaçınılmaz olacaktır. Bu durumdan kurtulmak ise ancak sivil topluma geçmekle mümkün olacaktır. Doğa durumunda yaşayan insanlar güçlerini tek bir insan ya da heyetten oluşan bir güce devredeceklerdir. Hobbes'un "Leviathan" olarak adlandırdığı bu güç insanları kontrol altında tutacak, huzursuzluk ve ölüm korkusu ortadan kalkacaktır. Böylece insanların kültür ve medeniyet yaratabilecekleri medeni topluma geçilecektir¹¹. Hobbes'a göre doğa yasaları sivil toplumun kurulmasını buyurmaz fakat insanları doğa durumunda ortaya çıkabilecek çatışma ya da savaş tehlikesine karşı uyarmaktadır. Bu durumu önlemek için Hobbes'un "Leviathan" olarak adlandırdığı güçlü, bir devlet gerekir¹². Sivil topluma geçişte özellikle vurgulanan bu devlet; güçlü, otoriter ve sarsılmaz niteliklere sahiptir. Fakat devletin kural koymadığı, aile yaşamını ve ekonomik ilişkileri kapsayan özel bir yaşam alanı

⁹ Palabıyık, s.95.

¹⁰ Şenel, s.323.

¹¹ Mustafa Öztürk ve Levent Şahin, "Küreselleşme Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye'deki Durumu", s.11., <http://www.iudergi.com/tr/index.php/sosyalsiyaset/article/view/1730>, (10.01.2012).

¹² Gülgün E. Tosun, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi (Türkiye Örneği)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, s.32.

söz konusudur¹³. Görüldüğü gibi Hobbes'un modelinde de sivil toplum ve siyasal toplum arasında herhangi bir ayırım yapılmamış ve özdeş olarak değerlendirilmiştir. Bu durumun tek istisnası, mutlak iktidara sahip devletin kural koymadığı özel bir yaşam alanının varlığıdır.

Toplumsal sözleşme kuramının temsilcilerinden John Locke da sivil toplum ile devleti aynı anlamda değerlendiren düşünürler arasındadır. Fakat Locke, Hobbes'un aksine devleti değil bireyi ön plana çıkaran liberal anayasal bir devlet modeli savunmuş, uygar yaşam haline geçmeyi ise mülkiyet ve adalet kavramlarıyla açıklamıştır. Locke da doğal yaşam halinde insanların eşit ve özgür olduklarını ileri sürmüştü fakat bu eşitlik ve özgürlük ortamının çatışmaya dönüşmesinin sadece bir olasılık olduğunu, Hobbes'un öngördüğü gibi doğal yaşam halinin zorunlu bir sonucu olmadığını belirtmiştir. Ona göre, insanlar doğal yaşam halindeyken mutlak bir eşitlik ve özgürlük ortamı içinde yaşama ve özgürlük haklarının yanı sıra mülkiyet hakkına da sahiptirler. Fakat insanlar, sahip oldukları bu haklar ihlal edildiği durumlarda birbirlerini yargılama yoluna gideceklerdir. Bu durum ise hakkı ihlal edilen birey cezalandırma yetkisini kullanacağı için kargaşaya neden olacaktır. Bu kargaşanın önlenmesi için doğal yaşamdan bir sözleşme ile çıkılacak ve yargılama yetkisinin siyasal topluma yani devlete devredileceği sivil toplum kurulacaktır¹⁴. Bu noktada Locke ve Hobbes birbirinden farklılaşmaktadır. Hobbes'a göre toplumsal sözleşmeyle birlikte insanlar tüm yetkilerini devlete devretmiştir ve devlet sınırsız bir güce sahip olmuştur. Buna karşılık Locke kurulan devletin sınırlı yetkilere sahip olmasını öngörmüştür. Ona göre devlet insanların doğal durumda sahip oldukları hakları korumakla yükümlüdür ve bu hakları koruduğu ölçüde devamlılığını sağlayabilir¹⁵. Kısaca özetlemek gerekirse Locke'un toplumsal sözleşme kuramının merkezinde özgürlükler ve hukukun üstünlüğü ve bunların devlete karşı savunulması yatmaktadır. Sivil toplumun kurulma amacı ise; kurulacak

¹³ Mümtazer Türköne, **Siyaset**, Lotus Yayınları, Ankara, 2003, s.350'dan aktaran İrfan Haşlak ve Serdar Güleler, "Sosyal ve Siyasal Düşüncede Sivil Toplum Tartışmaları ve Toplulukçu Düşüncede Topluluk, Birey ve Devlet Anlayışı", **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, s.4.

¹⁴ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, 9. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul, 2002, s.156'dan aktara Haşlak ve Güleler, s.4.

¹⁵ Sudipta Kaviraj and Sunil Khilnani, **Civil Society: History and Possibilities**, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2001, ss.18-19.

adil bir cezalandırma sistemi ile insanların özgürlüklerinin, mal ve haklarının korunması olmuştur¹⁶.

Toplumsal sözleşme kuramının bir diğer temsilcisi Jean-Jacques Rousseau'da, Hobbes ve Locke gibi doğal yaşam halinin eşitlik ve özgürlük ortamı olduğunu savunmaktadır. Fakat buradaki eşitliğin tam bir eşitlik olmadığını, sadece mülkiyetin olmamasından dolayı, uygarlığın yarattığı eşitsizliklerin olmadığını belirtmiştir. Bunun dışında insanlar arasında zekâ, yaş vb. alanlarda küçük ama önemsiz doğal eşitsizliklerin olduğunu savunmuştur¹⁷. Doğa durumunun ise savaş durumu olmadığını, birbirleriyle savaş haline giren insanların zaten doğal olmadıklarını belirterek Hobbes'dan ayrılmaktadır. Yani doğa durumunda insanlar doğal eşitsizliklerin dışında eşit ve özgür bir ortamda yaşamaktadırlar. Bu eşitlik ve özgürlük ortamının bozulması ise insanların mülkiyet kavramıyla tanışmalarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Mülkiyet, insanların birbirlerine karşı sorumluluk duymamalarına neden olmuştur. Bu durumdan kurtulmak ve barış içinde yaşamak için insanlar oluşturdukları bir sözleşme gereği "özel" ve "farklı" iradelerini, kuşatıcı ve kapsayıcı olan "Genel İrade"ye devretmektedirler. Genel İrade'nin oluşmasıyla birlikte insanlar farklılıklarını kaybederek Genel İradenin birer taşıyıcısı haline gelmektedirler¹⁸. Dolayısıyla Rousseau'da Hobbes gibi mutlakiyetçi ve kapsayıcı bir devlet modeli öngörmüş ve sivil toplum ile devleti yani "Genel İrade"yi özdeş olarak değerlendirmiştir.

Sivil toplumu devlet ile özdeş olarak değerlendiren bu anlayış etkisini 18.yy la kadar sürdürmüştür. Bu dönemde sivil toplum doğal toplumun karşıtı, mensuplarını yasalar altına sokmakla barış ve düzeni sağlayan siyasal düzen anlamında kullanılmıştır. Bu anlamda David Hume, "özgürlük sivil toplumun mükemmelleşmesidir, ama yine de otoriteyi tam da bu toplumun var olabilmesinin esası olarak anlamak gerekmektedir"¹⁹ diyerek devlet sivil toplum özdeşliğine vurgu yapmıştır.

¹⁶ Ayferi Göze, **Siyasal Düşünceler ve Yönetimler**, Beta Yayınları, İstanbul,2005, s.158.

¹⁷ Şenel, s.359.

¹⁸ Jean J. Rousseau, **The Social Contract and Discourse**, İngilizceye çev. G.D. H. Cole, New York: E.S. Dutoon, 1950, s.239'dan aktaran Ömer Çaha, **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, Gendaş Yayınları, İstanbul,2003,s.28.

¹⁹ David Hume, "Of the Origin of Government (1752)", **Political Essays**, der. Charles W. Hendel, İndianapolis ve New York 1953, s.42'dan aktaran Keane, s.48.

2. Sivil Toplum Siyasal Toplum Ayrımı

18.yy. dan itibaren kavrama farklı bir anlam yüklenmeye başlanmıştır. Bu anlamda sivil toplum kavramını modern içeriğiyle ilk kez kullanan düşünür Adam Ferguson iken, Hegel siyasi toplum-sivil toplum ayrımını kullanan ilk düşünürdür. Bunların yanı sıra Thomas Pain'de ise devlete karşı sivil toplum teması yer almaktadır.

Sivil toplum kavramını, barbarlığın karşıtı ve modern yaşamın ifadesi olarak kullanan ilk düşünür İskoç aydınlanma dönemine ait “An Essay on the History of Civil Society” (1767) (Sivil Toplum Tarihi Üzerine Bir Deneme) adlı çalışmasıyla Adam Ferguson'dur. Ferguson bu çalışmasında biri ilkel toplum diğeri ise politik toplum²⁰ olmak üzere iki toplum yapısının altını çizmektedir. Burada doğal yaşam halini ilkel toplum olarak adlandırırken, hukukun, ticari kuralların ve toplumsal değerlerin geçerli olduğu toplum yapısını ise sivil toplum olarak adlandırmaktadır. İkel toplum; sivil toplumun olmadığı, hak ve hukuk kavramlarının oturtulmadığı, insanların mal ve can güvenliğinin olmadığı bir toplum yapısı olarak belirtilmektedir²¹. Buna karşılık sivil toplum ise; “kendi kültürel başarılarını ve kamusal ruhunu olduğu kadar, mekanik ve ticari zanaatlarını da düzenli yönetim, hukuk devleti ve güçlü askeri savunma yoluyla koruyan ve “zarifleştirilen” bir siyasal düzen tipidir”²². Bu ayrımı yaparken Ferguson sivil toplumu doğal yaşamın karşıtı medeni yaşam şekli olarak kavramsallaştırmış, fakat sivil topluma devletten ayrı bir anlam yüklememiştir, aksine Ferguson'a göre devlet ve sivil toplum özdeşdir veya özdeş olmalıdır.

Devlete karşı sivil toplum temasını işleyen Thomas Paine ise Keane'e göre devlet ile sivil toplum ayrımının ilk formülasyonunu yapmıştır. Paine 1776'da yayınlanan “Common Sense” adlı eserinde devlet ile sivil toplum ayrımını şu şekilde açıklamaktadır; “bazı yazarlar, toplumla hükümeti öylesine birbirine karıştırmışlardır ki, ikisi arasında ya çok az bir ayrım yapılmakta veya hiçbir ayrıma yer verilmemektedir, halbuki ikisi sadece ayrı olmayıp aynı zamanda farklı kökenlere de

²⁰ Burada kullanılan “politik toplum” kavramı siyasal toplum gibi algılansa da burada kastedilen sivil toplumdur. Bu nedenle anlam karmaşası olmaması için bundan sonra “politik toplum” kavramı yerine sivil toplum kavramı kullanılacaktır.

²¹ Çaha, s.42.

²² Keane, s.54.

sahiptirler. Toplum bizim isteklerimizin, hükümet ise kötülüğümüzün ürünüdür; toplum duygularımızı birleştirerek pozitif anlamda, hükümet ise kötülüklerimizi sınırlayarak, negatif anlamda mutluluğumuzu arttırır. Biri ilişkiye girmeyi teşvik eder, diğeri ayrımlar yaratır. Birincisi bir patrondur, ikincisi ise bir cezalandırıcı”²³. Bu bağlamda Paine devlet ile sivil toplumu birbirinden ayrılmakta ve bu ayrımda sivil toplumu devlet karşısında olumlamaktadır. Buna karşılık devlete ise negatif bir anlam yüklemektedir. Ona göre devletler, kendi insanlarını ezmekte ve doğal özgürlük haklarını gasp etmektedirler. Akıl, devlete ihanet edebilme yeteneği olarak görülmekte bu da bireyleri düşünmekten korkar hale getirmektedir. Bu bağlamda modern dünyanın aşırı yönetime tabi tutulmasını eleştiren Paine, devlet iktidarının sivil toplum lehine sınırlandırılması gerektiğinin dile getirmiştir. Ona göre bireylerde topluma dönük bir eğilim vardır ve bu eğilim bireylere barışçı ve mutlu rekabet ve dayanışma ilişkilerini kurma olanağı vermektedir. Devletlerin aşırı yönetimi ise sivil toplumdaki bu olumlu yapıyı negatif yönde etkilemektedir. Meşru devlet ise sadece toplumun ortak çıkarları için oluşturulmuştur²⁴. Bu bağlamda Paine, Keane’inde belirttiği gibi sivil toplum ve devleti birbirinden ayırmış ve bununla birlikte içinde bulunduğu dönemdeki despotizmi eleştirerek bunun birey üzerindeki olumsuz etkilerini giderebilmek için sivil toplumu devlet karşısında üstün bir oluşum olarak değerlendirmiştir. Ona göre en olumlu gereklilik devlet değil sivil toplumdur.

Sivil toplum kavramını devlet özdeşliğinden ayırarak yeniden tanımlayan ve bu konuda kendi dönemi içinde en kapsamlı çalışmayı yapan ilk düşünür Hegel’dir. Hegel toplumu aile, sivil toplum ve devlet olmak üzere üçe ayırmış ve her alanın farklı etik değerlere sahip olduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda aile yaşamı içinde, karşılıklı sevgi, saygı, fedakârlık, birliktelik gibi olumlu normların yer aldığını belirtmiştir²⁵. Buna karşılık sivil toplumu ise ekonomik bir alan olarak ifade etmiştir. Sivil toplumu burjuva toplumu olarak isimlendiren Hegel; bu alanı farklılık, özel çıkar ve çatışma alanı olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda sivil toplum, ekonominin gelişmesinin koşulu olan çelişkileri içinde barındırırken aynı zamanda

²³John Keane, “Despotizm ve Demokrasi Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi”, **Sivil Toplum ve Devlet**, çev. Levent Köker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.49’dan aktaran M. Halis Özer, **Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları**, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:26, 2008, s.89.
<http://asosindex.com/journal-article-abstract?id=1468>, (11.01.2012).

²⁴Keane, s.60.

²⁵Çaha, s.29.

ihtiyaçların, bireysel çıkar ve arzuların savaş alanı konumunu da sürdürmektedir²⁶. Hegel bu noktada devlete yer vererek, sivil toplumdaki bu çatışmaların çözümünün devlette olduğunu ileri sürmektedir. Devlet, rekabetin ve çatışmanın hâkim olduğu bu sivil toplum ortamında adaleti ve eşitliği sağlamakla, geneli kapsayan kamu menfaatlerinin korumak ve geliştirmekle yükümlüdür²⁷. Görüldüğü gibi Hegel’de devlet, aile ve sivil toplumdaki sonra sentez olarak gelişmektedir. Pain’den farklı olarak devleti ön plana çıkaran ve olumlayan Hegel sivil topluma ise olumsuz bir anlam yüklemiştir.

Sivil toplum ve devlet ayrımı yapan bir başka düşünür, Hegel’in öğrencisi Karl Marx’tır. Marx’a göre devlet Hegel’in öne sürdüğü gibi toplumu kuşatan ve düzenleyen, toplumdaki çatışmaları uzlaştıran bir yapıya sahip değildir. Devleti sivil toplumun bir yansıması olarak gören Marx, sivil toplumu ise siyasal yaşamı belirleyen bir alan olarak tanımlamaktadır²⁸. Toplumu alt yapı-üst yapı ilişkisi içinde inceleyen Marx’a göre devlet üst yapının yani siyasal düzenin aktörü iken, sivil toplum alt yapı olan üretim süreci ve sosyal sınıfların aktörüdür. Bu alt yapı-üst yapı ilişkisi içinde ekonomik faaliyetler alt yapıyı oluşturmakta, alt yapı ise üst yapıyı yani devleti belirlemekte ve devlet topluma ve onun ekonomik bakımdan egemen sınıfına bağımlı bir yapı olarak ifade edilmektedir²⁹. Dolayısıyla Marx’a göre devlet toplumun içinden yükselmiştir, Hegel’in öne sürdüğü gibi toplumdaki ayrı, onu kuşatan, yarı tanrısal bir oluşum değildir. Sivil toplumu ise; ekonomik ilişkilerin tümünü kapsayan bir alan olarak tanımlamaktadır. Devlet sivil toplumun yansımasıdır çünkü üretim araçlarına sahip olan sınıf sivil toplumun işleyiş kurallarını kendi lehine çevirebilmekte dolayısıyla devleti ve onun normlarını belirleyebilmektedir³⁰. Marx’a göre, var olan bu devlet-sivil toplum çelişkisinin aşılması için, sınıfların ve devletin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanacak radikal bir devrim gerekmektedir³¹. Kısacası, Marx’ta Hegel gibi sivil toplum ve devlet arasında kesin bir ayrım yapmaktadır. Buna karşılık Hegel’den farklı olarak Marx devlete

²⁶ Tosun, s.39.

²⁷ Palabıyık, s.96.

²⁸ Karakurt Tosun, s.180.

²⁹ Andrew Heywood, **Siyaset**, çev. B. Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu ve Atilla Yayla, 4. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2011, s.131.

³⁰ Noberto Bobbio, “Gramsci and the Concept of Civil Society”, **Civil Society and the State**, Der. John Keane, London ve New York: Verso, 1988, s.75’den aktaran Çaha, s. 38.

³¹ Tosun, s.44.

kuşatıcı, kapsayıcı, yarı tanrısal bir rol atfetmemekte aksine bu konuda Hegel'i kesin bir dille eleştirmektedir. Hegel'in devleti sivil toplumun üzerinde gören anlayışına karşı Marx devletin böyle bir üstünlüğe sahip olmadığını dile getirmektedir. Ancak burada Marx sivil topluma da olumlu bir değer atfetmez, aksine sivil toplum ve siyasal toplumun uzlaştırılmasının değil, ortadan kaldırılmasının gereğini vurgulamaktadır.

İtalyan düşünür Antonio Gramsci de sivil toplum ve devlet ayrımı yapan düşünürler arasında yer almaktadır. Ona göre; siyasal toplum ve sivil toplum arasında analiz gereği gözetilmesi gereken bir ayrım söz konusudur. Fakat gerçek toplumsal hayatta böyle bir ayrım söz konusu değildir. Sivil toplum ve siyasal toplum devletin birer organik ögesini oluşturmakta, dolayısıyla devlet siyasal toplum ve sivil toplumun birleşiminden oluşmaktadır³². Bu bağlamda siyasal toplum devletin baskı ve denetim mekanizmalarından oluşurken, sivil toplum ekonomik kurumların yanı sıra demokratik, kültürel, dini ve diğer kurumlardan oluşmaktadır. Gramsci siyasal toplumu, toplumsal bir grubun toplumun bütünü üzerindeki kültürel ve siyasal hegemonyası olarak tanımlamaktadır. Buna karşılık sivil toplumu ise bu hegemonyanın işleyişini sağlayan özel ilişkiler bütünü olarak tanımlamaktadır³³. Dolayısıyla siyasal toplum kendini topluma kabul ettirmek için yaptırım mekanizmalarını kullanırken, sivil toplum bunu ikna yolu ile yapmaktadır.

Gramsci sivil toplumu tanımlarken de Marx'tan farklı bir yorumlamaya gitmektedir. Marx sivil toplumu sadece ekonomik ilişkileri kapsayan bir alan olarak değerlendirirken, Gramsci ekonomik kurumların yanı sıra demokratik, kültürel, dini ve diğer kurumları da ön plana çıkarmaktadır. O halde sivil toplum Marx'ın ifade ettiği gibi alt-yapısal bir öge değil aksine üst-yapısal bir ögedir. Devleti ise siyasal toplum ve sivil toplumu kapsayan bir oluşum olarak gören Gramsci bu bağlamda ise Hegel'den etkilenmiştir. Fakat Hegel'den farklı olarak devleti, toplumdaki hegemonyanın son bulmasıyla ortadan kalkacak geçici bir kurum olarak ifade etmektedir³⁴.

³² Nur Vergin, **Siyaset Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, 4. Baskı, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, s.77.

³³ Tosun, s. 47.

³⁴ Çaha, s. 39.

3. Modern Anlamda Sivil Toplum

Sivil toplum kavramı 18. yüzyıldaki köklü değişiminden sonra birçok düşünür tarafından analiz edilen ve yorumlanan bir kavram olmuştur. Fakat 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarından itibaren giderek önemini yitiren ve gündemdeki yerini kaybeden bir kavram haline geldiği görülmektedir. Bu dönemde sivil toplum tartışmaları yerini; demokrasi, siyasal katılım ve bu bağlamda yurttaşlık kavramlarına bırakmıştır.

Sivil toplum kavramının gündemdeki yerini kaybetmesinin iki nedeni olduğu söylenebilir: Bunlardan birincisi; 19.yüzyılın sonlarına doğru ulus devletlerin şekillenmesi, siyasal katılım ve temsili demokrasi konularını gündeme getirmiş ve sivil toplum tartışmalarının önemini kaybetmesine yol açmıştır³⁵. Diğer neden ise; Sovyet Devrimi ile başlayan ve kısa zamanda Doğu Avrupa ülkelerine de yayılan sosyalizmdir. Sosyalizmin öngördüğü merkeziyetçi devlet yapısı sivil toplumun kavramının önemini yitirmesinde etkili olmuştur. Nitekim Keane de Sovyet tipi sistemlerin totaliter bir yapıya sahip olduğunu ve bu yapı içerisinde sivil toplumun devlet mekanizmaları arasında yok edilmeye çalışıldığını belirtmektedir³⁶.

Özellikle bu iki nedenin etkili olmasıyla birlikte sivil toplum kavramı İkinci Dünya Savaşına kadar tartışılmayan bir konu haline gelmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra ise bu kavramın yeniden canlandığı ve tartışmalara konu olduğu görülmektedir. Çaha'ya göre sivil toplumun bu yeniden canlanması üç nedene bağlıdır. Bunlardan birincisi; gelişmiş kapitalist ülkelerde özel alan ile kamusal alan arasındaki ayrımın ortadan kalması ve iki alanın bütünleşmesidir. Bu durum özel alanla sınırlı olarak yaşanan farklılıkların kamusal alana taşınmasına yol açmış ve dolayısıyla çevre, kadın hakları, dini ve kültürel haklar gibi farklı alanlarda çeşitli gruplar ortaya çıkmıştır. Yeni toplumsal hareketler olarak da isimlendirilen bu durum sivil toplumun gelişmesine olanak sağlamıştır. Çaha ikinci sebebin uluslararası alanda ortaya çıktığını belirtmektedir. Uluslararası resmi ve gönüllü kuruluşlar özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra güçlerini arttırmış ve devletleri mutlak otoriteler olmaktan çıkarmıştır. Bu kuruluşlar çevre, kadın hakları, insan hakları gibi bir takım politikalarla bir yandan üye devletleri etkileme çabası içine girerken diğer

³⁵ Çaha, s. 73.

³⁶ Keane, s.11.

tarafından bu ve bunun gibi haklar etrafında gelişen yerel sivil toplum hareketlerinin canlanmasını sağlamışlardır. Bu anlamda birinci ve ikinci sebep birbirlerini etkileyerek ve tetikleyerek sivil toplum kavramının gelişmesinde etkili olmuştur. Son sebep ise Doğu Blok'u ülkelerinin yıkılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerde yürütülen tek parti rejimleri uzun süre sivil toplumun hareket alanını kısıtlamıştır. Bu ülkelerin yıkılmasıyla birlikte sivil toplumun önü açılmış ve tek parti rejimi içinde sınırlandırılan bireyler hızlı biçimde sivil toplum kuruluşlarına yönelmişlerdir³⁷.

Bu dönemde ve sonrasında tekrar değişime uğrayan sivil toplum kavramı, günümüzde ilk ortaya çıktığı döneme göre çok daha farklı bir anlamda değerlendirilmektedir. Keyman sivil toplum kavramındaki bu değişimi üç aşamada ele almaktadır. Bu bağlamda ilk aşamada sivil toplum geleneksel toplumdaki modern topluma geçişi temsil etmektedir. İkinci aşamada ise devletten bağımsız hatta zaman zaman devlete karşı bir yaşam alanını temsil etmektedir. 1980'li yıllar özellikle Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde demokrasiye geçiş süreci olarak belirtilmektedir. Bu dönemde sivil toplum kavramı bireysel hak ve özgürlüklerin kazanım mücadelesini temsil etmekte, dolayısıyla demokrasiye geçişin anahtarı olarak değerlendirilmektedir. Son olarak üçüncü aşamada sivil toplum katılımcı demokrasi ile ilişkilendirilmektedir. Bu dönemde hem siyasal toplumdaki hem de ekonomik toplumdaki ayrı düşünülen sivil toplumun en önemli işlevi ise, katılımcı demokrasi bağlamında toplumsal sorunlara ve taleplere demokratik ve uzun dönemli çözümler bulmak için siyasal toplumu etkilemektir. Bu bağlamda sivil toplum bir yandan devlet-toplum/birey ilişkilerinin katılımcı demokrasi temelinde kurulabilmesi için önemli bir rol oynarken diğer taraftan aktif vatandaşlık anlayışının hayata geçirilmesine olanak sağlamaktadır³⁸.

Görüldüğü gibi sivil toplum kavramı 20. yüzyılın ortalarında itibaren tekrar ortaya çıkmış ve günümüzde hala birçok tartışmanın temel konusunu oluşturmaktadır. Tanımlanması zor bir kavram olan sivil toplum özellikle devlet ile olan ilişkisi bağlamında ne olduğu ya da ne olmadığı ortaya konmaya çalışılmakta fakat kavramın herkes tarafından kabul edilen evrensel bir tanımı yapılamamaktadır. Bu bağlamda bugün kullanılan sivil toplum tanımlarından birkaçına yer vermek gerekirse; Keyman sivil toplumu; "toplumsal sorunlara etkili ve uzun-dönemli çözüm

³⁷ Çaha, ss. 74-78.

³⁸ Keyman, s.8.

bulma sürecine aktif olarak katılan ve bu temelde de siyasi aktörleri bu çözümleri yaşama geçirecek politikalar üretmeye yönlendirmek için çalışan farklı gönüllü örgütlerin devlet denetimi dışında kurduğu ortak alan”³⁹ olarak belirtmiştir. Arslan ise sivil toplumu; “birey özgürlüklerinin ve temel haklarının korunduğu gönüllülük temelinde örgütlenmenin asil olduğu, toplumun devletin önüne geçerek devlet politikalarını denetleyip yönlendirebildiği yurttaşlık bilincine dayanan bir gelişmişlik düzeyi”⁴⁰ olarak ifade etmektedir. Son olarak Taylor dar anlamada; devletin vesayeti altında olmayan özgür birliklerin bulunduğu alan, geniş anlamda ise; “sadece bir bütün olarak toplumun, devlet vesayetinde olmayan bu tür birliklerle kendisini yapılandırabildiği ve eylemlerini koordine edebildiği yerde” olduğunu ifade etmektedir⁴¹. Ayrıca belirtmek gerekir ki bu dönem ve sonrasında sivil toplum özellikle sessiz, yoksul ve güçsüz kesime güç veren ve onların düşüncelerini, bakış açılarını ve muhtemel kaygılarını dile getirebilecekleri bir alan haline gelmiştir⁴².

Son olarak sivil toplum- devlet ilişkisinin dönemler boyunca nasıl bir değişime uğradığı aşağıdaki tabloda özetlenmektedir. Bu tabloya göre; 19. yüzyılda devlet mevcut düzenin koruyuculuk işlevine sahip iken, sivil toplum kendi kendine örgütlenerek toplumsal sorunların çözümünde görev alan bir nitelik taşımaktadır. Devlet ile ilişkisi ise çoğunlukla birbirinin yerini alma, diğer bir deyişle yetki ikamesi şeklinde seyretmektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde devletin rolünün sosyal varlığın düzenleyicisi olarak değiştiği görülmekte, sivil toplum ise mevcut düzen içinde daha çok tamamlayıcı hizmetlerin üreticisi olarak yer almaktadır. Bu dönemde devlet ile sivil toplum ilişkisi ise hiyerarşik bir yapıya dayanmaktadır. 20. Yüzyılın sonu ve 21. Yüzyılın başı olarak ifade edilen dönemde devlet sosyal varlığın düzenleyicisi rolünden sıyrılıp daha çok toplumsal dengenin koruyucusu olarak işlev görmekte, sivil toplum ise daha fazla bireyin sivil toplumda yer alması için kilit rol

³⁹ Keyman, s.3.

⁴⁰ Osman Arslan, **Kurumsal ve Tarihsel Aşamalarıyla Sivil Toplum ve Türkiye Gerçeği**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, aktaran Murat Yıldırım, “Sivil Toplum ve Devlet”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2003, cilt:27, No:2, s.226.

⁴¹ C.Taylor, “Modes of Civil Society”, **Public Culture**, 3/11, 1990, s.111’den aktaran Björn Beckman “Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar”, Sune Persson and Elisabeth Özdalga, **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası**, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.5-6.

⁴² Alfredo Sfeir-Younis, “The Role of Civil Society in Foreign Policy: A New Conceptual Framework”, **Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations**, Volume 5, Number 2, Kasım 2004, s.29., <http://blogs.shu.edu/diplomacy/archived-issues/non-governmental-organizations-and-international-relations/>, (11.10.2012).

üstlenmektedir. Bu dönemde devlet ile sivil toplum arasındaki işbirliği modeli; bir yandan sivil toplumun yeniden canlandırılmasını, diğer taraftan ise piyasa güçlerinin liberalleştirilmesini içermektedir⁴³.

Tablo 1: Tarihsel Süreçte Devlet ve Sivil Toplumun Roller

Dönemler	Devletin Rolü	Sivil Toplumun Rolü	İşbirliği Modeli
19. Yüzyıl	Düzenin Koruyucusu	Kendi kendine örgütlenerek sosyal sorunların çözümünde görev alma	Yerini alma (yetki ikamesi)
20. Yüzyıl	Sosyal varlığın düzenleyicisi	Tamamlayıcı hizmetlerin üreticisi	Hiyerarşik-devletçi paternalizm
20. Yüzyıl Sonu ve 21. Yüzyıl Başı	Toplumsal dengenin koruyucusu	Sivil Topluma girişin anahtarı	Sivil toplumun yeniden canlandırılması, piyasa güçlerinin liberalleştirilmesi

Kaynak: Gülgün Erdoğan, Tosun, **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001, aktaran Öztürk ve Şahin, s.14.

II. SİVİL TOPLUM VE ÖRGÜTLENME: SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI

Sivil toplum kavramında olduğu gibi STK (sivil toplum Kuruluşları) kavramı da çok geniş bir yelpazede değerlendirilmekte ve herkes tarafından kabul görmüş ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Faaliyet alanının çok geniş olması ve konusunun sınırsız olması, bunun yanında farklı görüşlerle kimi özelliklerinin ön plana çıkartılması çeşitli STK tanımlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. STK kavramı üzerine yapılan birçok tanım doğru olmakla beraber belirli özelliklerinin ön

⁴³ Hakan Kapucu, Murat Aydın ve İsmail Şiriner, "Sivil Toplum Kuruluşlarının Vergisel Kararlara Etkisi", **II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Küresel Eşitlik**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2005, sf.253.

plana çıkarılması bu tanımların birçoğunu yetersiz kılmaktadır. Bu nedenle STK'lar üzerine yapılan çalışmalarda kavramın tanımından ziyade hangi kuruluşların STK sayılabileceği, hangilerinin sayılamayacağı, ne gibi özellikleri taşıması gerektiği ve işlevlerinin neler olduğu gibi konular tartışılmaktadır. Bu bağlamda STK kavramına değinmek ve sonrasında; özellikleri, işlevleri ve faaliyet alanları üzerinde durmak söz konusu kavramı anlamamıza yardımcı olacaktır.

A. Sivil Toplum Kuruluşları ve Özellikleri

Her ne kadar Türkçe literatürde yaygın olarak STK terimi kullanılsa da bunun yanında; yasama, yürütme, yargı ve medyadan sonra “beşinci güç”, kamu ve özel kesimden sonra “üçüncü sektör”, “gönüllü teşekküller (GT)”, “sivil toplum örgütleri (STÖ)”, vakıf, dernek, sendika, oda, kooperatif, kulüp gibi farklı isimler de kullanılmaktadır⁴⁴. Uluslararası literatürde ise STK terimi yerine kullanılan en yaygın isimler; “kar gütmeyen kuruluşlar (non-profit organizations)”, “kar gütmeyen sektör (non-profit sector)”, “gönüllü kuruluşlar (voluntary organizations)”, “kar için olmayan kuruluşlar (not-for-profit organizations)”, “sivil toplum kuruluşları (civil society organizations)”, “hükümet dışı kuruluşlar (non-governmental organizations-NGO)”, “üçüncü sektör (third sector)”, “bağımsız sektör (independent sector)”, “hayırsever yardım kuruluşları (charitable organizations)”, “vergiden muaf kuruluşlar (tax-exempt organizations)”, “sosyal hareketler (society movements)”⁴⁵; uluslararası alanda faaliyet gösterenleri ise “uluslararası devlet dışı örgütler (international non-governmental organizations)” şeklinde isimlendirilmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi STK kavramı üzerine birçok tanım bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçına yer vermek gerekirse STK'lar; “toplum yararına çalışan ve bu yönde kamuoyu oluşturan, kar amacı gütmeyen, sorunların çözümüne katkı sağlayarak çoğulculuk ve katılımcılık kültürünü geliştiren, demokratik işleyişe sahip, bürokratik donanımdan yoksun ve gönüllü olarak bir araya

⁴⁴ Ahmet Yatkın, “Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Güçlü Sivil Toplum Kuruluşları, Avrupa Birliği Üyesi Türkiye”, *Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cilt:6,Sayı:2, Şubat 2008, s.31.

⁴⁵ Süleyman Özdemir, “Kar Gütmeyen Kuruluşlar (KGK) ve Sosyal Refah’ın Sağlanmasında Artan Rolü”, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Sosyal Siyaset Konferansları*, 2004, Sayı:48, s.133’dan aktara Öztürk ve Şahin, s. 15.

gelen bireylerden oluşan örgütlenmelerdir⁴⁶.” Bir başka tanıma göre; “Sivil toplum kuruluşları, belirli bir" mekan ve zamanda bilgiye dayanılarak teşhis edilen bir ihtiyacı ya da bir ihtiyaçlar demetini karşılamayı amaç edinen, kar amacı gütmeyen hizmet veren böylece de kamunun yönetimine katılan kuruluşlardır⁴⁷ .”Sıklıkla kullanılan bir başka tanıma göre ise; “Devletten bağımsız olarak, tamamen gönüllü birlikteliğe dayalı ve üyelerinin çıkarlarının ötesinde toplumsal çıkar amaçlı çalışan, kar amaçsız ve yasal çerçevede faaliyet gösteren kuruluşlar STK olarak tanımlanır⁴⁸.” Dünya Bankası ise sivil toplum kuruluşlarını; kar amacı gütmeye, kamusal alanda bir varlığa sahip, ilgili üyelerinin ve etnik, kültürel, bilimsel, dini ya da hayırsever değerler temelindeki diğer grupların çıkarlarını ifade eden kuruluşlar olarak tanımlamaktadır⁴⁹

STK kavramı üzerine tek bir tanım bulunmamasının en önemli nedeni, bu kuruluşların çok çeşitli alanlarda faaliyette bulunuyor olmalarıdır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki kavramın tanımını zorlaştıran tek etken STK'ların faaliyet alanlarının çeşitliliği değildir. Bunun yanı sıra, bu kuruluşların nitelikleri, perspektifleri, hedefleri, mali imkânları gibi unsurlar da STK'ların çeşitliliğini arttırmaktadır. Bu çeşitlilik ise kavramın farklı tanımlarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu tanımların hepsinde, kimi özellikler ön plana çıkartılmakla birlikte, her sivil toplum kuruluşunun taşıması gereken benzer özelliklere yer verilmektedir. Bu bağlamda Lester Salamon'a göre bu kuruluşların 6 benzer özelliği bulunmaktadır. Bunlar:

⁴⁶ Mehmet Aslan ve Gazanfer Kaya, “1980 Sonrası Türkiye’de Siyasal Katılımda Sivil Toplum Kuruluşları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 2004, Cilt:5, Sayı:1, s.216’ dan aktaran Öztürk ve Şahin, s.15.

⁴⁷ Loanna Kuçuradi, “**Projeler, Projecilik ve Sivil Toplum Kuruluşları**”, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul,2003, s.40. aktaran: Mehmet Kabasakal, **Sivil Toplum ve Demokrasi**, (Yayınlanmış Denetçi Yeterlilik Tezi), T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2008, s.25., <http://www.belgeler.com/blg/2yu4/sivil-toplum-ve-demokrasi>, (11.01.2012).

⁴⁸ Mehmet Şahin, **Kamu Ekonomisi ve Sivil Toplum Kuruluşları**, Ankara, Seçkin Yayınları, 2007,s.31’ dan aktaran Süleyman Özdemir, Halis Başel ve Hasan Şenocak, “Sivil Toplum Kuruluşları’nın Artan Önemi ve Üsküdar’da Faaliyet Gösteren Bazı STK’lar Üzerine Bir Araştırma”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, Sayı:56, Haziran 2009, s.160.

⁴⁹ Martina Fischer, “**Civil Society in Conflict Transformation: Strengths and Limitation**”, s.288., <http://www.berghof-handbook.net/articles/section-ii-analysing-conflict-and-assessing-conflict-transformation>, (09.01.2012).

- Birincisi; bu kuruluşlar her şeyden önce hepsi bir şekilde “kurumsallaşmış”tır. Enformel ve geçici bir şekilde insanların bir araya gelmesi, kar gütmeyen kuruluş kapsamında değerlendirilemez.
- İkincisi; bu kuruluşların “özel sektörde” faaliyet gösteriyor olmasıdır. Dolayısıyla bunların devletten ayrı olması zorunludur. Ancak bu husus, bu kuruluşların devletten maddi destek alamayacağı anlamına gelmez.
- Üçüncüsü; “elde edilen karın sosyal amaç doğrultusunda dağıtılması”dır. Yani, bu kuruluşlar, özel işletmelerdeki gibi karı kurucular arasında paylaştırılmaz.
- Dördüncüsü; “bağımsız bir yönetimin varlığı”dır. Kendi faaliyetlerini kendileri planlar ve uygularlar. Dışarıdan başka bir kişi ya da kurum bu kuruluşlara müdahalede bulunmamalıdır.
- Beşincisi; kar gütmeyen kuruluşların “gönüllü” bir şekilde ortaya çıkmasıdır. Genelde yönetim kurulu gönüllüdür, ancak, çalışanların bir kısmı gönüllü olmayabilir.
- Sonuncusu ise; kar gütmeyen kuruluşların “kamusal amaçlı” faaliyette bulunmalarıdır⁵⁰.

Yukarıdaki özelliklere benzer bir şekilde Avrupa Birliği de, sivil toplum kuruluşlarının benzer özelliklerini belirterek bir sınıflandırmaya gitmektedir. Bu çerçevede:

- Sivil toplum kuruluşları kişilere (üyelerine ve yöneticilerine) kazanç sağlamak amacıyla kurulmamalıdır. Ancak, sivil toplum kuruluşları faaliyetlerini sürdürebilmek için kuşkusuz ücretli eleman çalıştırabilirler, örneğin kar amacı gütmeyen kuruluşlar gibi.

⁵⁰ Lester M. Salamon, “**America’s Nonprofit Sector: A Primer**”, New York: The Foundation Center, 1999, pp. 10-11, aktaran: Özdemir, Başel ve Şenocak, s.159.

- Sivil toplum kuruluşları gönüllü kuruluşlardır. Yani sivil toplum kuruluşları gönüllü birer inisiyatif olarak kurulurlar ve gönüllü katılımcılık prensipleri doğrultusunda yürütülürler.
- Sivil toplum kuruluşları bir olay karşısında kurulmuş olan geçici kurullardan veya gayri resmi oluşumlardan yasal ve tüzel kişilikleri itibariyle ayrılırlar.
- Üyelerine ve destekleyenlere karşı denetlenebilir bir yapıları olmalıdır.
- Sivil toplum kuruluşları özellikle devlet ve diğer kamu kuruluşlarından, ticari kuruluşlardan ve siyasi partilerden bağımsız olmalıdırlar⁵¹.

STK kavramına yönelik tek ve genel kabul görmüş bir tanım olmamasına rağmen, yukarıda belirtilen özellikler bir kuruluşun STK olup olmadığını ortaya koyabilecek niteliktedir. Bu özellikler arasında, özerklik olarak da nitelendirilebilecek olan bağımsızlık çoğu zaman yanlış değerlendirilmektedir. STK'ların bağımsızlığı ya da özerkliği, sadece devletten özerkliği değil aynı zamanda piyasanın da dışında örgütlenmelerini öngörmektedir. Bununla birlikte STK'ların zaman zaman maddi ihtiyaçlarını kamu desteği ile gidermeleri nedeniyle devlete karşı görece bir özerklikten söz etmek daha doğru olacaktır⁵². Buna ek olarak STK'lar siyaset alanının dışında kalmalı, daha doğru bir ifadeyle siyasallaşmamalıdır. Aksi durumda, STK'ların bağımsızlığı ve güvenilirliği zedeleneyeceği gibi, demokrasiyi geliştirme işlevlerini de kaybetmelerine neden olacaktır.

STK'lar faaliyet alanları çok geniş olmakla beraber temelde bu özellikleri barındırmakta ve bu noktada birlik sağlanmaktadır. Bununla birlikte faaliyet alanları nedeniyle farklılık gösteren STK'lar, demokratikleşme taleplerinden insan haklarına,

⁵¹ Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, 2006:11'dan aktaran Mine Tamer Gözübüyük, "Demokrasi Kültürü ve Sivil Toplum Kuruluşları", **BİDDER Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:2, Mayıs-Ağustos 2010, Ankara, s.75.

⁵² Oğul Zengingönül, **Yoksulluk, Gelişmişlik ve İşgücü Piyasaları Ekseninde: Küreselleşme**, Adres Yayınları, Ankara,2004, s.199'dan aktaran Olcay Karakuş, **Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Türkiye'deki Sivil Toplum Kuruluşları**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Isparta, 2006, s.23.

mesleki çıkarların korunmasından çevrenin korunmasına kadar çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu noktada bir sınıflandırma yapmamız gerekirse öncelikle Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu (CSD) sivil toplum içindeki temel grupları; kadınlar, çocuklar ve gençler, yerel halk ve topluluklar, hükümet dışı kuruluşlar, işçiler ve sendikalar, bilimsel ve teknolojik birlikler, iş ve sanayi dünyası ve çiftçiler olarak sınıflandırmıştır. Tüm bu gruplar, sivil toplum örgütleri için geliştirilen özel bir akreditasyon mekanizması yoluyla Birleşmiş Milletler tarafından tanınmıştır⁵³. Ayrıca Birleşmiş Milletler Ekonomi ve Sosyal Konseyine ve Avrupa Birliği Sivil Toplum Veri Tabanına göre; işçi-işveren sendikaları, toplumsal ve ekonomik konularda görev alan, belli bir grubu temsil eden kuruluşlar, ticaret, hizmet ve üretim birlikleri, hükümet dışı kuruluşlar, insanları belli bir amaç için bir araya getiren dernekler, vakıflar, cemiyetler, yerel girişimler, politik ilgi grupları ve dinsel gruplar STK kabul edilmektedir.⁵⁴ Bunun yanı sıra uluslararası alanda “think-tank” olarak da isimlendirilen düşünce kuruluşları da STK olarak değerlendirilmekte ve eğitim, kalkınma, doğrudan yardım, teknik yardım ve danışmanlık, politika çözümlenmeleri, tanıtım ve savunma, araştırma ve değerlendirme gibi alanlarda faaliyette bulunmaktadır.

B. Sivil Toplum Kuruluşlarının İşlevleri

Günümüzde hem ulusal hem de uluslar arası alanda önemi giderek arttıran STK’lar toplumsal hayatta bir takım işlevleri yerine getirmektedirler. Faaliyet alanları farklılaşsa da sadece varlıkları sebebiyle bile bir takım işlevleri yerine getirmektedirler. Bu işlevlere kısaca değinecek olursak;

- Bireylerin taleplerinin dile getirilmesi ve dikkate alınması için kamuoyu oluşturmak,

⁵³ William Pace, “Governance and Civil Society”, Paper read at UNEP Civil Society Consultation on International Environmental Governance, 2002’den aktaran Barbara Gemmill ve Abimbola Bamidele-izu, “**The Role of NGOs and Civil Society in Global Environmental Governance**”, s.4., <http://ebookbrowse.com/the-role-of-ngos-and-civil-society-in-global-environmental-governance-gemmill-pdf-d67255755>, (12.01.2012).

⁵⁴ Sunay Demircan, “**Türkiye’de Sivil Toplum ve Avrupa Birliği**”, KalDer, aktaran: Karakuş, s.24.

- Aynı amacı gerçekleştirmeye yönelik farklı çözüm yollarını savunan bireyleri bir araya getirmeleri nedeniyle toplumsal dokularda çoğulculuk kültürünün yerleşmesine katkıda bulunmak,
- Gerek devletin gerçekleştirdiği uygulamalara, gerekse piyasa ekonomisinin bazı mekanizmalarına karşı koruyucu bir işlev görmek,
- Demokratik bir düzenin henüz istenilen ölçüde gelişmediği ortamlarda pilot projeler üretmek, bu projelere kaynak bulmak ve bu projeleri uygulamaya geçirmek yollarıyla; eğitim, çevre, adalet hizmetlerine erişim, sosyal refah ve istihdam konularında hükümet politikalarına koşut ya da alternatif sorumluluklar almak,
- Kriz dönemlerinde yaşanan krizi hafifletmek için halkın acil ihtiyaçlarını gidermek ve politik kararları değiştirmek üzere resmi organlara doğrudan ya da dolaylı yollardan baskı yapmak,
- Uluslararası kriz dönemlerinde ise; çatışan taraflar arasında arabuluculuk yapmak ve krize müdahale etmek üzere uluslararası organları harekete geçirmeye çalışmak gibi politik konularda etkinliklerde bulunmak⁵⁵.

Ayrıca STK'lar uzun süreden beri dünyadaki savaşlardan etkilenen nüfusa ekonomik ve insani yardım sağlamakta ve en çok bilinen rolleri çevresel bozulma, afet yardımı ve insani yardım olarak bilinmektedir⁵⁶.

Bu işlevlerinin yanı sıra STK'lar; siyasal, toplumsal, kültürel ve bireysel bir takım işlevleri de yerine getirmektedirler. Bu bağlamda STK'lar demokrasinin

⁵⁵ İ. Çağlar, S. Kendirli ve H. Çağırın, "Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) Yerel Yönetimlerin Etkinliği İçerisindeki Yeri ve Öneminin Belirlenmesi: Çorum Örneği", **II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Küresel Eşitlik Bildiriler Kitabı**, 2005, s.347'dan aktara Öztürk ve Şahin, s.17.

⁵⁶ Sagaren Naidoo, "The Role of Track Two Diplomacy in the Democratic Republic of Congo Conflict", Africa Center for the Constructive Resolution of Disputes (ACCORD), Umhlanga Rocks, South Afrika, Volume: 1, No: 2, 2000, s.89., <http://www.isn.ethz.ch/isn/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=98710>, (09.01.2012).

gelişmesine katkı sağladıkları gibi toplumda katılımcı bir kültürel yapının gelişmesine ve siyasal çoğulculuğun artmasına katkıda bulunur⁵⁷. Bireylere sadece seçim zamanlarında oy verme eylemiyle siyasete katılmak yerine, seçim dışı zamanlarda da STK'lar vasıtasıyla bilinçli ve aktif yurttaş kimliği kazandırılmakta ve dolayısıyla bireylerin siyasal kültürlerinin gelişimi ve demokratik erdemlerin kazanılması sağlanmaktadır. Bu bağlamda Tocqueville, bu sivil örgütlenmeleri, yurttaşların kendi hak ve ödevlerini öğrendikleri, taleplerini dayattıkları ve diğerleriyle tanıştıkları, sürekli olarak herkese açık okullara benzetmektedir⁵⁸. Bununla birlikte modern toplumda yalnızlaşan bireyin içinde bulunduğu topluma yabancılaşması da STK'lar tarafından giderilebilmektedir. Bu bağlamda bireyleri topluma karşı duyarlı hale getiren STK'lar aynı zamanda onların bir araya gelmelerini sağlayarak bu yabancılaşma ve yalnızlık problemini azaltmaktadır. Çaha'nın deyişiyle, "Sosyal örgütler bireylere bir aidiyet duygusu kazandırarak onları yalnızlıktan kurtarır, böylece toplumsal sıkıntılarını bertaraf etme noktasında kendilerine bir dayanak oluşturur"⁵⁹.

Siyasal yönden ise STK'lar, siyasal değişimi kolaylaştırmada ve demokrasiyi sağlamlaştırmada etkin bir rol oynamakta ve farklı ekonomik, toplumsal ve siyasal aktörler arasında demokratik bir müzakere ortamının sağlanmasına yardımcı olmaktadır⁶⁰. Bunun yanı sıra yukarıda sayılan işlevlerde belirtildiği gibi, STK'lar gerek devletin gerçekleştirdiği uygulamalara, gerekse piyasa ekonomisinin bazı mekanizmalarına karşı koruyucu bir işlev görmektedir. STK'lar bu işlevleri iki farklı şekilde yerine getirebilmektedir. Bir taraftan, idare aygıtının belirlediği ya da uygulamaya koyduğu politikaların STK'lar tarafından savunulması halinde toplum tarafından çok daha kolay ve hızlı bir şekilde benimsenebilmektedir. Diğer taraftan ise; yürütülen bazı politikalar olumsuz etkileri nedeniyle STK'ların muhalefeti sonucu kaldırılabilir⁶¹. Bu bağlamda kamuoyunun talepleri doğrultusunda devlet politikalarını etkileme işlevinin yanı sıra devlet politikalarının topluma

⁵⁷ Susanna Davies and Naomi Hossain, "Livelihood Adaptation, Public Action and Civil Society: A Review OF The Literature", Institute of Development Studies, 1997, s.9.

⁵⁸ Keane, s.82.

⁵⁹ Ömer Çaha, "Türkiye'de Sivil Toplum Sorunları", *Liberal Düşünce Dergisi*, 1998, sayı 10-11, ss.21-27'dan aktaran Özer, s.94.

⁶⁰ Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu ve Ş.Deniz Sert, "Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası", *CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) Türkiye Raporu 2*, TÜSEV Yayınları, İstanbul, 2011, s.51.

⁶¹ Yıldırım, s.238.

kabullendirilmesi ve bu politikaların meşrulaştırılmasını sağlamaktadırlar. Bu nedendir ki devlet aygıtına karşı tampon olma işlevi STK'ların ayrıca dikkat etmeleri gereken bir unsurdur. Bunun yanı sıra çeşitli konularda kamuoyu duyarlılığının sağlanması yoluyla hükümetleri harekete geçiren siyasi baskıların ortaya çıkmasını sağlamaktadırlar. Bu anlamda STK'lar farklı çıkarları siyasal yapıya taşıyan baskı grupları görevini de yerine getirirler.

III. SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ DEVLETLE İLİŞKİSİ VE DIŞ POLİTİKA

A. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devlet İlişkisi

Sivil toplum örgütleri ve devlet ilişkisi denildiğinde öncelikle ele alınması gereken konu sivil toplum ve devlettir. Sivil toplumun ne olduğu ve devlet karşısındaki konumunun ele alınması, bu örgütlerin gerek işlevleri gerekse yapıları bakımından devletle olan ilişkisini anlamak konusunda bize yardımcı olmaktadır. Sivil toplum kavramının tarihsel süreç içindeki evrimi, onun devlet aygıtı karşısındaki konumunun ve kazanımlarının değişimine işaret etmektedir. Dolayısıyla sivil toplum kavramını tanımlarken devletle olan ilişkisi de ele alınmaktadır. Bu bağlamda önceki bölümlerde sivil toplumun tarihsel süreç içindeki evrimini ele alırken aslında sivil toplumun devletle olan ilişkisi de ele alınmıştır. Bu nedenle öncelikle sivil toplumun tarihsel süreç içindeki aşamalarına tekrardan bir göz atmak faydalı olacaktır.

Sivil toplum kavramının ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren değişimini irdeleyen Keyman, bunu üç aşamada ele almaktadır. İlk aşamada sivil toplum, geleneksel toplumdaki modern topluma geçişi temsil etmektedir. İkinci aşamada ise devletten bağımsız hatta zaman zaman devlete karşı bir yaşam alanını ifade etmektedir. Bu aşamada sivil toplum kavramı; bireysel hak ve özgürlüklerin kazanım mücadelesini temsil etmekte ve dolayısıyla demokrasiye geçişin anahtarı olarak değerlendirilmektedir. Üçüncü aşamada ise sivil toplum katılımcı demokrasi ile ilişkilendirilmekte ve hem siyasal toplumdaki hem de ekonomik toplumdaki ayrı

düşünülmektedir. Bu aşamadaki en önemli işlevi ise; katılımcı demokrasi üzerinden toplumsal sorunlara ve taleplere demokratik ve uzun vadeli çözüm bulmak için siyasal toplumu etkilemek olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla sivil toplum, bir taraftan devlet-toplum/birey ilişkilerinin katılımcı demokrasi temelinde kurulabilmesi için önemli bir rol oynarken diğer taraftan aktif vatandaşlık anlayışının hayata geçirilmesine olanak sağlamaktadır⁶².

Sivil toplum, devletle ilişkileri bakımından ele alındığında ise tarihsel süreç içinde dört aşamadan geçerek günümüzdeki içeriğine kavuştuğu görülmektedir. Bu doğrultuda ilk olarak sivil toplumun devletle özdeşleşen anlamından kurtulduğu görülmektedir. İkinci aşamada, toplum içindeki bağımsız grupların ve toplulukların kendilerini devlet karşısında savunmalarının meşruiyet kazanmasıdır. Sivil toplumun geçirdiği üçüncü aşama; içerdiği özgürlükler nedeniyle toplumsal çatışmaların kaynağı olarak görüldüğü ve devlet müdahalesinin bu çatışmaları önleyici faktör olarak değerlendirildiği anlayıştır. Üçüncü aşamaya tepki olarak gelişen son aşama ise; devlet müdahalesinin sivil toplumu boğacağı endişesiyle devlete karşı bir takım korumacı tedbirlerin alındığı dönemi ifade etmektedir⁶³.

Görüldüğü gibi sivil toplum kavramı, tarihsel süreç içinde devlet karşısında bir takım kazanımlar elde ederek modern içeriğine kavuşmuştur. Bu noktada bir tanım yapmak gerekirse sivil toplum; devletin ve devlet otoritesinin dışındaki, ekonomik ve toplumsal alanı niteleyen ve kendi ilke ve kurallarına göre işleyen, kendi kendini düzenleyen özerk alan olarak tanımlanmaktadır⁶⁴. Tanımdan da anlaşılacağı gibi, devlet ile özel alan dışında kalan kamusal ve örgütlü toplum olarak ifade edilen sivil toplum devletten özerk bir alana işaret etmekte ancak burada tamamen kopuk bir alandan ziyade göreceli bir özerklikten söz edilmektedir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak; sivil toplum devletle ilişki içindedir ancak bu ilişki devlette bir görevi ifade etmez ya da iktidarı ele geçirme amacı gütmeyiz⁶⁵. STK'lar ise bu alan içinde bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları yapılar olarak ifade

⁶² Keyman, s.7-9.

⁶³ Cemal Sarpaşan, **Devletin Sivil Topluma Yaklaşımı Çerçevesinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, (Yayınlanmış Yeterlilik Tezi), T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2008, s.41.

⁶⁴ AYTEKİN YILMAZ, "Sivil Toplum Demokrasi ve Türkiye", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 3, Sayı: 18, Kasım-Aralık, 1997, sf.86'dan aktaran: KARAKUŞ, s.15.

⁶⁵ ERGUN ÖZBUDUN, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon", Persson ve ÖZDALGA, s.112.

edilebilir. Genel olarak bir tanım vermek gerekirse STK'lar; belirli bir mekân ve zamanda, bilgiye dayanılarak belirlenen bir ihtiyacı ya da ihtiyaçlar demetini karşılamayı amaç edinen, kar amacı gütmeyen hizmet veren böylece kamunun yönetimine katılan, belirli sorunlar, çıkarlar, talepler etrafında örgütlenmiş yapılar olarak tanımlanmaktadır⁶⁶.

Sivil toplum ve sivil toplum kuruluşlarına dair bu kısa hatırlatmadan sonra devlet ve STK ilişkisini ele alacak olursak; öncelikle devlet ve STK ilişkisi özellikle son dönemlerde; katılımcı demokrasi, yönetim, küreselleşme gibi farklı kavramlarla birlikte değerlendirilmektedir. Söz konusu bu kavramlarla temelde demokrasinin daha iyi işleyebilmesinin yolları aranmakta ve bu doğrultuda STK'lar ile devletin nasıl bir etkileşime girmesi gerektiği, işlevlerinin neler olması gerektiği ve bu etkileşimin gerekleri üzerine durulmaktadır. Burada söz konusu kavramları derinlemesine incelemek ayrı bir tez çalışmasını gerektireceğinden söz konusu kavramlar üzerinde kısaca durularak STK'lar ve devlet ilişkisinde genel bir kaniya varılmaya çalışılacaktır. Böylelikle bir yandan STK'ların günümüzde giderek daha güçlü yapılar haline gelişinin nedenleri irdelenirken diğer taraftan devlet aygıtı karşısındaki işlevleri ve dolayısıyla devletle olan ilişkileri belirtilmeye çalışılacaktır.

Bu noktadan hareketle öncelikle katılımcı demokrasi bağlamında konuyu inceleyecek olursak; temsili demokrasinin özellikle 1990'lara gelindiğinde çıkmaza girmesi ve toplumun artan ihtiyaçlarına gerektiği gibi yanıt verememesi nedeniyle katılımcı demokrasi kavramı tartışılmaya başlanmıştır. 1980-1990'lara gelindiğinde temsili demokrasi; küresel sorunların ön plana çıkması, yurttaşların eskisi gibi yönetilmeyi kabul etmemesi ve politik elitten hesap sorma ihtiyacına yönelmesi, bu bağlamda politik diyaloga, işbirliğine ve uzlaşmaya ihtiyaç duyulması, politika alanının giderek genişlemesi ve toplumun artan ihtiyaçlarına yanıt verememesi, gibi sorunlarla karşılaşmaya başlamıştır⁶⁷. Bunların yanı sıra temsili demokrasi anlayışındaki 4-5 yılda bir oy kullanmak suretiyle siyasallaşan pasif yurttaş anlayışının artık bireyleri tatmin etmemesi nedeniyle, talep ve ihtiyaçlarını siyaset alanına taşımak isteyen ve bu doğrultuda kişisel çıkarlarını korumak isteyen aktif

⁶⁶ Şerif Öner, "Sivil Toplum Kuruluşlarının Yerel Demokrasi ve Katılım Algılamaları", **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 2, Nisan 2001, s.60.

⁶⁷ Burhan Şenatalar, "STK-Devlet İlişkilerine Kuramsal Bakış", **Avrupa Birliği Devlet ve STK'lar**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2001, s.12.

yurttaş anlayışı giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla ulus devletlerdeki pasif yurttaş anlayışının yerini aktif yurttaş anlayışının alması temsili demokrasinin bir başka tıkanma noktasıdır⁶⁸. Temsili demokrasinin bu sorunlara etkili çözümler üretememesi katılımcı demokrasi tartışmalarının gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bilindiği gibi demokrasi yaklaşımlarının temel noktası ya da daha doğru bir ifadeyle temel amacı idealleştirilen doğrudan demokrasi anlayışıdır. Katılımcı demokrasi anlayışının ortaya çıkmasıyla birlikte bir tür doğrudan demokrasi, dolayısıyla ideal demokrasi olarak görülmeye başlanmıştır⁶⁹. Katılımcı demokrasi tüm yurttaşların görüşlerini açıklama, talep ve çıkarlarını ifade edebilmelerini ve dolayısıyla siyasallaşan aktif bireyler olabilmelerini öngörmektedir. Katılımcı demokrasiyle aktif yurttaş haline gelen birey talep, ihtiyaç ve çıkarlarını ifade edebilecek ve bunu devlet ve toplum arasında köprü görevi gören sivil toplum örgütleri aracılığıyla gerçekleştirecektir. Bu anlayış içinde STK'lar bireylerin siyasal partilere üye olmadan kamusal özne olmalarının yolunu açmaktadırlar⁷⁰.

Devlet ve STK ilişkileri konusundaki tartışmalarda değinilen bir diğer konu yönetim kavramıdır. Yönetim en genel anlamıyla yerel, ulusal, bölgesel ve küresel ölçekte çoklu yönetim yani birlikte yönetim anlayışını ifade etmektedir⁷¹. Daha ayrıntılı bir tanım yapmak gerekirse yönetim; çok aktörlü, kendisi yapmaktan ziyade toplumdaki aktörleri yapabilir kılan, devlete düzenleme rolü yükleyen, bu bağlamda sorumluluk dengesinin devletten sivil topluma kaydığı, karşılıklı etkileşimle yönlendirmeyi hedefleyen yeni bir ilişki biçimini kavramsallaştırmak için kullanılmaktadır. Bununla birlikte yönetim anlayışında devlet dışındaki aktörlerinde devlet yönetimine katılımı öngörülmektedir⁷². Tanımdan da anlaşılacağı üzere yönetim anlayışı içinde sivil topluma ve dolayısıyla STK'lara çeşitli işlevler yüklenmekte ve STK'ların devlet ve toplum arasındaki köprü görevi görme

⁶⁸ İlhan Tekeli, **Türkiye için STK'lar ve Katılımcı Demokrasi Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.265.

⁶⁹ İlhan Tekeli, "**Katılımcı Demokrasi, Sivil Ağlar ve Sivil Toplum Kuruluşları**", s.5. http://stk.bilgi.edu.tr/cd/01/doc/okuma_02-2.pdf, (15.01.2013).

⁷⁰ Tekeli, s.10.

⁷¹ Öner, , s.60.

⁷² Şafak Kaypak, "Yerel Yönetimlerde Katılımcı/müzakereci Demokrasi Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları'nın Önemi", **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt:8, Sayı:17, 2012, s.184.

misyonunu derinleştirerek STK'ları ön plana çıkarmaktadır. Devlet ise daha çok yönlendiren, işbirliği yapan bir üst kurum niteliği taşımaktadır⁷³.

Devlet ve sivil toplum ilişkilerinin küreselleşme bağlamında ele alınması ise daha çok küreselleşmeyle birlikte toplumsal yapıda ve toplumsal sorunlarda ortaya çıkan değişimle ilintili olarak açılanmaktadır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki küreselleşme; ekonomik, kültürel, siyasal, hukuksal ve sosyo-kültürel etkileri olan çok boyutlu bir sürece işaret etmektedir. Bu nedenle küreselleşme kavramı üzerine, çeşitli özelliklerinin ön plana çıkarıldığı farklı tanımlar bulunmaktadır. Bununla birlikte genel olarak küreselleşme; malların, hizmetlerin, paranın, teknolojinin, fikirlerin, bilginin, kültürün ve halkların hızlı ve sürekli bir şekilde sınır ötesine akışı olarak ifade edilebilir⁷⁴. Ayrıca bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle ve internetin daha etkin kullanımıyla birlikte bu unsurlar daha önce mümkün olmayan bir hızla hareket olanağı bulmuştur. Bunun yanı sıra küreselleşmeyle birlikte çevre sorunları, salgın hastalıklar, nükleer tehlike gibi küresel sorunlar daha çok ön plana çıkmaya başlamıştır. Günümüzde giderek daha çok sözü edilen ve siyasallaşan küresel sorunlar karşısında ise ulus devletler tarafında geliştirilen çözümler yetersiz kalmakta ve diğer devletlerle ve kuruluşlarla ortak olarak geliştirilen çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla STK'lar küreselleşmenin getirdiği bu olanaklar ve sorunlarla birlikte daha önemli bir unsur haline gelmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ve internetin daha etkin kullanımı bu örgütlere; bir taraftan daha hızlı ve etkin biçimde örgütlenme ve seslerini duyurma olanağı sağlarken diğer taraftan ortaya çıkan sorunların tespiti ve bu sorunlara çeşitli çözüm yollarının bulunması konusunda daha etkin birer aktör olabilme imkânı sağlamıştır.

Görüldüğü gibi günümüzde artık sıkça dile getirilen katılımcı demokrasi, küreselleşme ve yönetim kavramlarında sivil toplum örgütleri önemli bir unsur olarak yer almaktadırlar. Gerek aktif yurttaşlık bilincinin oluşturulmasında, gerek toplumun artan ihtiyaçlarını karşılama noktasında devletin yetersiz kalması gerekse de küreselleşmenin getirdiği yeni sorunlar ve olanaklar STK'ların toplumsal yapı

⁷³ Gülgün Tosun, "Türkiye'de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım", **Ege Akademik Bakış**, Cilt:1, Sayı:1, 2001, s.228.

⁷⁴ Nazan Arslanel ve Berkan Hamdemir, "Küreselleşmenin Sivil Toplum Siyaseti", **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2007, s.14.

içindeki yerini ve devletle olan ilişkilerini derinleştirmekte ve önemini arttırmaktadır. Dolayısıyla artık STK'lar devlet tarafından göz ardı edilemeyen aksine gerek kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde gerekse iç ve dış politikanın yapım sürecinde dikkate alınması ve sürekli iletişim halinde olunması gereken yapılar haline gelmektedir. Devlet tarafından politika yapım süreçlerinde sivil toplumun desteğini almak bu süreçlerin sağlamlığı ve bütünlüğü için önemli bir yere sahiptir⁷⁵. Diğer taraftan STK'lar için politika gündeminin belirlenmesinde rol oynayabilmek güçlenmelerin de ve etki düzeylerinin artmasında önemli bir yere sahiptir⁷⁶.

Devlet ve STK ilişkilerini ele alabileceğimiz bir diğer alan sivil toplum ve STK'ların işlevleridir. Bilindiği gibi STK'ların öncelikli amacı devlet ve toplum arasında köprü kurmak ve böylece bireyin talep ve isteklerinin siyasal alana taşınması ve çıkarlarının savunulması noktasında aracı bir mekanizma görevi görmektedir. Toplumda giderek yaygınlaşan aktif yurttaş anlayışı; bireylerin siyasal alana olan ilgilerini arttırmakta, politik kararlar üzerinde etkilerini gösterme, çıkarlarını koruma ve taleplerini politize ederek siyasal alana taşıma konusunda bilinç düzeyini yükseltmektedir. Bu anlayış çerçevesinde giderek bilinçlenen ve siyasallaşan birey STK'lar aracılığıyla söz konusu taleplerini siyasal alana taşıyabilmektedir. Bu bağlamda STK'lar bir taraftan devlet ve toplum arasında köprü görevi görürken diğer taraftan ise siyasal alana katılımı yükseltmektedir. Bununla birlikte STK'lar aracılığıyla taleplerini siyasal alana taşıyan birey, bu örgütler içinde siyasal kültürü ve demokratik tutumları geliştirme imkânı da bulmaktadır. Dolayısıyla STK'lar siyasal kültürün ve demokratik tutumların geliştirilmesi ve toplumsal bilincin artırılması noktasında birer eğitim alanı gibi işlev görmektedirler.

STK'ların devletle ilişkilerindeki bir diğer nokta, sivil toplumun en temel işlevlerinden biri olan devletin toplum tarafından etkin kontrolünün sağlanması yani devlet iktidarını kontrol etme işlevidir. Sivil toplum devlet iktidarını kontrol ederken bir yandan iktidarın baskıcı biçimde kullanılmasını sınırlandırmakta diğer yandan baskıcı devlet iktidarına karşı muhalefeti örgütleyerek demokratik olmayan rejimlerin meşruluğunu zayıflatmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum demokrasinin

⁷⁵ John j. Kirton and Peter I. Hajnal, **Sustainability, Civil Society and International Governance: Local, North America and Global Contributions**, Ashgate Publishing, England, 2006, s. 369.

⁷⁶ Amy Pollard and Julius Court, **How Civil Society Organisations Use Evidence To Influence Policy Processes: A Literature Review**, Overseas Development Institute, London, July 2005, s.12.

uygulanması ve siyasi partilerin demokratikleştirilmesi konusunda önemli bir unsur haline gelmektedirler. Bunun yanı sıra siyasal sistemin yani iktidarın halka karşı sorumluluğunu arttırmaktadır.

Toplumsal taleplerin ve çıkarların temsilcisi olarak STK'lar toplumda dağılık halde bulunan talep ve çıkarları birleştirme ve kutuplaşmaları yumuşatma işlevini de yerine getirmektedir. Ayrıca resmi siyasetin dışladığı ya da görmezden geldiği etnik azınlıklar gibi marjinal kesimlerin taleplerini de temsil etmektedirler⁷⁷. Böylece siyasal alanda çoğulculuğun arttırılmasına ve toplumdaki değişik kesimlerin seslerinin duyurulmasına yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan söz konusu örgütler siyasal konularda halkı bilgilendirmekte ve toplum içinde değişimlere karşı var olan direnci azaltarak, siyasal kurumların halktan uzaklaşmasını önleyici bir işlevi de yerine getirmektedirler⁷⁸.

STK'lar, siyasal iktidarın gündelik yaşamı çeşitli noktalarda etkileyen kararlarına karşı bireylerin talep ve görüşlerini iletebildiği, yerel düzeydeki çeşitli karar alma süreçlerine katılabildiği aracı işlevini yerine getirirler. Böylece siyasal partiler ve parlamento üzerindeki yükün hafiflemesi ve kamusal etik çerçevesinde yeni siyasal değerlerin üretilmesine katkıda bulunması beklenmektedir. Diğer taraftan siyasal partiler katılımın birincil ve tek aracı olmaktan çıkacak ve STK'lar bireylerin siyasal alana ve karar alma süreçlerine doğrudan katılımını sağlayabilmek için alternatif bir yol işlevi görmektedirler⁷⁹. Bunun yanı sıra STK'lar pilot projeler üretmek ve bu projelere kaynak bularak uygulamaya geçirmek yollarıyla eğitim, sağlık, çevre, adalet hizmetlerine erişim, sosyal refah ve istihdam konularında devlet politikalarına koşut ya da alternatif sorumluluklar alabilmektedirler⁸⁰. Böylelikle kamusal hizmetlerin yerine getirilmesinde devlete destek olan STK'lar aynı zamanda toplumda bir dayanışma havası da oluşturabilmektedir⁸¹.

⁷⁷ Tosun, ss.180-181.

⁷⁸ Yavuz Atar, "Demokratik Sistemde Sivil Toplumun Fonksiyonu ve Sivil Toplum-Devlet DUALİZMİ", **Yeni Türkiye Dergisi**, 1997, s.100'dan aktaran Köksal Büyük ve Esra Yalçın, "Yerel Yönetimler ve STK İşbirliği: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Örneği", **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, s.607.

⁷⁹ Tosun, s.186.

⁸⁰ Tamer Gözübüyük, s.79.

⁸¹ Sefa Usta, **Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Sivil Toplum, Demokrasi ve Güven**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Konya, 2006, s.30'dan aktaran Sarpaşan, s.44.

STK'lar yukarıda belirttiğimiz bu işlevlerini yerine getirirken çeşitli şekillerde devlet ile etkileşime girmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir STK'ların devletle olan ilişkileri karmaşıktır ve ülkeden ülkeye çeşitlilik göstermektedir ancak çoğunlukla devlet üzerinde önemli ölçüde etkileri bulunmaktadır. Bu bağlamda STK'ların etkin birer aktör olarak yönetimde yer alabilmelerinde yasal düzenlemelerin, yöneticilerin ve yönetilenlerin, sivil topluma ve dolayısıyla STK'lara karşı yaklaşımları belirleyici olmaktadır⁸². Belirtildiği gibi STK'ların etkin birer aktör olabilmeleri ve gelişebilmeleri için güçleri ve yetkileri sınırlandırılmış bir devlet yapısı gerekmektedir. Çünkü güçlü bir devlet yapısı sivil toplumun oluşmasını engelleyebilirken, devletin olmaması durumu ise sivil toplumda çatışmalara neden olabilir. Bu noktada sivil toplum ve devlet ilişkisi; birbirine yardımcı olan ve aynı zamanda birbirini kontrol eden bir ortaklık ilişkisi olarak görülebilir. Sivil toplum hukuk devleti ilkesiyle devletin otoriter rejime kayabileceği aşırılıklarını sınırlandırmakta ve devlet üzerinde; bilgilendirme, gözetleme, denetleme ve baskı yapma suretiyle etkisini göstermektedir. Devlet ise siyasal ve hukuki düzenlemeleriyle sivil toplumun karmaşaya düşmesini önlemekte ve sivil toplum içindeki gruplar arasında bir denge sağlayarak toplumsal düzeni korumaktadır⁸³. Ayrıca devlet; hem sivil toplum alanının sınırlarını belirleyen, hem de kendi yasal icraatlarında sivil toplumun demokratik meşruluk onayına gereksinim duyan bir yapıdır⁸⁴. Dolayısıyla STK'lar toplumsal ve siyasal düzeyde güven üreten ve yayan kurumlar olarak devletin meşruluğunu da güçlendirmektedirler.

Görüldüğü gibi STK'lar; toplumsal taleplerin siyasal alana taşınması ve karşılanması, demokrasinin gereklerinin yerine getirilmesi, siyasal katılımın artırılması, demokrasi kültürünün yaygınlaştırılması gibi yukarıda belirttiğimiz çeşitli işlevleri nedeniyle devletle sürekli etkileşim içinde bulunmaktadır. Ancak söz konusu bu etkileşim her zaman aynı düzlemde ilerlememektedir. STK'lar işlevlerini yerine getirirken devletle işbirliği içinde olabileceği gibi onu tamamlayıcı bir şekilde faaliyetlerini sürdürebilir ya da aksi yönde, yani devletle rekabet içine girerek işlevlerini yerine getirebilmektedir. Bu bağlamda sivil toplum örgütlerinin devletle

⁸² Öner, s.59.

⁸³ Arslan, s.368.

⁸⁴ Tosun, s.229.

olan ilişkilerini ve etkileşimlerini; devletle yarışmacı, devleti tamamlayıcı ve devletle işbirliği içinde olmak üzere üç başlık altında genellebiliriz.

1. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletin Tamamlayıcılık İlişkisi

Daha öncede belirtildiği gibi özellikle küreselleşmenin etkisiyle önceleri siyasal alana yansımayan ya da siyasal alanda yer bulmakta zorlanan çevre sorunları, kadın hakları, nükleer tehlike, salgın hastalıklar vs. gibi sorunlar günümüzde daha çok gündeme gelmeye başlamıştır. Söz konusu bu sorunlar öncelikle STK'lar tarafından gündeme getirilmekte ve devletin bu sorunlar karşısında çeşitli önlemler alması beklenmektedir. Bunun yanı sıra toplumun artan ihtiyaçlarının ve toplumsal alanda giderek belirginleşen çeşitli grupların taleplerinin siyasal alana taşınması ve karşılanması yönündeki beklentiler devletin yükünü giderek arttırmaktadır. Diğer taraftan STK'lar ve bu örgütlerde yer alan aktif bireyler söz konusu sorunları siyasallaştırarak gündeme getirmekle yetinmek yerine bu sorunlara çözüm bulunması ve bu çözümlerin hayata geçirilmesi noktasında da bir takım görevler üstlenme ve sorumluluk alma ihtiyacı duymaya başlamıştır.

Devletin yükünü ağırlaştıran ve bu sebeple toplumsal taleplere gerektiği gibi yanıt vermesini engelleyen bu durum karşısında STK'lar, söz konusu sorunların çözümünde gönüllü olarak bir takım görevler üstlenerek, devletin kamusal rollerini yerine getirmesinde ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması noktasında devleti tamamlayıcı olarak yer alabilmektedirler. Bunun yanı sıra STK'lar bu işlevini devlet tarafından boş bırakılan ve geleneksel olarak ilgilenmediği ya da yukarıda da belirttiğimiz gibi küreselleşmenin etkisiyle gündeme gelen konulara yönelerek de yerine getirebilmektedir.

STK'ların devleti tamamlayıcı olarak yer aldığı ve gönüllü olarak yürüttüğü faaliyetlere örnek teşkil edecek kurumlardan biri Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD)'dir. ÇYDD özellikle eğitim alanında yürüttüğü faaliyetlerle ve hayata geçirdiği projelerle devletin eğitim hizmetlerinin yerine getirilmesinde yetersiz kaldığı noktalarda onu tamamlayıcı olarak yer almaktadır. ÇYDD'nin bu alanda gerçekleştirdiği ve hali hazırda yürüttüğü çeşitli projeler bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse; bilindiği gibi 2011 yılında Van'da iki büyük deprem

yaşanmış ve bu depremlerde birçok can kaybı yaşanmış, aynı zamanda bölgede ciddi maddi hasar meydana gelmiştir. Yaşanan bu olay karşısında devletin Van'a götürdüğü hizmetlerin yanında çeşitli kuruluşlardan da yardım ve destekler bölgeye ulaştırılmıştır. ÇYDD'de Van'da yaşanan bu olay sonrasında bölgeye destek verebilmek ve depremzedelere yardımcı olmak amacıyla Ekim 2011'de harekete geçmiştir. Bu bağlamda Van- Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğüyle yapılan protokole göre üniversite yerleşkesinde; 72 kişilik 10 sınıfın, öğretim görevlileri için odaların ve kantinin bulunduğu ve toplamda 6 bin üniversite öğrencisinin yararlanabileceği "Çağdaş Yaşam Eğitim Birimi"nin yapımını gerçekleştirmiştir. Söz konusu eğitim birimi Nisan 2012'de açılmış ve üniversite binaları onarıldıktan sonra araştırma merkezi veya meslek yüksek okulu olarak değerlendirilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁵. ÇYDD'nin eğitim alanında yürüttüğü ve hali hazırda devam etmekte olan bir diğer proje; "Bin Çiçek Açsın, Bin Fikir Yeşersin" isimli kitaplık projesidir. ÇYDD söz konusu proje kapsamında; ilköğretim, lise ve yatılı ilköğretim bölge okullarında kitaplık ve kütüphane kurma çalışmaları gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda belirlenen ihtiyaçlar doğrultusunda okullara; kitap, kitaplık, kütüphane donanım malzemelerinden oluşan setler gönderilerek okulların ve öğrencilerin kitap ve kitaplık gereksinimleri karşılanmaktadır. ÇYDD 2006 yılında başlatılan söz konusu proje kapsamında toplan 1130 kurumun ihtiyaçlarını karşılamıştır⁸⁶.

Görüldüğü gibi STK'lar devletin hizmet götürmekte yetersiz kaldığı ya da öncelikleri arasında yer almayan konularda bir takım sorumluluklar yüklenerek bu alanlarda devlete destek vererek tamamlayıcı bir unsur gibi faaliyetlerini gerçekleştirebilmektedir.

2. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletin İşbirliği İlişkisi

STK'lar ve devlet çeşitli alanlarda ve kamu hizmetlerinin üretilmesi konusunda ortaklık ve işbirliği ilişkisi içine girebilmektedirler. Bu işbirliği ilişkisi kamu hizmetlerinin üretilmesi noktasında ortaya çıkabileceği gibi, STK'ların siyasal

⁸⁵ Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, "Van'da "Çağdaş Yaşam Eğitim Birimi" açıldı", **Haberler**, 20.04.2012, <http://www.cydd.org.tr/haberlerDetay.asp?id=252>, (24.01.2013).

⁸⁶ Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, "ÇYDD 16. tam donanımlı kütüphanesini kurdu", **Haberler**, 25.02.2011, <http://www.cydd.org.tr/haberlerDetay.asp?id=84>, (24.01.2013).

karar mekanizmaları tarafından yürütülen ve önemli görülen politikalara destek verilmesi noktasında da ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte STK'lar ve devletin işbirliği ve ortaklık ilişkisi yönetim anlayışının gerekleri noktasında da ortaya çıkmakta ve devletin bu ortaklık ilişkisi içindeki misyonu açıklanmaktadır. Buna göre daha önce de belirttiğimiz gibi çok aktörlü bir yapıya işaret eden yönetim; sorumluluk dengesinin sivil topluma kaydığı ve devletin yönetenden çok yönlendiren, üretenden çok işbirliği yapan bir üst kurum olarak algılandığı bir anlayışı ifade etmektedir⁸⁷. Bu bağlamda devlet çeşitli kamu hizmetlerini yerine getirirken daha çok yerel yönetimler, özel sektör ve STK'larla işbirliği ve ortaklık süreçlerine gitmekte ve bu hizmetlerin yerine getirilmesi için gerekli kaynakları bu kurumlara aktararak kendisi süreci yönlendirme ve denetim işlevlerini üstlenmektedir⁸⁸. Diğer taraftan STK'lar açısından düşünülecek olursa; söz konusu bu ilişki içinde ilgilendikleri ve önemli gördükleri politika ve hizmetlerde devlete ve siyasal karar alıcılara destek sağlayarak bir taraftan devletle ilişkilerinde etki düzeylerini artırma fırsatı bulurken diğer taraftan kendi işlevlerini yerine getirme noktasında devletten destek alabilmektedirler. Çünkü sivil toplum örgütleri işlevlerini ve planladığı projeleri hayata geçirirken özellikle maddi desteğe ihtiyaç duymakta ve çoğunlukla bu desteği sağlama noktasında sıkıntı çekmektedirler. Devlet ile işbirliği ilişkisinde devlet STK'ları kaynak ve personel açısından destekleyebilmekte hatta bazı durumlarda STK'lar bazı hükümet projelerinin yürütücüsü olmaktadır⁸⁹. Bu nedenle, projelerin hayata geçirilmesi ve kamusal hizmetlerin sağlanmasında devletle olan işbirliği ilişkisi söz konusu maddi sıkıntının minimum seviyeye inmesini ve bunun yanı sıra sivil toplum örgütlerinin çalışmalarını geliştirmelerine olanak sağlayabilmektedir⁹⁰. Bununla birlikte söz konusu bu işbirliği ilişkisi karşısında STK'lar; devlet tarafından daha fazla dikkate

⁸⁷ Tosun, 2001, s.228.

⁸⁸ Resul Karakurt ve Mustafa Kara, "STK'larla Hükümet Arasındaki Ortaklık Anlaşmalarının Toplumsal Akitler (Compacts)", **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, s.21.

⁸⁹ Marinus K. Klinken, "Development in Practice" Beyond the NGO-Government Divide: Network NGOs in East Africa, 1998, Volume: 8, Number: 3, s.349'dan aktaran Sefer Şener ve Mesut Savrul, "Ekonomik Krizler, Demokratikleşme ve STK-Devlet İlişkilerinde Dönüşüm", **6. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Sosyal Girişimcilik**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2009, s.385.

⁹⁰ Peter Burnell and Peter Calvert, **Civil Society in Democratization**, Frank Cass, London, 2005, s.152.

alınmayı ve ilgili konularda yürütülecek politikalarda ve kamu hizmetlerinin sunumunda bir danışma mekanizması olabilmeyi ve siyasal süreçlere dâhil edilmeyi beklemektedirler⁹¹.

STK'lar ve devletin işbirliği ilişkisi sadece kamusal hizmetlerin sunulması ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması açısından düşünülmemelidir, devletin yürüttüğü politikaların toplum tarafından kabul edilmesi noktasında da zaman zaman STK'ların desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda siyasal karar alıcılar tarafından belirlenen ve hayata geçirilen bazı politikalar toplumda tepkiyle karşılanabilmektedir. Ancak STK'lar bu politikaları doğru buldukları takdirde desteklemekte ve savunmakta bu da söz konusu politikaların toplum tarafından daha kolay benimsenmesini sağlamaktadır. Diğer taraftan özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler bilgiye ulaşımı hızlandırmış, STK'ların birçok alanda daha etkili ve hızlı bilgi toplayabilmelerine olanak sağlamıştır. Bu durum devlet yöneticilerini; fikir ve politika üreten çeşitli enstitülerden ve STK'lardan insani kaynak ve politikalar konusunda yardım almaya itmektir⁹².

STK'lar ve devlet işbirliğine; 2002 yılında gerçekleştirilen “Özürlü Çocuklar için Rehabilitasyon Merkezi Projesi” örnek gösterilebilir. Çanakkale'nin Çan İlçesinde gerçekleştirilen söz konusu proje; ilçede engellilerin fazla olması ve eğitime ihtiyaç duymalarına karşın böyle bir merkezin olmaması nedeniyle hayata geçirilmiştir. Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü/ilçe Müdürlüğü (SHÇEK), Çan belediyesi, İbrahim Boru Eğitim Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı, Çan Öz-Kur Zihinsel Özürlüler Bakım Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Yaptırma ve Koruma Derneği ortaklığıyla gerçekleştirilen proje, ortaklar tarafından oluşturulan ve sorumluluk, yetki ve katkıların neler olacağı planlandığı bir protokolün imzalanarak dönemin ilgili bakanı tarafından onaylanmasıyla hayata geçirilmiştir. Ortaklar tarafından kararlaştırılan protokole göre; vakıf merkezin engellilerin kullanım standardına göre yapımını sağladıktan sonra SHÇEK'na devredecek, SHÇEK ise merkezin idari ve mesleki personelini atayarak yönetim

⁹¹ Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum, “Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler”, **Sivil Toplum ve Dış Politika Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler**, (Der. Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum), Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, s.15.

⁹² Wulf Schönbohm, “Devlet ve Sivil Toplum Bağlamında Halk Katılımcılığı ve Sivil Toplum Kuruluşları”, **“Vatandaş Angajmanı ve Sivil Toplum Kuruluşları - Devlet ve Toplum İlişkileri” Kongresi Bildiriler Kitabı**, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara, 2002, s.137.

görevini üstlenecektir. Bununla birlikte merkezin arazi temini belediye tarafından sağlanacaktır. Söz konusu proje 2004 yılında tamamlanmış ve merkez “Zeynep Bodur Okyay Zihinsel Engelli Çocuklar Rehabilitasyon Merkezi” olarak hizmete açılmıştır⁹³. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi; tespit edilen bir ihtiyaca yönelik kamu hizmetinin karşılanması bir ortak ilişkisiyle sağlanmıştır. Bu ortaklık ilişkisi bir taraftan devletin kamu hizmetlerini yerine getirme noktasında iş yükünü hafifletmiş diğer taraftan ise sivil toplumun işlevini yerine getirmesinde gerekli olan destek sağlanmıştır.

3. Sivil Toplum Kuruluşları ve Devletin Rekabet İlişkisi

STK’lar günümüzde siyasal karar alıcılar tarafından göz ardı edilemeyen ve edilmemesi gereken, toplum ve devlet arasında bir tür aracı ya da köprü niteliği taşıyan ve bu bağlamda toplumsal alanda ortaya çıkan ihtiyaçların siyasal alana taşınması ve çıkarların savunulması misyonlarının öncelikli olarak yer aldığı yapılanmalardır. Hatta STK’lar ilk kuruluş amacı itibariyle belli çıkarları ve bir takım toplumsal faydaları devlete karşı koruyan bir yapılardır⁹⁴. Bunun yanı sıra devlet politikalarını denetleme, otoriter rejime kayabilecek aşırılıklarını sınırlandırma, gözetleme ve gerektiğinde baskı yapma nitelikleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla devlet ve STK’lar her zaman tamamlayıcılık ve işbirliği ilişkileri içinde ve birbirlerini destekler şekilde etkileşime girmemektedirler. STK’lar siyasal karar alıcılar tarafından oluşturulan ve uygulamaya konulan politikaları denetleme ve memnun olmadığı ya da sakıncalı bulduğu politikaların, çeşitli baskı yöntemleri kullanılarak, ilgili konuya yönelik araştırma, konferans, seminer çalışmaları yaparak ya da diğer ülkelerden örnekleri kamuoyuna ve siyasal kararlara sunarak kaldırılmasını ya da değiştirilmesini sağlayabilmektedirler. Bu nokta da STK’lar siyasal süreçlere etki ederek devletle yarışmacı ya da rekabet ilişkisi içine girmektedirler.

Daha öncede belirttiğimiz gibi, siyasal karar alıcılar tarafında uygulamaya konulan politikaların STK’larca savunulması ve desteklenmesi durumunda toplum

⁹³ Karakurt ve Kara, s.27.

⁹⁴ Schönbohm, s.137.

tarafından daha kolay benimsenmektedir. Aksi durumda ise yani STK'lar tarafından desteklenmeyen ve muhalefet edilen politikaların toplum tarafında benimsenmesi zor olmakta ve bazı durumlarda oluşturulan kamuoyuyla birlikte daha yüksek sesle eleştirilmektedir. Dolayısıyla STK'lar toplumsal fayda ve çıkar açısından sakıncalı gördükleri uygulamalara karşı devletle yarışmacı bir şekilde ve rekabet ilişkisi içinde kamuoyunu etkileyerek ve siyasal karar alıcılar üzerinde baskı uygulayarak söz konusu uygulamaları değiştirebilmekte ya da tamamen kaldırılmasını sağlayabilmektedir.

STK'lar ve devletin yarışmacı ve rekabet ilişkisine örnek olarak 2004 yılında değişen Türk Ceza Kanunu'na kadın örgütlerinin etkisi gösterilebilir. 2004 yılı öncesinde Türk Ceza Kanunu, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından yetersiz görülmekte ve eleştirilmekteydi. Türk Ceza Kanunu'nun sahip olduğu ataerkil yapısının, toplumsal cinsiyet bakış açısı baz alınarak değiştirilmesi amacıyla, çekirdek kadrosunu dokuz kadın kuruluşunun kadın hukukçularının oluşturduğu Ceza Kanunu Kadın Çalışma Grubu oluşturulmuş ve bir süre sonra bu çalışma grubu platforma dönüşmüştür⁹⁵. Bu platform TCK Kadın Platformu olarak isimlendirilmiş ve Ceza Kanunu'nun ataerkil yapısının değişmesi ve kadınların istediği biçime yakın bir biçim verilmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Bu bağlamda eşitlikçi yapıya sahip çeşitli ülkelerin anayasaları incelenerek, dönemin Türk Ceza Kanunu'yla karşılaştırılarak bir öneri raporu hazırlanmıştır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik olarak otuz beşten fazla yasa değişikliği talebinin bulunduğu rapor milletvekillerine, medyaya ve çeşitli STK'lara gönderilmiştir. Ancak hazırlanan rapor hükümet tarafından dikkate alınmamış, bununla birlikte hükümet tarafından hazırlanan taslak rapor ise kadınlarla ilgili alanlarda bir değişikliği öngörmemekteydi. Bunun üzerine yani platform tarafından hazırlanan raporun reddedilmesinin ardından Mayıs 2003'te, Türk Ceza Kanunu'nda kadın erkek eşitliğinin olması gerektiğini vurgulayan ve konferanslar, basın açıklamaları ve toplantıların da yer aldığı büyük bir kampanya başlatılmıştır. Kadın örgütleri

⁹⁵ "Türkiye'de Kadın Sivil Toplum Kuruluşlarının Kadınların Yasal Konumlarına Etkileri", **Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi**, Yıl:2, Sayı:8, Ekim-Aralık 2004, <http://www.siviltoplum.com.tr/?ynt=icerikdetay&id=316>, (25.01.2013), ayrıca bkz: Demet Bilge, "Kadının Ceza Kanunu İsyanı", **Radikal**, 24.05.2003, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=76143>, (25.01.2013).

tarafından yürütülen bu kampanyalar sonunda ise raporda yer alan 35 maddeden 30'u 26 Eylül 2004 tarihinde kabul edilen Türk Ceza Kanunu'nda yer almıştır⁹⁶.

Görüldüğü gibi STK'ları ve devlet ilişkileri her zaman birbirini destekler şekilde biçimlenmemektedir. STK'lar gerek temsil ettikleri grubun çıkarlarını gerekse genel anlamda toplumun çıkarlarını savunmak adına sakıncalı gördüğü uygulamalar ve politikaların değiştirilmesi, gerekirse kaldırılmasına yönelik olarak devlet aygıtıyla rekabet içine girebilmektedir.

B. Sivil Toplum Kuruluşları ve Dış Politika

Geleneksel anlamda uluslararası ilişkiler, temel aktör olarak devletin yer aldığı ve politik faaliyetlerini yürüttüğü, devletlerarası ilişkileri kapsayan bir alan olarak kabul görmektedir⁹⁷. Özellikle uluslararası ilişkilerde “aktör” kavramı üzerine yapılan tanımlar da devleti işaret etmektedir. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse; “James Dougherty’ye göre uluslararası aktör, “...uluslararası arenada az veya çok bağımsız eylemler geliştirme yeteneğine sahip organize bir varlık”tır.”⁹⁸. “Hopkins-Mansbach ikilisi de aktörü, “diğer otonom aktörlerin davranışları üzerinde etki uygulayan, nispi olarak otonom bir birim” olarak tanımlamaktadırlar.”⁹⁹. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere uluslararası alanda aktör; bağımsız eylemler geliştirme yeteneğine sahip, diğer aktörler üzerinde belli bir etki yaratabilen, otonom bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Soğuk Savaş öncesi dönemde bu niteliklere sahip varlık devlet olduğu için uluslararası ilişkilerde tek aktör olarak değerlendiriliyordu. Bununla birlikte “uluslararası ilişkiler” kavramındaki “uluslar” ifadesi sadece devletler olarak alındığında, uluslararası ilişkiler egemen ulus

⁹⁶ Hande Eslen-Ziya, “Türk Ceza Kanunu Değişikliğinde Kadın Aktivistler: Bir Lobcilik Hikâyesi”, Sosyoloji Derneği, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt:15, Sayı:1, Bahar 2012, ss.131-138.

⁹⁷ Peter Willetts, “Transnational Actors and International Organizations in Global Politics”, John Baylis and Steve Smith, **The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations**, 2. Edition, Oxford University Press, New York, 2001, s.357.

⁹⁸ James E. Dougherty, “The Study of the Global System,” James N. Rosenau, Kenneth W. Thompson and Gavin Boyd, eds., “World Politics, An Introduction (New York: The Free Press, 1976)”, s.600'dan aktaran Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005, s.20.

⁹⁹ Raymond F. Hopkins and Richard W. Mansbach, “Structure and Process in International Politics (New York: Harber and Row, 1973), s.4'dan aktaran Sönmezoğlu, s.20.

devletler arasındaki siyasal ilişkiler olarak anlaşılmakta, dolayısıyla egemen devletler temel aktör olarak kabul görmekteydi¹⁰⁰.

Günümüzde ise egemen devletlerin temel aktör olarak kabul edildiği yapı hızla değişmekte ve devlet dışı aktörlerin etkisinin arttığı ve bu etkiyi arttırmak adına sürekli bir gelişim içinde oldukları gözlemlenmektedir¹⁰¹. Örneğin çatışma çözme alanında devlet dışında BM, bölgesel örgütler ve sivil toplum kuruluşları bu alanda oynadıkları rolü hızla geliştirmektedirler. Dolayısıyla bugün devlet dışı aktörlerin uluslararası ilişkilere etkisi tartışılmaz bir konuma yükselmiş, özellikle uluslararası sivil toplum kuruluşlarının bu alandaki faaliyetlerini ve etki alanlarını genişlettiği ve birer aktör konumuna yükseldiği görülmektedir¹⁰². Bunun yanı sıra ulusal sivil toplum kuruluşları da çeşitli yollarla dış politikayı etkilemeye ve dolaylı olarak uluslararası ilişkilerde söz sahibi olmaya çalışmaktadırlar.

Uluslararası ilişkilerdeki ve dış politikadaki bu değişim birkaç sebebe dayanmaktadır. Öncelikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası sivil toplum kuruluşları seslerini duyurmaya ve özellikle insani yardım ve savaş yaralarının sarılması gibi konularda daha etkin olmaya başlamışlardır. İlk ilişkilerin ise Birleşmiş Milletlerin 19 Haziran 1972'deki Stockholm Konferansında başladığı söylenebilir. Bu tarihten sonra Birleşmiş Milletler sisteminde daha etkin olmaya başlayan STK'lar artık uluslararası politikanın birer aktörü olarak görülmeye başlamışlardır. 1987 yılına gelindiğinde ise, Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan "Ortak Geleceğimiz" adlı raporda STK'lar ile işbirliğinin önemi vurgulanmıştır¹⁰³. İlk etkin katılım ise 1992'de Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda gerçekleşmiştir¹⁰⁴. 1972' de başlayan bu ilişki giderek hız kazanmıştır. Birleşmiş Milletler ve Avrupa Birliği gibi

¹⁰⁰ Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkilere Giriş**, 2. Baskı, MKM Yayınları, Bursa, 2010, s.13.

¹⁰¹ Hugh Miall, Oliver Ramsbotham and Tom Woodhouse, **Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts**, Polity Press, USA, 1999, s.35.

¹⁰² Haldun Yalçinkaya, K. Tamer Türkeş ve Mehmet Aslantaş, "Değişen Silahlı Çatışma ortamında Sivil Toplum Kuruluşlarının Güvenlik İhtiyaçlarının Karşılanması: Afganistan ve Anso Örneği", **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, s. 505.

¹⁰³ Karakuş, s.27.

¹⁰⁴ Şenatalar, s.9.

devletlerarası kuruluşlar bu işbirliğini arttırarak artık devletler aracılığıyla yürütülemeyen bazı projeleri STK'lar aracılığıyla hayata geçirebilmektedirler¹⁰⁵.

STK'ların uluslararası ilişkilerdeki etkinliklerinin artmasında bir diğer önemli gelişme olarak 1990'ların başında Soğuk Savaş'ın sona ermesi gösterilebilir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, uluslararası alanda “güçler dengesi” olarak ifade edilen temel denge mekanizması ortadan kalmış, sosyalist sistem yok olmuş ve dünya politikası bir yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Liberal demokrasi ise tarihin sonuyla özdeşleştirilmiş ve yegâne yönetim modeli olarak ortaya çıkmıştır¹⁰⁶. Bu gelişmeyle birlikte STK'lar uluslararası alandaki etkinliklerini hızlandırmaya başlamıştır. Bunun en önemli sebebi Soğuk Savaş dönemi boyunca hâkim siyasal yapının etkisiyle geri plana atılmış, üstü örtülmüş ya da önemsizleşmiş birçok konu, bu dönemin sona ermesiyle birlikte siyasallaşarak uluslararası nitelikli sorunlar haline gelmesidir¹⁰⁷. Bu sorunlar arasında çevre sorunları, nükleer tehlike, 11 Eylül saldırıları sonrası ortaya çıkan küresel terör tehdidi, iklim değişikliği, insan hakları, kadın hakları, çocuk hakları vs. sayılabilir. Bunların yanı sıra yine Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan etnik kimlik siyasetinin yükselişi de STK'ların etkinliğinin artmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak ise, uluslararası STK'lar uluslararası alanda etkinliklerini ve saygınlıklarını arttırmış, ulusal STK'lar ise çeşitli yollarla dış politikaya dâhil olmaya başlamışlardır.

Dünya çapındaki ilişkilerin yoğunlaşması ve hızlanması şeklinde tanımlanabilecek olan küreselleşme olgusu ve beraberinde getirdiği sorunlar ve olanaklar da STK'ların gelişmesindeki önemli sebeplerden biridir¹⁰⁸. Küreselleşmeyle birlikte sınırları aşan nitelikte bir takım bağlantılar hem çeşitlenmiş hem de sayıca artmıştır dolayısıyla sermayenin, malların ve bilginin daha önce mümkün olmayan bir hızla hareket olanağı ortaya çıkmıştır¹⁰⁹. Bunun yanı sıra

¹⁰⁵ A. Erdal Meray, **Türkiye’de Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşlarının Siyasal Karar Alma Mekanizmalarına Etkisi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Muğla, 2007, s.101.

¹⁰⁶ E. Fuat Keyman, “ Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/fark”, **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, (Der. Atile Eralp), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.259.

¹⁰⁷ Doğan ve Cerit Mazlum, s.12.

¹⁰⁸ Jan Aart Scholte, “The Globalization of World Politics”, John Baylis, Steve Smith, “The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations”, 2. Edition, Oxford University Press, New York, 2001, s.15.

¹⁰⁹ Andrew Heywood, **Siyasal İdeolojiler: Bir Giriş**, çev. A., Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnaç, Şeyma Akın ve Buğra Kalkan, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2011, s.37.

internet daha etkili bir siyasal araç haline gelmiştir¹¹⁰. Bilgi ve iletişim teknolojilerin de yaşanan gelişmeler ve küresel ağlarla bilgi paylaşımının ve ulaşımının kolaylaşması da STK'ların önemini ve etkinliğini arttırmıştır¹¹¹. Bu yeni gelişmeyle STK'lar bir yandan daha hızlı ve etkili bir biçimde örgütlenme ve seslerini duyurma olanağını bulurken diğer taraftan bilgi akışının hızlanmasıyla birlikte hem sorunların tespiti hem de bu sorunlara karşı geliştirilebilecek çözüm yollarının belirlenmesi konularında daha etkili birer aktör haline gelmişlerdir. Diğer taraftan küreleşmeyle birlikte gün yüzüne çıkan çevre sorunları, nükleer tehlike, salgın hastalıklar gibi küresel sorunlar ve STK'ların bu yeni sorunlar karşısındaki hassasiyetleri ve çözüm arayışları onların önemini arttıran sebepler arasında yer almaktadır. Bu sorunların çözümünde STK'lar devreye girerek; sorunların algılanması, çözüm aranması ve ortak eylemlere yansıtılmasında önemli roller üstlenmektedirler. Tüm bunların yanı sıra yaşanan gelişmeler iç politika ve dış politika arasındaki ayrımın belirsizleşmesini ve dış politikaya olan ilginin artmasını ortaya çıkarmıştır. Artık STK'lar sadece iç politikayla değil bunun yanı sıra dış politikaya da çeşitli yollarla katılmaya ve izlenmesi gereken politikayı karar alıcılara empoze etmeye çalışmaktadırlar¹¹².

Tüm bu gelişmeler STK'ların çeşitli amaç ve yollarla uluslararası ilişkilere ve dış politikaya olan ilgisini arttırmış, bu alanda yürüttükleri etkinliklerin alanını genişletmiş ve günümüzde uluslararası ilişkiler disiplininde, hükümetler dışı-ulusal aktörler olarak aktör tipolojisinde yerlerini almaya başlamışlardır¹¹³. Bunun yanı sıra yaşanan gelişmeler sadece STK'ları etkilememiştir. Özellikle doksanlı yılların başında ortaya çıkan gelişmelerle birlikte toplumun dış politikaya olan ilgisi artmaya başlamıştır. Bu durumu Şule Kut şu şekilde dile getirmektedir; “ hem uluslararası sorunlar hem de dış politika, Türkiye’de kamuoyu tarafından belki de hiç olmadığı

¹¹⁰ Jonathan Bach and David Stark, “Innovative Ambiguities: NGOs’ Use of Interactive Technology in Eastern Europe”, *Studies in Comparative International Development*, 2002, 37(2):3-23’den aktaran Davut Ateş ve Ahmet Uysal, “Merkez-Dışı Ülkelerdeki Sivil Toplum Kuruluşları (STK): Dış Politika, Finansman ve Meşruiyet”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sayı:16, 2006, s.69.

¹¹¹ Jonathan Aronson, “The Communications and Internet Revolution”, John Baylis, Steve Smith, “The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations”, 2. Edition, Oxford University Press, New York, 2001, s.551.

¹¹² Bulut Gürpınar, “**Türkiye Dış Politikasında Bir Aktör: TÜSİAD**”, Doğan ve Cerit Mazlum, s.233.

¹¹³ Gürpınar, s.233.

kadar tartışılır ol(muştur)”¹¹⁴. Barry Rubin ise ortaya çıkan bu yeni durumu şu şekilde özetlemektedir; “Devletin büyük oranda otonom davranarak, belirli politika ve yapıları üstten empoze ettiği eski sistem” yerini “çıkar grupları ve siyasi çoğulculuğun” geliştiği “dış politikayı şekillendiren ve etkileyen farklı güçlerin ortaya çık(tığı)” yeni bir dış politika iklimine bırakmıştır”¹¹⁵Bu dönemden sonra dış politikaya olan ilgi artmış ve giderek daha etkili ve örgütlü bir hale bürünmüştür. Artık hükümetler de dış politika konularında STK’ların bilgi, analiz ve çalışmalarına ihtiyaç duymaktadır. Bunun en önemli sebebi ise STK’ların daha hızlı bilgi alışverişinde bulunmaları, bilgi ve iletişim teknolojilerinden görece daha hızlı ve daha etkili biçimde yararlanabilmeleri, ulusal ve uluslararası STK’larla etkileşim halinde olmaları ve belirli konular üzerinde derinlemesine araştırma yapabilmeleri gösterilmektedir.

Görüldüğü gibi STK’ların uluslararası ilişkiler ve dış politika alanlarında saygınlıkları giderek artmakta, hükümetler tarafından görüş, bilgi ve analizlerine başvurulmakta ve üstlendikleri çeşitli rollerle birer aktör konumuna yükselmektedirler. Sonuç olarak Soğuk Savaş öncesi dönemde, siyaset ve ideolojiler üstü bir alan olarak kabul edilen dış politika artık bir siyasal tartışma ve ideolojik rekabet alanına dönüşmüştür¹¹⁶.

1. Sivil Toplum Kuruluşlarının Dış Politikaya Katılımı

Dış politikadaki etkinlikleri ve faaliyet alanları her geçen gün artan STK’lar bu alana dâhil olmak, siyasal iktidarı etkilemek, görüş ve önerilerini ifade etmek ve gerekirse baskı uygulamak için çeşitli araç ve yöntemlerle sürece eklemlenmeye çalışmaktadırlar. STK’ların dış politika yapım sürecine katılma biçimlerini; devletle ilişkilerinde ortaya koyduğumuz gibi, rekabet, tamamlayıcılık ve işbirliği ilişkileri içinde olmak üzere üç madde şeklinde sınıflandırabiliriz. Ancak bunun öncesinde

¹¹⁴ Şule Kut, “Türkiye’nin Soğuk Savaş Sonrası Dış Politikasının Anahtarları”, **En Uzun On Yıl: Türkiye’nin Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Gündeminde Doksanlı Yıllar**, (Der. Gencer Özcan ve Şule Kut), Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s.45-64’den aktaran Doğan ve Cerit Mazlum, s.13.

¹¹⁵ Barry Rubin, “Türkiye’nin Dış Politikasını Anlamak”, **Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası**, (Der. Barry Rubin ve Kemal Kirişçi), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002’den aktaran Doğan ve Cerit Mazlum, s.13.

¹¹⁶ Serhat Güvenç, “Türkiye’nin Dış Politikası ve Düşünce Kuruluşları”, Doğan ve Cerit Mazlum, s.177.

STK'ların dış politika alanına katılım için kullandıkları yöntemlere kısaca yer vermek ve sonrasında bu araç ve yöntemleri tamamlayıcılık, işbirliği ve rekabet ilişkileri çerçevesinde ele almak, bu alanda devlet-sivil toplum kuruluşları ilişkilerini ve kullanılan yöntemleri değerlendirmemizde faydalı olacaktır.

STK'ların gerek iç politika da gerekse dış politika da alınan kararlara ve uygulanan politikalara etki etmek, yürütülen çalışmalarını desteklemek ya da baskı uygulayarak değişikliğe gidilmesini sağlamak için kullandıkları yöntemlerden biri bizzat varlıklarının ve sosyal statülerinin baskı aracı olmasıdır. Çoğunlukla sanayici ve iş adamları derneklerinin sayılabileceği bu STK'ların toplumdaki prestiji, statüsü ve toplumun bu kuruluşlara yönelik kanaati özellikle kamuoyu oluşturma ve etkileme gibi yöntemlerin etkinliğinin temel belirleyicisi olmaktadır¹¹⁷.

Gerek iç politikaya gerekse dış politikaya katılım için kullanılan bir diğer yöntem rapor, analiz araştırma gibi yazılı yayınlar sunma ve konferans, seminer gibi toplantı düzenleme faaliyetleridir. Rapor, analiz, araştırma gibi yazılı yayınlar ve toplantı düzenleme faaliyetleri; ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel açıdan sorunlu olan alanlarda olabileceği gibi dış politikanın yöneldiği ülkeye ya da bölgeye yönelik araştırma çalışmaları da olabilmektedir¹¹⁸. STK'lar yaptıkları bu çalışmalarla iktidara yeni perspektifler sunabilmekte ve gerekirse çözüm önerileri getirebilmektedir. Dış politika alanında bir bölgeye ya da ülkeye yönelik yapılan çalışmalar siyasal iktidar tarafından o bölgeye/ülkeye uygulanacak politikalarda dikkate alınabilmekte ve bir ön çalışma gibi değerlendirilebilmektedir¹¹⁹. Diğer taraftan gerçekleştirilen bu çalışmalar yürütülen bir dış politikanın olumsuzluklarını yansıtır bu konuda alınabilecek çeşitli önlem ve tedbirleri yansıtabileceği gibi, herhangi bir dış politika konusuna yönelik gerek karar alıcılara gerekse kamuoyuna bilgi verme ve destekleme niteliğinde de olabilmektedir.

¹¹⁷ C.Can Aktan, Hakan Ay ve Hilmi Çoban, "Siyasal Karar Alma Sürecinde Çıkar Grupları", **Modern Politik İktisat: Kamu tercihi**, (Der. C.Can Aktan ve Dilek Dileyici), Seçkin Yayınları, Ankara, 2007, s.14.

¹¹⁸ Abdullah Çelik ve Abdullah Taştekin, "Demokratik Yönetimin İşlerliğinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: Gap Örneği", **1. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu Bildiri Kitabı**, (Ed. A. Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, , Kahramanmaraş, 12-13 Kasım 2007, s.185.

¹¹⁹ F.Sever Cicioğlu, "Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları: Türkiye'nin Balkanlar ve Türk Dünyasına Yönelik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme", *Avrasya Strateji Uygulama ve Araştırma Merkezi, Avrasya Strateji Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Kasım 2012, s.81.

STK'lar tarafından kullanılan bir diğer yöntem kamuoyu oluşturma faaliyetleridir. Kamuoyu özellikle demokratik rejimlerde yöneticilerin göz ardı edemeyecekleri ve daima dikkate almak zorunda oldukları önemli bir unsurdur¹²⁰. Bu nedenle STK'lar tarafından çeşitli iç ve dış politika konularını desteklemek veya eleştirmek için başvurulmuş etkili yöntemlerden biridir. Söz konusu bu yöntem STK'lar tarafından siyasal iktidarı destekleme kampanyası için kullanılabilmesi gibi uygulanan politikaları eleştirmek ve kendi amaçları doğrultusunda iktidarı etkilemek için bir propaganda faaliyeti olarak da kullanılabilir¹²¹.

STK'ların dış politika alanında daha fazla etkili olmak adına kullandıkları bir diğer yöntem platform oluşturma ve çatı örgütler kurma yöntemleridir. STK'lar etkinliklerini arttırmak adına çeşitli STK'larla ortak hedefler dâhilinde bir araya gelerek platform oluşturabilmektedirler. Ortak hedefler dâhilinde bir araya gelen STK'lar bu platformlarla tekil olarak var olan güçlerine güç katmayı ve böylece hükümet üzerindeki etkilerini arttırmayı hedeflemektedirler¹²². Tahmin edileceği gibi tek tek STK'lar tarafından siyasal alana yönelik yapılan çalışmalar her zaman istenilen etkiyi doğuramamaktadır. Ancak çok sayıda STK'nın bir araya gelerek ortak hedeflere yönelik platform oluşturmaları siyasal karar alıcılar tarafından göz ardı edilemeyecek bir etkiye sahip olmaktadır.

Siyasal alana katılımında kullanılan ve platform oluşturmaya benzerlik gösteren bir diğer yöntem çeşitli STK'ların bir araya gelmesiyle oluşturulan çatı örgütlerdir. Dış politika alanına aktif olarak katılmak, karar alıcılar üzerinde baskı kurmak ve kamuoyu oluşturma hedefleriyle kullanılan bu yöntemin platformlardan farkı ise sürekli olmaları ve tüzel kişiliklerinin bulunmasıdır¹²³.

Son olarak STK'lar, özellikle bölgesel veya yerel düzeyde orta çıkan ya da çıkabilecek olan çatışma durumlarında da çeşitli roller üstlenerek dış politika alanına dâhil olmaya çalışmaktadırlar. Olası çatışma ya da uyuşmazlık durumlarında STK'lar üç farklı rol oynayabilmektedirler. Bunlardan ilki; çatışabilecek ya da uyuşmazlığın

¹²⁰ Şebnem Çağlar, "Baskı Gruplarının Siyasal İktidar Üzerine Etkileri", **İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 6, 1997, s.287.

¹²¹ Mehmet Avcı ve Aysun Danışman, "Türkiye'de Birliklerin Karar Alma Sürecine Etkileri Üzerine Bir İnceleme", **Mevzuat Dergisi**, Sayı:67, Temmuz 2003, s.7.

¹²² A. Hüsrev Çelik, **Sivil Toplum Kuruluşlarının Türk Dış Politikasına Etkisi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilimdalı, Konya, 2007, s.39.

¹²³ Çelik, s.46.

var olduğu durumlarda arabuluculuk görevi üstlenerek olası çatışma durumunu önlemektir. Çatışmanın ortaya çıktığı durumlarda, çatışmadan etkilenen nüfusa insani ve tıbbi yardım sağlamak ve çatışmalar sona erdikten sonra ise çatışma sonrası düzenin kurulmasına yardımcı olmak şeklinde özetlenebilir¹²⁴. Bu bağlamda STK'ların öncelikli hedefi, barış içinde bir arada yaşama olanaklarının mümkün olduğunu çatışan taraflara göstermek ve toplumsal barışı kurgulayarak, yerel ve küresel bağlamda yeni bir "bir arada yaşama kültürü"nü oluşturulması yönünde çaba harcamaktır¹²⁵. Bu amaçla STK'lar çeşitli çatışma ve uyuşmazlık durumlarında "ikinci kanal diplomasi"¹²⁶ yöntemiyle sürece dâhil olmaya ve katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. Söz konusu bu yöntem en genel anlamıyla, günümüzdeki karmaşık çatışmalara cevaben ortaya çıkan bir sivil çalışma yöntemi olarak belirtilmekte ve sürekli, dengeli ve adaletli barış ortamını hedeflemektedir¹²⁷. Sivil diplomasi olarak da adlandırılan "ikinci kanal diplomasi" STK'lar tarafından çeşitli uyuşmazlık durumlarında kullanılan ve dış politikaya önemli etki ve katkıların sağlanabildiği önemli bir katılım aracı olarak yer almaktadır.

2. Dış Politika Alanında Sivil toplum Kuruluşları ve Devlet İlişkisi

STK'ların dış politika yapım sürecine katılma biçimlerini; devletle ilişkilerinde ortaya koyduğumuz gibi, rekabet, tamamlayıcılık ve işbirliği ilişkileri olarak üç madde şeklinde sınıflandırabileceğimizi daha önce de ifade edilmiştir. Ancak bu ilişki biçimlerine geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki; STK'lar tarafından dış politika alanına katılmak için kullanılan yöntemler siyasal karar alıcılarla olan ilişkisini sınıflandırmada yeterli bir niteliğe sahip değildir. Söz gelimi; dış politika alanına katılım için kullanılan rapor, analiz, seminer, vs. çalışmaları herhangi bir politikayı ya da kararı eleştirmek ve değişikliğe gidilmesini sağlamak amacıyla kullanılabilen ve bu bağlamda rekabet ilişkisi içinde

¹²⁴ Öztürk ve Şahin, s.20.

¹²⁵ Barış Çoban, "Toplumsal Barış, Sivil Toplum Kuruluşları ve İletişim: Barış, Öteki, Önyargı ve Çatışma Üzerine", **V. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi: Küresel Barış**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2008, s. 80.

¹²⁶ İkinci kanal diplomasi kavramı; second track diplomacy, track two diplomasi ya da sivil diplomasi gibi çeşitli isimlerle de anılmaktadır.

¹²⁷ Burcu Yeşiladalı, "**Türkiye'de Sivil Diplomasi Girişimler: Ermenistan ve Yunanistan'la İlişkiler**", Doğan ve Cerit Mazlum, s.258.

değerlendirilebilmektedir. Aksi yönde düşünecek olursak aynı yöntemler, tamamlayıcılık ilişkisi içinde siyasal karar alıcıları uygulanan politikada desteklemek, ek bilgi sunmak, farklı bakış açılarını yansıtmak ve kamuoyunu pozitif yönde etkilemek için de kullanılabilir. Bununla birlikte bazı katılım araç ve yöntemleri mahiyeti gereği bu ilişki biçimleri içinde belirli bir noktaya yerleştirilebilmektedir. Örnek vermek gerekirse; katılım aracı olarak kullanılan protesto düzenleme ve kamuoyu oluşturma yöntemleri rekabet ilişkisi içinde değerlendirilebilirken, çatışma çözme alanında kullanılan ikinci kanal diplomasi yöntemi tamamlayıcılık ya da işbirliği ilişkisi içinde ele alınabilmektedir. Dolayısıyla dış politika alanına katılım için kullanılan yöntem ilişki biçimini belirlemekte, aksine katılım amacı yani ilişki biçimi kullanılacak araç ve yöntemleri etkilemektedir. Bu kısa açıklamadan sonra dış politika alanında devlet-sivil toplum kuruluşları ilişkisini örnekler dâhilinde ele almak faydalı olacaktır.

a) Dış politikada Tamamlayıcılık İlişkisi

Devletin dış politika kapsamında geleneksel olarak ilgilenmediği bazı konulara, yeni sorunlara ve özellikle küreselleşmeyle birlikte gün yüzüne çıkan ve ortak eylemlerle çözülebilecek sorunlara STK'lar müdahale ederek tamamlayıcılık ilişkisi içinde sürece dâhil olmaya çalışmaktadırlar. Ancak tamamlayıcılık ilişkisi sadece ortaya çıkan yeni sorunlara müdahale edilmesi çerçevesinde düşünülmemelidir. STK'lar çeşitli dış politika konularında, devletin yürüttüğü politikayı desteklemek, eksik kaldığı nokta da çeşitli proje ve argümanlarla bu eksikliği gidermek ve yurtiçinde ve yurtdışında kamuoyunu olumlu yönde etkilemek amacıyla tamamlayıcılık ilişkisine girebilmektedirler. Bu bağlamda örnek vermek gerekirse; TÜSİAD, AB'ne üyeliği desteklemek ve Türkiye'nin iletişim ve tanıtım çalışmalarına katkıda bulunmak amacıyla, "Turkey: A Culture of Change" başlıklı Türkiye tanıtım kitapçığı hazırlamıştır. Kitapçık; 31 Ekim 2011 tarihinde TÜSİAD tarafından Berlin'de düzenlenen Türk-Alman CEO Forumu sırasında iş dünyasına, kanaat önderlerine, politikacılara ve basına tanıtılmıştır. Almanca ve İngilizce hazırlanan söz konusu kitapçıkta Türkiye'nin coğrafi konumu, ekonomik büyüme kapasitesi, girişimcilerin potansiyeli, eğitim ve sanat alanındaki önemli gelişmelere

yer verilerek, Avrupa kamuoyunun Türkiye hakkında doğru bilgilendirilmesi ve imajının olumlu yönde gelişmesine katkı sağlanmaya çalışılmıştır¹²⁸. Benzer şekilde yine TÜSİAD'ın girişimiyle 8 Eylül 2009'da; Fransız toplumunda Türkiye'nin siyasal, ekonomik ve kültürel özellikleri hakkında bilgileri geliştirmek, günümüz Türkiye'sinin ve Türk insanının daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve Fransa ile kültürel etkileşimi, iletişimi ve işbirliğini desteklemek amacıyla "Institut du Bosphore" (Paris Boğaziçi Enstitüsü) kurulmuştur. Söz konusu enstitü Fransa ile Türkiye toplumları arasındaki diyalogu güçlendirmeyi hedeflerken aynı zamanda Türkiye-AB ilişkilerinin geliştirilmesi ve kültürlerarası etkileşimin kolaylaştırılması da amaçlamaktadır¹²⁹. Bu bağlamda enstitü tarafından gerçekleştirilen çalışmalardan biri; Fransa Halk Hareketi Birliği Partisi (UMP)'nin Danışman ve Düşünce Kuruluşu Klübü ile Paris Boğaziçi Enstitüsü arasında 28 Haziran 2011 tarihinde imzalanan işbirliği anlaşmasıdır. Söz konusu anlaşma; Fransa ve Türkiye'nin ekonomik, siyasal, sosyal ve çevresel alandaki farklı konular hakkında fikir alışverişinde bulunmak ve iki toplum arasındaki anlayışın ve ilişkilerin geliştirilmesini desteklemek amacıyla imzalanmıştır¹³⁰. Örneklerden de anlaşılacağı gibi TÜSİAD Türkiye'nin AB'ne üyeliğini desteklemek ve katkı sağlamak amacıyla, rapor hazırlama ve dış odağa hitap etme yöntemlerini kullanarak tamamlayıcılık ilişkisi içinde sürece dâhil olmaktadır.

b) Dış Politikada Rekabet İlişkisi

STK'lar, devletin kontrol altında tuttuğu dış politika alanını denetleme ve yürütülen dış politikadan memnun olmadığı durumlarda, kaynak üretme, alternatif seçenekler sunmak ve iktidarı etkileme hedeflerine bağlı olarak rekabet ilişkisi içinde dış politika yapım sürecine dâhil olmaya çalışmaktadırlar. Bu noktada yine

¹²⁸ TÜSİAD, "TÜSİAD Türkiye ile ilgili bir tanıtım kitapçığı hazırladı", **Basın Bülteni**, <http://www.tusiad.org.tr/komisyonlar/uluslararasi-siyaset-ve-yurtdisi-iletisim-komisyonu/basin-bulteni/tusiad-turkiye-ile-igili-bir-tanitim-kitapciigi-hazirladi>, (20.02.2013).

¹²⁹ TÜSİAD, "Institut du Bosphore Kuruluş Amacı", <http://www.tusiad.org.tr/etkilesim/turkiyenin-tanitimina-katki/institut-du-bosphore>, (20.02.2013).

¹³⁰ TÜSİAD, "Institut du Bosphore Fransa iktidar Partisi UMP ile bir işbirliği anlaşması imzalandı", **Basın Bülteni**, <http://www.tusiad.org.tr/komisyonlar/uluslararasi-siyaset-ve-yurtdisi-iletisim-komisyonu/basin-bulteni/institut-du-bosphore-fransa-iktidar-partisi-ump-ile-bir-isbirligi-anlasmasi-imzaladi/>, (20.02.2013).

TÜSİAD'ın çalışmaları dış politika alanında rekabet ilişkisine örnek gösterilebilir. Türkiye'nin AB'ne üyeliğine büyük önem veren TÜSİAD, 2002 yılında Devlet Bahçeli tarafından AB'ne üyelik için bir takım şartlar öne sürülmesi nedeniyle MHP ile karşı karşıya gelmiştir. MHP'nin AB'ne yönelik bu tutumu karşısında TÜSİAD gazetelere tam sayfa ilanlar vererek AB'ne üyelik konusunun iç politika malzemesi yapılmaması gerektiğini vurgulamış, idam cezası ve anadilde eğitim ve yayın konularında hazırladığı önerileri kamuoyuna sunmuştur¹³¹. Söz konusu ilan Bakanlar Kurulu, Yüksek İstişare Konseyi Başkanlık Divanı ve Yönetim Kurulu olarak 34 imzayla yayınlanmış ve Türkiye'nin AB üyeliğinin bir devlet politikası olduğu ve iç siyaset arenasında mücadele aracı haline getirilmemesi gerektiği vurgulanmıştır¹³². Bununla birlikte Süheyl Batum tarafından hazırlanan; “ölüm cezası”, “anadilde yayın” ve “anadilin serbestçe öğrenimi” konularındaki önerilerini ve bu konularla ilgili kanun tasarısı önerisini kamuoyuna sunmuştur¹³³. Görüldüğü gibi TÜSİAD, 2002'de koalisyon hükümetinin bir kanadını oluşturan MHP'nin AB üyeliğine yönelik yaptığı açıklamalar karşısında, rapor ve kanun tasarısı önerisiyle tepkisini dile getirerek ve baskı unsuru oluşturarak rekabet ilişkisi içinde süreci etkilemeye çalışmıştır. Bununla birlikte kullanılan yöntem açısından, katılım araç ve yöntemlerinde belirtildiği gibi bazı STK'ların varlıkları bile baskı unsuru oluşturabilmektedir. Söz konusu bu yöntem TÜSİAD için geçerli olup örnek verdiğimiz konuyla da uyumaktadır. Zira TÜSİAD etki alanı oldukça geniş olan, yurtdışında ve yurtiçinde yaptığı çalışmalarla ve basın açıklamalarıyla siyasal alanı ve kamuoyunu etkileyebilen sayılı kuruluşlardan biridir. Ayrıca yine katılım yöntemlerinde ifade edilen üyelerin ve kanaat önderlerinin nüfusundan yararlanma unsuru; söz konusu örnekte raporun ve kanun tasarısı önerisinin Süheyl Batum tarafından hazırlanması noktasında karşımıza çıkmaktadır.

¹³¹ TÜSİAD, “TÜSİAD: “Türkiye'nin Geleceği Avrupa Birliği'ndedir””, **Basın Bülteni**, <http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/basin-odasi/basin-bultenleri/tusiad--turkiyenin-gelecegi-avrupa-birligindedir/>, (20.02.2013).

¹³² Bulut Gürpınar, “Türkiye Dış Politikasında Bir Aktör: TÜSİAD”, Doğan ve Cerit Mazlum, s.243.

¹³³ TÜSİAD, “TÜSİAD, “ölüm cezası”, “anadilde yayın” ve “anadilin serbestçe öğrenimi” konularındaki önerilerini açıkladı”, **Basın Bülteni**, <http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/basin-odasi/basin-bultenleri/tusiad--olum-cezasi--anadilde-yayin-ve-anadilin-serbestce-ogrenimi-konularindaki-onerilerini-acikladi/>, (20.02.2013).

c) Dış Politikada İşbirliği İlişkisi

Son olarak çoğunlukla dış politikaya yönelik olarak kurulan veya dış politika konularına ilgi duyan STK'lar, siyasal karar alıcılarla devamlı işbirliğini ve bilgi alışverişini sağlamak suretiyle devletle işbirliği içinde bu sürece dâhil olmaya çalışmaktadırlar. Bu yöntemle STK'lar düzenli bir danışılma mekanizması olmayı ve böylece siyasal süreçlere dâhil edilmeyi amaçlamaktadırlar¹³⁴. Dış politika alanında işbirliği ilişkisine, 2002 yılında gerçekleştirilen Johannesburg Zirvesi (Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi) ve hazırlık süreci örnek gösterilebilir. Çevrenin korunmasıyla sosyal gelişme ve ekonomik gelişmenin bağlantılı bir şekilde yürütülerek sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması konusunun değerlendirilmesi amacıyla 26 Ağustos-4 Eylül 2002 tarihleri arasında düzenlenen söz konusu konferansa hazırlıklar Ocak 2002 de başlatılmıştır¹³⁵. Hazırlık süreci Çevre Bakanlığının eşgüdümünde oluşturulan; Çevre, Dışişleri, İçişleri Bakanlıkları ile Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ve Ulusal Çevre ve Kalkınma Programı (UÇKP)'nın yer aldığı Ulusal Komisyon Grubu tarafından yönlendirilmiştir. Ancak bu hazırlık sürecine öncülük etmek amacıyla Heinrich Böll Vakfı ve Habitat ve Gündem 21 Gençlik Derneği tarafından Ocak 2002'de "Sivil Toplum Kuruluşları Forumu" düzenlenmiştir. Söz konusu forum, STK'lar ve kamu kuruluşlarını bir araya getirerek zirveye sunulacak ulusal raporun içeriğinin tartışılması ve hazırlıkların hız kazanmasına katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte söz konusu raporun hazırlık süreci kamu ve sivil toplum işbirliğiyle yürütülmüş, konu başlıkları ise kamu kuruluşları, STK'lar ve üniversitelerin çağırıldığı toplantılarda kararlaştırılmıştır. Zirveye sunulacak rapor için altı bölüm belirlenmiş ve STK'lar tarafından hazırlanan bu bölümler birleştirilerek rapor son halini almıştır. Bu bağlamda raporun bölümleri; Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV), Türk Deniz Araştırmaları Vakfı (TÜDAV), Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği Akdeniz ve Ortadoğu Bölümü (IULA-EMME), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Etüdler Vakfı (TESEV), Çevre Koruma ve Ambalaj Atıkları Değerlendirme Vakfı (ÇEVKO) ve TÜBİTAK-MAM kuruluşları tarafından

¹³⁴ Doğan ve Cerit Mazlum, s. 15.

¹³⁵ **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı**, "Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi(Johannesburg, 26 Ağustos - 4 Eylül 2002)", http://www.mfa.gov.tr/dunya-surdurulebilir-kalkinma-zirvesi_johannesburg_-26-agustos---4-eylul-2002_.tr.mfa, (20.02.2013).

hazırlanmıştır. Bununla birlikte söz konusu zirvede ulusal delegasyonun üyesi olarak katılan çeşitli STK'lar da yer almıştır¹³⁶. Örnekte de görüldüğü gibi, STK'lar öncelikle konferans düzenleme yöntemiyle sürecin hızlandırılmasına katkıda bulunmuş ve sonrasında hükümetle bilgi alışverişine girilerek işbirliği sağlanmıştır. Böylece bir yandan bu kuruluşlar bilgi, tecrübe ve çalışmalarından yararlanılarak uzmanlık alanları çerçevesinde bir tür danışılma mekanizması işlevi görmüş, diğer taraftan devletle ilişkilerinde işbirliğinin geliştirilmesine katkı sağlanmıştır. Çünkü devlet ve STK'larının ortak çalışmalar yürütmesi ve bu bağlamda işbirliği ilişkisine girmeleri rekabet ve tamamlayıcılık ilişkilerine nazaran daha seyrek rastlanan bir durumdur. Bu nedenle özellikle işbirliği ilişkisi çerçevesinde yürütülen bu tarz çalışmalar gerek demokrasinin uygulanabilmesi gerekse devlet-sivil toplum kuruluşları ilişkilerinin geliştirilmesi açısından önem arz etmektedir.

¹³⁶ Cerit Mazlum, "Dış Politika Sorunu Olarak Çevre: Rio'dan Johannesburg'a Türkiye'de Çevre Dış Politikası ve STK'lar", Doğan ve Cerit Mazlum, ss.314-315.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ TEMEL SORUNLAR

VE

NORMALLEŞME SÜRECİ

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 21 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan ile Türkiye ilişkileri, bu dönemde olumlu sayılabilecek gelişmelerle başlamış olsa da kısa süre sonra çeşitli sorunlar nedeniyle diplomatik ilişkilerin kurulamaması ve sınırın kapatılmasıyla sonuçlanmıştır. Günümüzde ise diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınır kapısının açılmasına yönelik resmi ve gayri resmi alanlarda çeşitli girişimlerde bulunulmasına rağmen somut bir ilerleme kaydedilememiştir. Bu yakınlaşma sürecinin resmi ayağının önünü kesen belli başlı üç sorun göze çarpmaktadır. Bunlar; Dağlık Karabağ sorunu, Türkiye-Ermenistan sınırlarına ilişkin tartışmalar ve soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddialardır. İkili ilişkilerde öne çıkan bu üç sorun yakınlaşma sürecinin tıkanmasına ve diplomatik temasların kesintiye uğramasına neden olmaktadır.

Diğer taraftan resmi diplomatik sürece katkı sağlamak amacıyla yürütülen gayri resmi süreç ise devam etmekte ve özellikle sivil toplum kuruluşları aracılığıyla iki ülke arasındaki sorunların giderilmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması için çeşitli çalışmalar yürütülmektedir. Bu bağlamda öncelikle Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve diplomatik ilişkilerin kurulmasının önündeki engeller olarak öne çıkan üç sorunun ele alınması ve daha sonra yakınlaşma sürecinin incelenmesi bize iki ülke arasındaki sorunların yakınlaşma sürecini nasıl etkilediği hakkında bilgi verecek ve süreci daha iyi analiz etmemizi sağlayacaktır. Son olarak çeşitli sivil toplum kuruluşları tarafından ikinci kanal diplomasi bağlamında yürütülen çalışmalar analiz edilecektir. Devam etmekte olan gayri resmi sürecin resmi diplomasiye nasıl bir katkı sağladığı ve süreci etkileyip etkilemediği belirlenmeye çalışılacaktır.

I. TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE TEMEL SORUNLAR

Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra ortaya çıkan 15 devletten biri olan Ermenistan'ın bağımsızlığı Türkiye tarafından, Kafkaslarda ortaya çıkan diğer ülkelerle (Gürcistan, Azerbaycan) birlikte ayırım gözetmeksizin resmen tanınmıştır. Fakat Ermenistan ile aynı bölgede bulunan Azerbaycan ve Gürcistan ile 1992'de diplomatik ilişkilerin kurulmasına rağmen Ermenistan ile diplomatik ilişkiler, başlangıçta olumlu sayılabilecek girişimlere sahip olsa da yukarıda belirttiğimiz sorunlar nedeniyle kurulamamıştır¹³⁷.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte Türkiye tarafından, Ermenistan'la diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik girişimler başlatılmıştır. Bu bağlamda daha Ermenistan bağımsızlığını ilan etmeden, Türkiye Nisan 1991'de Moskova büyükelçisi Volkan Vural'ı Ermenistan'a göndererek ilk üst düzey görüşmeyi gerçekleştirmiştir. Dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ile yapılan görüşmelerde sınır ticaretinin başlatılması, iki ülke arasında karayolunun açılması ve hava yolu bağlantılarının kurulmasına yönelik kararlar alınmış, bunların yanı sıra iki ülke arasındaki komşuluk ilişkilerine yönelik imzalanması düşünülen anlaşmanın taslağı hazırlanmıştır¹³⁸. İlk görüşmenin gerçekleştiği bu dönemde Ermenistan da Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik olumlu bir tavır sergilemiş ve Ter-Petrosyan çeşitli alanlarda görüşmelerin yapılmasına hazır olduklarını belirtmiştir. Benzer şekilde Ter-Petrosyan ve partisi Ermeni Ulusal Hareketi (Armenian National Movement), Türkiye'nin 70 yıl öncekiyle aynı ülke olmadığını ve Ankara ile iyi ilişkiler kurmanın Ermenistan'a hem ekonomik hem de siyasal alanda faydası olacağını ifade etmiştir¹³⁹.

¹³⁷ Aybars Görgülü, **Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü**, Dış Politika Analiz Serisi-8, TESEV Yayınları, İstanbul, 2008, s.5.

¹³⁸ İdris Bal, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, (Ed. İdris Bal ve Mustafa Çufalı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss.620-621.

¹³⁹ Nikolay Hovhanisyan, "The Foreign Policy of the Republic of Armenia in the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region (Yerevan: Noyan Tapan, 1998), ss.31-32.'den aktaran Asbed Kotchikian, "**Border Politics: The Geopolitical Implications of Opening the Turkish-Armenian Border**", Armenian International Policy Research Group, 2005, s.4., <http://pdc.ceu.hu/archive/00002650/> (25.02.2013)

Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 19 Aralık 1991'de Türkiye ikili ilişkilerin kurulmasına yönelik olumlu tavrını sürdürmüş ve herhangi bir ön koşul belirtmeksizin Ermenistan'ı tanımıştır. 1992'de ise Türkiye'nin öncülüğünde, Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında çeşitli alanlarda işbirliğini geliştirmek ve ticaretin önündeki engelleri azaltmak ve sonrasında tamamen kaldırmak amacıyla Karadeniz Ekonomik İşbirliği Projesi başlatılmıştır¹⁴⁰. Türkiye bu projeye Karadeniz'e kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan'ı kurucu üye olarak davet etmiş ve ikili ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesine yönelik olumlu tavrını bir kez daha ortaya koymuştur.

Türkiye'nin bu tavrına karşılık Ter-Petrosyan da ikili ilişkilerin kurulmasına yönelik olumlu bir tavır sergilemiş ve iki ülke arasındaki sorunları, özellikle soykırımın yapılp yapılmadığına dair iddiaları dış politika konusu yapmamaya özen göstermiştir¹⁴¹. Her ne kadar Ter-Petrosyan ikili ilişkilerin geliştirilmesi için olumlu bir tavır sergilese de Ermeni parlamentosunun Şubat 1991'de, Kars antlaşması ile belirlenen Türkiye-Ermenistan sınırını tanımadığını açıklaması ikili ilişkilerin gerilmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra 23 Ağustos 1990'de kabul edilen Ermenistan Bağımsızlık Bildirisinin 11. maddesinde; "Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiyesi ve Batı Ermenistan'da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir"¹⁴² ifadesi bulunmaktadır. Bağımsızlık Bildirisinde böyle bir ifadenin yer alması ve daha sonrasında Ermeni parlamentosunun açıklaması, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı ileride yürüteceği politikaların bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim Türkiye de ileride böyle bir durumla karşılaşmamak adına kurulacak diplomatik ilişkileri düzenlemek için oluşturulan ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak taleplerinden tamamen vazgeçtiğini belirten bir maddenin de yer aldığı ikili bir protokolün imzalanmasını talep etmiştir. Fakat Ermenistan söz konusu protokolü imzalamayı reddetmiş ve dolayısıyla diplomatik ilişkiler kurulamamıştır.

¹⁴⁰ **VİKİPEDİ**, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği", http://tr.wikipedia.org/wiki/Karadeniz_Ekonomik_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi, (28.02.2023).

¹⁴¹ Yelda Demirağ, "Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya", **Türk Dış Politikasında Son On Yıl**, (Der. Yelda Demirağ, Özlen Çelebi), Palme Yayınları, Ankara, 2011, s.112.

¹⁴² Kamer Kasım, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Zor Komşuluk", **DÜNYA ÇATIŞMALARI Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, (Ed. Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman), 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, s.627.

Diğer taraftan aynı dönemde Ermenistan ve Azerbaycan arasında devam eden çatışma da Türkiye- Ermenistan ilişkilerini etkileyecek boyuta ulaşmıştır. Ancak Türkiye bu dönemde de olumlu tavrını sürdürerek Ermenistan'a 100.000 ton buğday satmış ve elektrik yardımında bulunmuştur. Yapılan bu yardımlar Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu zayıflatması ve Ermenistan'ı daha da cesaretlendirmesi sebepleriyle Azerbaycan tarafından rahatsız edici bulunmuş ve bu bağlamda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin de gerilmesine sebep olmuştur. Devam eden süreçte Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmaların şiddetlenmesi üzerine dönemin Başbakan yardımcısı Erdal İnönü 19 Aralık 1992'de Bakü'ye yaptığı ziyaret sırasında Ermenistan ile yapılan elektrik anlaşmasının iptal edileceğini duyurmuş ve Karabağ'daki durumun düzelmesi halinde ekonomik ilişkilerin tekrar kurulabileceğini ifade etmiştir. Mart 1993'e gelindiğinde ise Ermeni birlikleri çatışmayı şiddetlendirmiş ve yapılan saldırılar sonucunda Azerbaycan'a ait olan Kelbecer bölgesini ele geçirmişlerdir¹⁴³. Bu son saldırıyla birlikte Azeri topraklarının %20 sinin Ermenistan tarafından işgal edilmesi Türkiye'de de tepkiyle karşılanmış ve 3 Nisan 1993'te ambargo uygulamaya başlanmış ve Ermenistan ile olan kara ve hava sınırını kapatılmıştır¹⁴⁴.

Kara ve hava sınırının kapatıldığı 3 Nisan 1993 tarihinden itibaren iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına dair somut bir ilerleme kaydedilememiştir. Fakat bu süre zarfında olumlu gelişmeler de yaşanmıştır. Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında 1994'te ateşkes anlaşması imzalanmış ve bu gelişmenin ardından Türkiye, Azerbaycan sivil havacılık otoritesinin talebi üzerine 2 Mayıs 1995'te Ermenistan ile olan hava sınırını ulaşıma açmıştır¹⁴⁵. Türkiye'nin hava sahasını açmasının bir diğer nedeni, Türkiye-Ermenistan hava sahasının kapalı olmasının Azerbaycan'ın Türkiye'ye ve batılı ülkelere uçuş bağlantılarını etkiliyor olmasıdır¹⁴⁶. Hava sahasının açılmasının ardından olumlu gelişmeler devam etmiş, iki ülke liderleri ve üst düzey diplomatları çeşitli platformlarda bir araya gelmiş, bu bağlamda ikili ilişkiler tamamen kopmamış ancak çok sınırlı bir seviyede

¹⁴³ Görgülü, s.7.

¹⁴⁴ Fatih Özbay, **Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, BİLGESAM, İstanbul, 2011, s.3.

¹⁴⁵ Kamer Kasım, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri 2. Cilt**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, s.1042.

¹⁴⁶ Burcu Punsmann Gültekin, A. Osman Dizman, Seda Kirdar ve Anna Gevorgyan, **Review of Legal Issues Between Armenia and Turkey**, USAID, TEPAV, ICHD, Ankara, Yerevan, 2012, s.14.

sürdürülmüştür. 1998'e kadar devam eden süreçte her ne kadar diplomatik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik somut bir adım atılmamışsa da iki ülke arasında gerginliği azaltacak iyi niyet girişimleri gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan Ermenistan'daki radikal grupların baskısına rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olumlu tavrını sürdürmüştür. Özellikle soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddialar konusunda Ter-Petrosyan radikal çevrelerin ve diasporanın baskısına rağmen bu konuyu dış politika konusu yapmamaya ve bunun Türkiye ile olan ilişkileri etkilememesine özen göstermiştir. Ancak 1998'de Robert Koçaryan'ın iktidara gelmesiyle birlikte soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddialar bir dış politika konusu hatta önceliği haline gelmiştir. Koçaryan'ın söz konusu iddiaların uluslar arası alanda kabul görmesi için çaba sarf etmesi ve bunu dış politika önceliği haline getirmesi iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden gerilmesine sebep olmuştur¹⁴⁷.

Devam eden süreçte ise 2007'ye kadar iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. 2007'de ise "futbol diplomasisi" olarak isimlendirilen yakınlaşma süreci başlamıştır. Bu süreci ele almadan önce iki ülke arasındaki ilişkilerinin gelişmesinin önündeki engeller olarak öne çıkan sorunları ele almak ve daha sonrasında bu süreci analiz etmek daha yararlı olacaktır. Bu bağlamda Dağlık Karabağ sorunu, Türkiye-Ermenistan sınırlarına ilişkin tartışmalar ve soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddialar ele alınacak ve sonrasında yakınlaşma süreci analiz edilecektir.

A. Dağlık Karabağ Sorunu

1. Sorunun Ortaya Çıkışı

Azerbaycan sınırları içinde yer alan 18.000 km² bir alanı kapsayan Karabağ, maden yatakları ve mineral suları bakımından zengin bir bölge olmakla birlikte Kafkasya'nın gıda maddelerinin önemli bir kısmını karşılaması açısından da önem arz eden bir bölgedir. Dağlık Karabağ ise Karabağ'ın 4392 km²'lik bir bölümünü kapsamakta ve Kafkasya, Asya ve Avrupa arasındaki transit ticaret yollarının

¹⁴⁷ Özbay, s.4.

kesiştiği bir noktada yer almaktadır¹⁴⁸. Bunun yanı sıra bölge; Türkiye sınırı ile Hazar Havzası arasında dağlık bir bölgede yer almasından ve İran'a yakınlığından kaynaklanan stratejik bir öneme sahiptir.

Bölge 150 yıl kadar Osmanlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra İran hâkimiyetine geçmiş ve 1735-1747 yılları arasında İran hâkimiyetinde kalmıştır. 1747 yılında ise bölgede "Hanlıklar Dönemi" başlamış ve bu dönemde, Karabağ Hanlığı bağımsız bir birim olarak kurulmuştur. 18. yy sonlarına kadar devam eden Hanlıklar dönemi, Rusya'nın 1828 Türkmençay Antlaşmasıyla bölgeye hâkim olmasıyla birlikte sona ermiřtir¹⁴⁹.

Bu döneme kadar Türklerin ve Müslümanların çoğunlukta olduğu bir bölge olan Karabağ, Rusya'nın hâkimiyetine geçtikten sonra uygulanan göç politikaları nedeniyle demografik yapısı değişmiştir. Türklerin ve Müslümanların bölgedeki çoğunluğu dönem dönem uygulanan göç politikalarıyla azaltılmaya ve Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğu bir bölge oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Çarlık Rusya'sının 1832 yılı resmi nüfus sayımına göre Karabağ nüfusunun %64,8'i Türk (Azerbaycanlı) %34,8'inin ise Ermeni olduğu saptanmıştır. Bu dönemde ve sonrasında uygulanan göç politikalarıyla bölgedeki Türk nüfusu farklı yerlere göç ettirilmif ve Ermeniler bu bölgeye yerleştirilmiştir. Uygulanan bu göç politikaları sonucu 30-40 yıl içinde Karabağ, Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir bölge haline gelmiştir. Aşağıdaki tablo da bölgeden göç ettirilen ya da öldürölen Türk ve Müslüman nüfusun yıllara göre dağılımını yer almaktadır.

¹⁴⁸ Yavuz Cankara ve Pınar Özden, "Dağlık Karabağ Sorununun Uluslararası Hukuk İlkeleri Çerçevesinde Analizi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 2. Cilt**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, s.1053.

¹⁴⁹ Sedat Laçiner, **TÜRKLER VE ERMENİLER, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**, 2. Baskı, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s.198.

Tablo 2: Öldürülen ve Göç Etmek Zorunda Bırakılan Türk ve Müslüman Nüfusu

Yıllar	Öldürülen ve Göç Etmek Zorunda Bırakılan Türk ve Müslüman Nüfus
1828	35 Bin
1905-1906	Bilinmiyor
1918-1920	220-249 Bin
1948-1953	53 Bin
1988-1989	208-217 Bin
Toplam	516-554 Bin

Kaynak: D. Yıldız Bozkuş, “Ermenistan’ın Demografik Yapısı ve Ermenistan’da Azınlıklar”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Ankara, ASAM Yayınları, sayı:23-24, 2006’dan aktaran “**Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?**”, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2009, s.7-8. <http://www.busam.bahcesehir.edu.tr/rapor/index/id/23>, (30.10.2012).

Bolşevik İhtilali’nden sonra Karabağ bölgesi, Ermeni nüfusunun çoğunlukta olmasına karşın 1921’de Azerbaycan’a bağlanmış ve Sovyetler Birliği dönemi boyunca da bu durum devam etmiştir. Ancak Karabağ’ın Azerbaycan’a bağlanması Ermenilerin tepkisine yol açmış ve bölgede isyanların artması üzerine 7 Temmuz 1923’te Karabağ’da özerk bir yönetim kurulmuştur¹⁵⁰. Devam eden süreçte iki ülke arasında zaman zaman gerginlikler yaşansa da 1988 yılına kadar ciddi boyutlarda herhangi bir olay meydana gelmemiştir.

1980’li yıllarda SSCB’nin dağılma sürecine girmesiyle birlikte Karabağ sorunu tekrar gündeme gelmiştir. Bu döneme kadar uygulanan göç politikalarıyla bölgedeki Ermeni nüfusu arttırılmış ve bunun sonucu olarak, Ermenistan’ın teşvikiyle Karabağ Ermenileri 20 Şubat 1988’de Azerbaycan’dan ayrılarak Ermenistan’a bağlanma kararı almıştır. Ardından Azerbaycan, Ermenistan ve SSCB Sovyetlerine başvuran Karabağ Özerk Cumhuriyeti alınana bu kararın onaylanması

¹⁵⁰ Ercan Çitlioğlu, **Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?**, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2009, s.7-8. <http://www.busam.bahcesehir.edu.tr/rapor/index/id/23>, (30.10.2012).

talebinde bulunmuştur. Ancak alınan bu karar Azerbaycan tarafında reddedilmiş ve SSCB'nin 1977 tarihli anayasasının 78. maddesine aykırılığı sebebiyle yasa dışı bir girişim olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda SSCB'nin 1977 tarihli anayasasının 78. maddesi; cumhuriyetlerin ülke sınırlarının ancak ilgili cumhuriyetlerin ortaklaşa kararı ile değiştirilebileceğini öngörmektedir. Bunun yanı sıra ilave bir şart olarak kararın SSCB merkezi organlarının onayına sunulması gerektiği belirtilmektedir¹⁵¹.

Alınan bu kararı Azerbaycan'ın reddetmesi bölgede gerginliklerin tekrar başlamasına yol açmıştır. 12 Temmuz 1988'de ise Karabağ Ermenileri benzer bir kararla, özerk bölge olarak resmen Ermenistan'a bağlandıklarını ilan etmiştir. Ancak SSCB Yüksek Sovyet'i sınır değişikliklerinin yapılamayacağını belirterek alınan bu kararı reddetmiştir¹⁵². Bu karar sonrasında bölgede gerginliğin artması ve Azerbaycan ve Ermenistan'ın sorunun çözümünde yetersiz kalmaları üzerine SSCB Yüksek Sovyet'i Ocak 1989'da Karabağ yönetimini devralmıştır¹⁵³. SSCB Yüksek Sovyet'inin aldığı söz konusu karar; Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlı özerk bölge statüsünü korumasına rağmen Azerbaycan tarafından toprak bütünlüğüne müdahale olarak değerlendirilmiş ve dolayısıyla tepkiyle karşılanmıştır. Devam eden süreçte tepkilerin artması sonucu SSCB Yüksek Sovyet'i Kasım 1989'da yönetimi tekrar Azerbaycan'a devretmiştir. Ancak bu karar da Ermenistan'ın tepkisine neden olmuştur. Bu dönemde bölgedeki gerginliğin şiddetli çatışmalara dönmesi sonucu SSCB Yüksek Sovyet'i 15 Ocak 1990 tarihinde müdahale kararı alarak askeri birlikleri bölgeye göndermiş ve Bakü, Karabağ ve Karabağ'a yakın bölgelerde olağanüstü hal ilan etmiştir. Ardından 28 Ocak 1990'da ise iki ülke arasında ateşkes anlaşması imzalanmıştır¹⁵⁴.

1990'da imzalanan söz konusu anlaşma, taraflar arasındaki sorunları çözmemiş ve dolayısıyla çatışmalar devam etmiştir. 1992'ye kadar devam eden çatışmalar Rus birliklerinin bölgeden çekilmesiyle birlikte şiddetlenmiş ve savaşa dönmüştür. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından 1992'ye kadar geçen sürede bir yandan iki ülkenin birbirlerine karşı aldıkları kararlar ve restleşmeler devam ederken

¹⁵¹ Cankara ve Özden, s.1056.

¹⁵² İdris Bal, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu", **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, (Ed. İdris Bal), 3. Baskı, Ankara Global Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2006, s.433.

¹⁵³ Filiz Cicioğlu, "Azerbaycan-Ermenistan Çatışması: Kafkasya'da Bitmeyen Mücadele", İnat, Duran ve Ataman, s.417.

¹⁵⁴ Laçiner, s.201.

diğer taraftan sorunun çözümü için çeşitli arabuluculuk girişimleri gerçekleşmiş, bunun yanı sıra 24 Eylül 1991’de tekrar bir ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Ancak 1990 tarihli ateşkeste olduğu gibi bu ateşkes anlaşmasına da uyulmamış ve çatışmalar devam etmiştir. Yine bu dönemde Azerbaycan ve Ermenistan 1991’de bağımsızlıklarını ilan etmiş ve bu gelişmeyle birlikte Karabağ sorunu SSCB’nin bir iç sorunu olmaktan çıkıp devletler arası bir sorun haline gelmiştir. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, 26 Kasım 1991’de Karabağ’ın özerklik statüsünü kaldırmış ve bölgeyi doğrudan merkezi yönetime bağlamıştır. Daha önceki kararlara benzer bir şekilde, alınan bu karar da çatışmaların şiddetlenmesine neden olmuştur. 1992 itibarıyla SSCB’nin dağılma süreci tamamlanmış ve yukarıda da belirtildiği gibi Rus birlikleri bölgeden çekilme kararı almıştır. Bu karar sonrasında iki ülke arasındaki çatışmalar savaşa dönmüştür. Her iki ülke bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından 30 Ocak 1992’de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatına (AGİT) üye olmuşlar ve böylelikle Karabağ sorunu uluslararası bir boyut kazanmıştır¹⁵⁵. Diğer taraftan 2 Mart 1992’de ise hem Azerbaycan hem de Ermenistan Birleşmiş Milletler Örgütü’ne üye olmuştur.

1992 yılında iki ülke arasındaki savaş şiddetlenmiş ve Karabağ bölgesinin önemli bir kısmı bu yılın ortalarına kadar işgal edilmiş ve bölgedeki Ermeni olmayan nüfus kaçmak zorunda bırakılmıştır. Diğer taraftan aynı dönemde, iki ülke arasındaki savaşa son vermek ve ikili ilişkileri düzeltmek adına çeşitli ülkeler arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Bu bağlamda 20 Şubat 1992’de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya Dışişleri Bakanları Moskova’da bir araya gelerek AGİT ilkelerine bağlı kalacaklarını açıklamış, 24 Şubat’ta ise İran Dışişleri Bakanı arabuluculuk yapmak üzere bölgeyi ziyaret etmiştir. Ancak bu girişimler çatışmaların önüne geçememiş ve bu görüşmelerin hemen sonrasında Hocalı saldırısı gerçekleşmiş ve 600’den fazla sivil öldürülmüştür. Bu saldırı sonrasında benzer bir arabuluculuk girişimi de Türkiye tarafından gerçekleştirilmiş ve Türkiye’nin girişimi ile AGİT Dışişleri Bakanları Konseyi 28 Şubat’ta toplanmıştır. Bu toplantıda; ateşkesin ilanını, sınırların değişmeyeceğini, Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu belirten ve sorunların diyalogla çözülmesini öngören bir karar alınmıştır. Ancak alınan bu karara

¹⁵⁵ Mustafa Gökçe, “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies**, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, volume 6/1, Turkey, 2011, s.1116.

da uyulmamış ve Ermenilerin saldırıları devam etmiştir¹⁵⁶. Benzer bir şekilde 24 Mart 1992'de AGİT Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından sorunun çözümü için Beyaz Rusya'nın Minsk kentinde; Azerbaycan, Almanya, ABD, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye, Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyeti'nin katılacağı bir konferans düzenlenmesi kararı alınmıştır. 7 Mayıs'ta ise İran'ın arabuluculuğuyla Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları sorunun çözümüyle ilgili bir anlaşma imzalamışlardır. Ancak bu anlaşma da çatışmaları durdurmamış ve 18-19 Mayıs 1992'de Laçın rayonu işgal edilerek Ermenistan ile Karabağ arasındaki fiziksel bağ kurulmuştur.

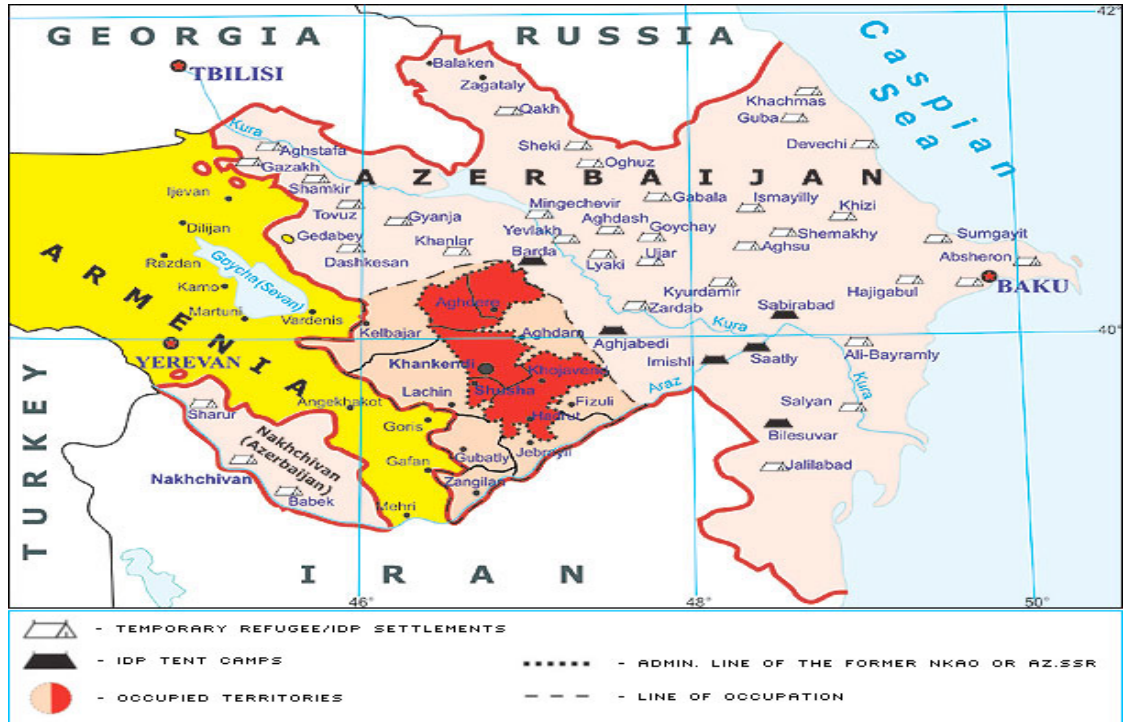
1993 yılına gelindiğinde ise bir yandan işgaller devam ederken diğer taraftan AGİT çerçevesinde Minsk süreci başlatılmış ve BM Güvenlik Konseyi tarafından çeşitli kararlar alınmıştır. AGİT çerçevesinde yürütülen Minsk sürecine bir sonraki bölümde değinilecektir ancak BM Güvenlik Konseyi tarafından alınan kararlara yer vermek gerekirse alınan ilk karar 30 Nisan 1993 tarihli karardır. 30 Nisan 1993'te Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarının görüşülmesinin ardından BM Güvenlik Konseyi 15 üyenin oybirliği ile 822 sayılı kararı kabul etmiştir. Alınan bu kararda; savaşın endişe verici boyutundan ve 27 Mart 1993 tarihinde Ermeniler tarafından Kelbecer'in işgal edilmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilirken, uluslararası kabul görmüş sınırların dokunulmazlığı, toprakların silah zoruyla ele geçirilmesinin kabul edilemeyeceği ve ulusal bağımsızlığa saygı gösterilmesi konularına değinilmiştir. Çatışmaların ve işgallerin devam etmesi üzerine 29 Temmuz 1993'te 822 sayılı karar ile benzer içeriklere sahip olan 853 sayılı karar alınmıştır. Yine bu kararda da işgal edilen bölgelerden şartsız olarak çekilme ve sorunun AGİT çerçevesinde çözülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Benzer içeriğe sahip 874 sayılı karar 14 Ekim 1993 tarihinde alınmış, işgallerin devam etmesi üzerine 11 Kasım 1993'te ise 884 sayılı kararlar alınmıştır¹⁵⁷. Alınana bu kararlar benzer içeriklere sahip olmakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi Ermenistan'ın işgal edilen bölgelerden şartsız olarak çekilmesi ve sorunun Minsk süreci çerçevesinde çözülmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Ancak bu kararlar ne çatışmaları ne de Ermeni işgallerini önleyebilmiştir.

¹⁵⁶ Cicioğlu, s.418.

¹⁵⁷ Cankara ve Özden, ss.1058-1060.

1994 yılına gelindiğinde ise çatışmalar azalmış, 12 Mayıs tarihinde Moskova'nın arabuluculuğunda Bişkek Protokolü ile ateşkes sağlanmış ve 27 Temmuz 1994'te iki ülke arasında ateşkes anlaşması imzalanmıştır¹⁵⁸. Bu tarihe kadar Azerbaycan topraklarının %20'si işgal edilmiş olmasına rağmen uluslararası hukuk ihlalleri nedeniyle bu işgaller hiçbir devlet tarafından tanınmamıştır. Bu bağlamda işgal edilen bölgeler; Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Gubadlı ve Zengilan rayonlarıdır. Bunun yanı sıra işgal edilen bölgelerdeki Ermeni olmayan nüfus ya zorla göç ettirilmiş ya da savaş sırasında hayatını kaybetmiş ve bölgede sadece Ermeni nüfus bırakılmıştır. Göç ettirilen nüfus Azerbaycan topraklarındaki çeşitli mülteci kamplarına yerleştirilmiştir. Aşağıdaki harita da koyu kırmızı ile gösterilen yerler Dağlık Karabağ bölgesini göstermektedir. Kesik çizgilerle belirtilen alan ise yukarıda sayılan işgal edilmiş Azerbaycan topraklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra beyaz çadırlarla gösterilen yerler geçici mülteci kamplarını ifade ederken, siyah çadırlar ise göç ettirilmiş nüfusun yerlerini göstermektedir¹⁵⁹.

Harita 1: İşgal Altındaki Azerbaycan Toprakları ve Karabağ'ın Durumu

KAYNAK: Azerbaycan Savunma Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi yönlendirme linkleri, www.karabakh.org, (27.02.2013).

¹⁵⁸ Cicioğlu, s.421.

¹⁵⁹ Çitlioğlu, s.12.

2. Minsk Süreci

Azerbaycan ve Ermenistan arasına ateşkes anlaşması imzalanmasına rağmen Karabağ sorunu tam olarak çözülememiş ve barış süreci için AGİT tarafından Minsk Grubu oluşturulmuştur. Rusya, Fransa ve ABD'nin eş başkanlık statüsüyle yönetilen grubun kalan üyelerini ise; Azerbaycan, Almanya, Ermenistan, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Türkiye, Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyeti oluşturmaktadır. Barış sürecinin bir an önce çözüme ulaşması adına Minsk grubu çerçevesinde yürütülen barış sürecine hız verilmiş ve çeşitli dönemlerde çözüm planları oluşturularak taraflara sunulmuştur. Ancak sunulan çözüm planları bazen Ermenistan'ın bazen ise Azerbaycan'ın çıkarlarına ters düşmüş ve bu nedenle kabul edilmemiştir.

Minsk süreci olarak da isimlendirilen barış sürecinde önemli bir dönüm noktası 1996 yılında yapılan AGİT Lizbon zirvesi olmuştur¹⁶⁰. Lizbon zirvesinde alınan kararda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulayan bir kararın yer alması nedeniyle Ermenistan kararı onaylamamış ancak karar zirveye katılan diğer üyeler tarafından kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra Dağlık Karabağ'ın statüsünün belirlenmesinde kullanılacak üç temel prensip AGİT-Minsk Grubu eş başkanları tarafından taraflara barış şartı olarak sunulmuştur. Minsk grubunun tüm üyeleri tarafından kabul edilen bu kararlar sadece Ermenistan tarafından kabul edilmemiştir¹⁶¹. Sunulan prensipler şunlardır:

- 1) Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri'nin ülke bütünlüğü,
- 2) Dağlık Karabağ'a Azerbaycan içinde, en üst düzeyde olmak üzere kendi kendini yönetme hakkı tanınması,
- 3) Dağlık Karabağ ve onun halkı için garantili bir güvenliğin sağlanması.

Her ne kadar Lizbon zirvesinde alınan kararlar Ermenistan tarafından kabul edilmese de Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün vurgulanması açısından olumlu sayılabilecek bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Alınan bu karara benzer bir

¹⁶⁰ Emre İşeri, "Türkiye'nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya'daki Sınırları: Ermenistan Boyutu", **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**, (Der. Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil), Nobel Yayın, İstanbul, 2010, s.255.

¹⁶¹ Public International Law&Policy Group ve The new England Center for International Law&Policy, *The Nagorno-Karabagh Crisis: A Blueprint for Resolution: A Memorandum*, Washington D.C., Haziran 2000, s.9'dan aktaran Cankara ve Özden, s.1061.

şekilde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulayan bir çözüm planı 1997'de taraflara sunulmuş ve yine Ermenistan dışında tüm üyeler tarafından kabul edilmiştir. Bunun yanı sıra 1997 ve 1998'de oluşturulan toplam 3 barış planı taraflara sunulmuş ancak bunlardan biri Azerbaycan diğer ikisi ise Ermenistan tarafından kabul edilmemiş ve dolayısıyla bu girişimlerde sonuçsuz kalmıştır.

Minsk grubu çerçevesinde yürütülen barış sürecinde kayda değer bir diğer gelişme ancak 2007 yılında yaşanabilmiştir. Bu tarihe kadar birçok görüşme yapılmış ve çeşitli barış planları taraflara sunulmuş ancak hiçbirisinden bir sonuç alınamamıştır. 2007 yılına gelindiğinde ise iki ülkenin de onayladığı Madrid Kriterleri kabul edilmiştir. Daha sonraki görüşmelerde temel alınacak bu bildirmede sorunun çözümüne yönelik şu maddeler yer almaktadır;

- Dağlık Karabağ'ın çevresindeki işgal edilen bölgeler boşaltılacak,
- Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında irtibatı sağlayan Laçın koridoru açılacak,
- İşgal edilen bölgelerden göçe zorlanan nüfus topraklarına dönecek,
- Barış gücünün işlevini yerine getirmesi için uluslararası güvence sağlanacak,
- Dağlık Karabağ'a kendini yönetme hakkı tanınacak ve güvence verilecek,
- Dağlık Karabağ'ın hukuki statüsünün belirlenmesine yönelik inisiyatif kullanılacak,
- Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü bir referandum ile belirlenecek¹⁶².

Benzer şekilde bir diğer önemli adım Rusya'nın girişimiyle atılmıştır ve Kasım 2008'de Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında Moskova Bildirgesi imzalanmıştır. Madrid İlkelerine uyulmasını ve barışın bir an önce sağlanmasını vurgulayan ilkelerin yer aldığı Moskova Bildirgesinde genel olarak şu unsurlar yer almaktadır:

- Dağlık Karabağ sorununun siyasi ve barışçıl yollarla çözülmesi ve uluslararası hukuk kurallarına bağlı kalınması,

¹⁶² Cicioğlu, s.426. ayrıca bkz: Çitlioğlu, s.16-17.

- Sorunun çözümünde Madrid İlkelerine bağlı kalınması,
- Barışçıl yollarla sorunun çözülmesi ve elde edilen çözümün uluslararası garantilerle güvence altına alınması,
- Çözüm aşamasında Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanlarının görüşmeleri sıklaştırması ve karşılıklı güven ortamının sağlanması,
- Tarafların dışişleri bakanlarının Minsk Grubu ile birlikte barış sürecinin hızlandırmaları ve bu bağlamda karşılıklı güven ortamının sağlanması¹⁶³.

2007 ve 2008 yılında AGİT-Minsk Grubu çerçevesinde bu gelişmeler yaşanırken 14 Mart 2008’de BM tarafından Karabağ sorununa yönelik bir karar alınmıştır. BM Genel Kurulunun 62. Oturumunda kabul edilen kararda Azerbaycan’ın uluslararası alanda kabul edilmiş sınırları ve toprak bütünlüğü desteklenmiş ve Ermeni kuvvetlerinin işgal altındaki bölgelerden çekilmesi istenmiştir. Ayrıca işgal edilen bölgelerdeki göçe zorlanan nüfusun evlerine dönmeleri hakkı desteklenmiştir¹⁶⁴.

1994’ten günümüze kadar gerek AGİT-Minsk Grubu tarafından yürütülen barış süreci gerekse BM kararları bağlamında barışın sağlanması için birçok girişimde bulunulmuş ve çeşitli barış planları oluşturulmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün alınan kararlarda ve barış planlarında desteklendiği görülmektedir. Ancak her ne kadar Azerbaycan uluslararası alanda desteklense de ve bu yönde çeşitli girişimlerde bulunulsa da barış süreci nihai çözüme ulaştırılamamış ve günümüzde süreç hala devam etmektedir.

3. Türkiye’nin Tutumu

Türkiye’nin Karabağ sorununa yaklaşımına bakıldığında, sorunun başlangıcından itibaren barışçıl bir yol izlediği görülmektedir. Her ne kadar Azerbaycan ile yakın ilişkilere ve ortak tarih ve kültüre sahip olursa da Karabağ sorunu çerçevesinde Azerbaycan’ı desteklemiş ancak aktif destek vermemiş ve sorunun uluslararası örgütler çerçevesinde barışçıl yollarla çözülmesinden yana bir

¹⁶³ Çitlioğlu, s.17.

¹⁶⁴ Kasım, (2010), s.627.

tavır sergilemiştir. Bu bağlamda özellikle AGİT çerçevesinde yürütülen barış sürecini desteklemiş ve bunun yanı sıra arabuluculuk girişimlerinde de bulunmuştur.

Karabağ sorununda Türkiye'nin bu ılımlı tutumu Ermenistan'ın 1992'de Nahcivan'a saldırmasıyla değişmiştir. Bu döneme kadar sorunun dışında olmayı tercih eden ve barışçıl yollarla çözülmesi taraftarı olan Türkiye, bu saldırı sonucu askeri destek verilmesini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Karabağ sorunu boyunca Türkiye ve Ermenistan arasındaki en ciddi gerginlik bu dönemde yaşanmış hatta bu durum Türkiye ve Rusya'yı da karşı karşıya getirmiştir. Türkiye'de askeri destek verilmesi gündeme gelince Rusya böyle bir müdahalenin Üçüncü Dünya Savaşına neden olabileceği açıklaması yapmıştır. Ancak sorun Ermeni kuvvetlerinin Nahcivan'dan çekilmesiyle çözülmüştür¹⁶⁵. Nisan 1993'e gelindiğinde ise Ermenistan'ın Kelbeçer'e saldırması sonucu ve öncesinde Hocalı katliamının da etkisiyle Türkiye Azerbaycan'ı aktif olarak destekleme kararı almış ve Ermenistan'la olan sınır kapılarını kapatma kararı almıştır¹⁶⁶. Bu bağlamda Türkiye'nin Karabağ sorunu çerçevesinde attığı en önemli adım sınır kapılarını kapatarak Azerbaycan'a aktif destek vermesi olmuştur.

Türkiye'nin, Türk Cumhuriyetleri arasında en yakın ilişkilere sahip olduğu ülke Azerbaycan'dır. Ortak tarih ve kültüre sahip olmamızın yanı sıra, iki ülke arasında "iki devlet, bir millet" tanımlaması yapılmaktadır. Ancak her ne kadar Azerbaycan ile yakın ilişkilere sahip olsak da Karabağ sorununda Türkiye çoğunlukla barış yanlısı bir yol izlemiş ve tarafsız olmaya özen göstermiştir. Bu bağlamda dönem dönem alınan kararlar sonucu Azerbaycan ile olan ilişkilerinde de gerginlik yaşamıştır. Ancak 1993'te sınır kapılarını kapatmasıyla Azerbaycan'a tam destek verdiğini göstermiştir. Devam eden süreçte de bu desteğini sürdürmüş ve bu bağlamda Ermenistan'la yakınlaşma sürecinde Karabağ sorununu gündeme getirmiş, Dağlık Karabağ konusunda olumlu bir adım atılmasını yakınlaşma sürecindeki hedefleri arasına koymuştur¹⁶⁷. Karabağ sorununun protokollere etkisi daha sonra ayrıca ele alınacaktır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki; Türkiye ve Ermenistan

¹⁶⁵ Kamer Kasım, "Ermeni Sorununun Uluslararası İlişkiler Boyutu", **Ermeni Sorunu El Kitabı**, (Der. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Ömer Lütem), 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 2003, s.130.

¹⁶⁶ Gökçe, s.1120.

¹⁶⁷ Richard Giragosian, "**Changing Armenia-Turkish Relations**", Friedrich Ebert Stiftung Büro Südkaukasus, February, 2009, s.2.

arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin önündeki en önemli engel Karabağ sorunu olarak belirtilmektedir.

B. Soykırımın Yapılıp Yapılmadığına Dair İddialar

1. Sorunun Ortaya Çıkışı

19. yy.la kadar Osmanlı topraklarında Müslüman halk ile birlikte yaşayan Ermeni toplumu bu tarihe kadar devlete bağlılıklarıyla bilinmekte ve bu bağlamda Osmanlı Hükümeti tarafında “millet-i sadıka” unvanı verilen tek toplum olma özelliğine sahiptirler. Ancak 19. yy.la gelindiğinde Ermenilerin bu tutumu değişmeye başlamış ve Ermeni toplumu içinde ayrılıkçı fikirler ortaya çıkmıştır. Bu durumun birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle, Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik düşüncesiyle birlikte Balkanlar'da bağımsızlıklarını kazanan devletler Ermeni toplumuna bir örnek teşkil etmiştir. Bu bağlamda Ermeni toplumu içinde tamamı olmamakla birlikte, bir kısmı milliyetçilik fikirlerinden etkilenmiş ve bu doğrultuda bağımsızlık arayışına girmişlerdir. Fakat bu noktada belirtmek gerekir ki bu kesim çoğunluğu oluşturmamakla birlikte yayılan milliyetçilik fikirleri de tek başına isyanlara sebep olacak büyüklükte olmamış sadece küçük bir azınlığı etkisi altına almıştır. Ancak söz konusu dönemde Osmanlı yönetiminin buhranlı bir dönem geçiriyor olması dış güçlerin gözünü Osmanlı topraklarına çevirmesine neden olmuştur. Bu noktada özellikle Rusya Osmanlı toplumu içindeki etnik kimlikler üzerinde etkisini arttırmayı ve böylece Osmanlı'nın parçalanmasını hızlandırmayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Rusya, Ermeni toplumunu etkisi altına almaya başlamış ve bağımsızlık fikirlerinin yayılmasında etkili olmuştur.

Rusya'nın da etkisiyle bağımsızlık arayışına giren Ermeniler için ilk dönüm noktası 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve bu savaş sonunda, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Anlaşması ve sonrasında Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması olmuştur¹⁶⁸. Bu anlaşmalarda Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle ilgili bir maddenin bulunması, Ermeni sorunun uluslararası belgelerdeki ilk

¹⁶⁸ Faruk Özerengi, **Kazım Karabekir- Ermeni Dosyası**, 5. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 2000, s.140.

yansımasıdır. Bu iki anlaşmada geçen ilgili maddelerde Osmanlı Ermenileri için ıslahat yapılması ve Kürtler ve Çerkezlerle karşı himaye altına alınmaları istenmiştir. Bunun yanı sıra sonradan imzalan Berlin Anlaşmasında Ermenilerin yaşadığı yerlerde yeni bir idare tarzının kurulmasına yönelik bir unsurda yer almaktadır¹⁶⁹. Bu iki anlaşma ile Ermeniler Rusya'nın himayesine girmiş ve bunun yanı sıra Ermeni sorunu uluslararası alana taşınmıştır.

Ayastefanos ve Berlin anlaşmalarında kendilerine yönelik bir maddenin bulunması ve Rusya'nın desteğinin kesinlik kazanması üzerine cesaretlenen Ermeniler bu anlaşmalardan sonra hızla örgütlemeye ve isyan hareketlerine başlamışlardır. Ermeniler tarafında kurulan bu örgütlerden en etkilileri; 1885 yılında Van'da kurulan Armenakan, 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçaklar ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaklar'dır¹⁷⁰. Bağımsızlık hareketlerinde ön plana çıkan bu üç Ermeni örgütünün temel özellikleri Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız Ermenistan Devleti kurmak ve bu yolda her türlü isyan, saldırı ve terör eylemlerini gerçekleştirmek olduğu söylenebilir. Ayrıca bu hedeflerin örgütlerin kuruluş amaçlarında ve sloganlarında da yer aldığı görülmektedir. Kurulan bu örgütler Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen sürede birçok isyan çıkarmış ve çeşitli terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu bağlamda çıkardıkları ilk ciddi ayaklanma İstanbul'da meydana gelmiş bunun yanı sıra Erzurum, Sasun, Zeytun, Van ve Adana'da da isyanlar çıkararak olaylara sebep olmuşlardır¹⁷¹.

Birinci Dünya Savaşı sırasında da bu tutumlarına devam eden Ermeniler, savaş sırasında Rus ordularına destek vermişler, cephe gerisinde çeşitli isyanlar çıkararak Osmanlı ordularını iki ateş arasında bırakarak Rus ordularının ilerlemesine yardımcı olmuşlar ve bunun yanı sıra birçok Ermeni gönüllü olarak Rus ordularına katılmıştır. Bu bağlamda Rus tarihçilere göre savaş sırasında Rus ordusu içinde Osmanlı Ermeni'si 23 birlik bulunmaktaydı¹⁷². Bunların yanı sıra Osmanlı içinde

¹⁶⁹ Temuçin F. Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı (KÖKSAV), 2000, s.210., ayrıca bkz: Yusuf Sarıay, "Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler- Cilt 4**, (Ed. Metin Hülagü, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan), Erciyes Üniversitesi-Neveşehir Üniversitesi 2. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Erciyes, 2009, s.384-385.

¹⁷⁰ Çitlioğlu, s.57.

¹⁷¹ Ertan, s.210.

¹⁷² Kemal Çiçek, "Osmanlı Ermenilerinin 1915'teki Tehciri: Bir Değerlendirme", **Akademik Bakış**, Cilt:3, Sayı:6, 2010, s.4.

örgütlenen Ermeniler savaş sırasında silahlanarak sivil halka saldırmaya başlamışlar ve isyanlarına hız vermişlerdir. Bu dönemde Ermeniler tarafından Adana, Zeyton, Kayseri, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara ve Van'da birçok ayaklanma çıkarılmıştır¹⁷³.

Ermeniler tarafında çıkarılan isyanlara ve saldırılara karşı Osmanlı Hükümeti'nin başlangıçta sessiz kalmayı tercih ettiği görülmektedir. Ancak Ermeni saldırılarının artması, Rus birliklerinin ilerlemesine yardımcı olmaları ve özellikle 9 Şubat 1915'te Van isyanının başlaması Osmanlı Devleti'ni önlem almaya zorlamıştır. Bu tarihe kadar bir takım önlemler alarak Ermeni faaliyetlerini durdurmaya çalışan Osmanlı Hükümeti Van isyanının şiddetlenmesi üzerine 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere bir genelge göndererek Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını, evraklarına el konulmasını ve komite başkan ve üyelerinin tutuklanması emrini vermiştir¹⁷⁴. Bu karar doğrultusunda komite merkezleri kapatılmış ve 2345 kişi tutuklanmıştır¹⁷⁵. Ancak isyanların devam etmesi üzerine Enver Paşa'nın daha kalıcı bir önlem alınmasını ve isyan çıkaran Ermenilerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılmasını talep etmesi üzerine, 27 Mayıs 1915 tarihinde tehcir kanunu olarak bilinen sevk ve iskân kanunu çıkarılmıştır¹⁷⁶. Çıkarılan bu kanunla savaş bölgesinde isyanlara sebep olan, Ermeni komiteleri ile işbirliği içinde olanlar, casusluk ve ihaneti görülenlerin savaş bölgelerinden uzaklaştırılmaları amaçlanmıştır¹⁷⁷. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki alınan kararda; Katolik, Protestan ve hasta Ermenilerin ve devlete ihanet etmeyen ve komitelerle ilişkisi olmayan Ermenilerin sevk edilmeyecekleri belirtilmiştir¹⁷⁸. Bu bağlamda sevk tüm

¹⁷³ Bayram Akça, "1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olaya Bakışı", Bal ve Çufalı, s.438.

¹⁷⁴ İsmail Özçelik, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, Ankara, 2007, s.45.

¹⁷⁵ Hasan Babacan, "Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir", Bal ve Çufalı, s.303., ayrıca bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın nu: 14, Ankara, 1995, s.7.

¹⁷⁶ Recep Karacakaya, **Ermeni Meselesi, Kronoloji ve Kaynakça**, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul, 2005, s.42.

¹⁷⁷ Ertan, s.211., ayrıca bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın nu:91, Ankara, 2007, s.155.

¹⁷⁸ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar-1**, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007, ss.169-173.

Ermenilere değil isyanlara karışan, komitelerle ilişkisi olan ve ihaneti görülen Ermenilere uygulanmıştır¹⁷⁹.

Alınan bu kararlar savaş bölgelerinde yaşayan Ermenilerin güvenli bölgelere sevkini başlatmış ancak yolun uzun olması, salgın hastalıklar, hava şartları ve daha önce saldırıya uğrayan halkın sevk sırasında Ermenilere saldırması sonucu birçok kayıp verilmiştir. Yaşanan bu talihsiz olay ve isyanlar sırasında Ermenilerden ölenlerin olması günümüzde devam eden soykırımın yapıldığına dair tartışmalara kaynaklık etmektedir.

2. Sorunun Uluslararası Yansımaları ve Ermenistan'ın Tutumu

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi önünde tarihsel bir sorun olarak duran soykırımın yapıldığına yönelik tartışmalar bu tarihsel arka plana dayanmaktadır. 1965 yılına kadar çok fazla gündeme getirilmeyen bu iddia, bu tarihten sonra özellikle uluslararası alanda birçok platformda gündeme getirilmeye başlamıştır.

1965 yılında Ermeni iddiaları siyasi, kültürel ve dini bir havaya büründürülerek uluslararası alana taşınmış ve 1915'te yaşanan talihsiz olayların 50. yılı olması vesilesiyle "24 Nisan 1915 Ermeni Soykırım Günü" olarak ilan edilmiştir¹⁸⁰. Bu tarihten sonra propaganda faaliyetlerine hız veren Ermeniler uluslararası alanda soykırımın yapıldığı yönündeki iddialarını kabul ettirmek için çalışmalara başlamışlardır. Bu bağlamda özellikle Ermeni diasporası yaşadıkları ülkelerde lobicilik faaliyetlerine hız vermiştir¹⁸¹.

Ermeni toplumu bu yoğun faaliyetleriyle uluslararası alanda bir kamuoyu oluşturarak Türkiye'nin bu iddiaları kabul etmesini ve sonrasında tazminat ve arkasında toprak talep etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda özellikle Ermeni diasporasının yoğun lobicilik faaliyetleri başta ABD ve Fransa olmak üzere birçok AB üyesi devlet içinde etkili olmakta ve bu devletlerde parlamento düzeyinde

¹⁷⁹ Yusuf Sarımay, "Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale53.html>, (16.11.2012).

¹⁸⁰ Ali Güler, "Lozan'dan Günümüze Ermeni Sorunu", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale44.html>, (16.11.2012).

¹⁸¹ Thomas De Waal, "Armenia and Turkey: Bridging The Gap", Carnegie Endowment For International Peace, Policy Brief 87, October, 2010, s.2.

kararlar çıkarttırabilmektedirler¹⁸². Bugün ise birçok ülkenin parlamentosunda soykırımın yapıldığı yönündeki Ermeni iddiaları kabul edilmiş ve Türkiye'ye de kabul ettirilmeye çalışılmaktadır. Bu durum bir yandan Türkiye-Ermenistan ilişkilerini daha sorunlu bir hale getirirken diğer taraftan Türkiye'nin bu iddiaları kabul eden ülkelerle olan ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu bağlamda bir örnek vermek gerekirse; Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyelik başvurusunda bulunmasından 3 ay sonra Avrupa Parlamentosu tarafında 1987'de "Ermeni Sorunun Siyasi Çözümü" başlıklı bir tavsiye kararı alınmış ve bu kararda 1915-1917 olayları 1948 BM Sözleşmesine göre soykırım olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Ermenilerin soykırımın yapıldığı yönündeki iddialarını tanımamasının AB'ye üyeliğine engel olduğu vurgulanmıştır. Benzer bir karar yine Avrupa Parlamentosu tarafından 15 Aralık 2004 tarihinde de alınmıştır¹⁸³. Bunun yanı sıra Fransa, Rusya Federasyonu, Almanya, Kanada, Hollanda, Kıbrıs Rum Yönetimi, Yunanistan, İtalya, İsviçre, İsveç, Polonya, Arjantin, Uruguay, Lübnan, Belçika, Slovakya, Venezuela, Litvanya ve Şili parlamentolarında bu iddiaları kabul eden kararlar alınmıştır¹⁸⁴. AB'de ve diğer ülke parlamentolarında alınan bu kararlar her ne kadar hukuki bir yaptırımı ya da geçerliliği olmasa da siyasi açıdan bakıldığında Türkiye'yi uluslararası alanda zor durumda bırakmakta ve bu iddiaları kabul etmesi hususunda baskı unsuru oluşturmaktadır.

Bu noktada 1948 BM Soykırım Sözleşmesi bağlamında konuyu değerlendirmek gerekirse; 1948 BM Kararına göre soykırım; ulusal, etnik, ırksal ya da dini bir grubu tamamen ya da kısmen yok etme niyetiyle yapılan eylemler olarak tanımlanmaktadır¹⁸⁵. Sözleşmeye göre bu gruplara yönelik yapılan, aşağıdaki 5 eylem soykırım olarak nitelendirilecektir:

- Bir grubun üyelerini öldürmek,
- Bir grubun üyelerine ciddi fiziksel ve zihinsel zararlar vermek,

¹⁸² A. Nazmi Üste, "21. Yüzyılın Başlarında Uluslararası Sistem Analizi, Türkiye ve Ermenistan'ın Konumu", Bal ve Çufalı, s.640.

¹⁸³ European Parliament Resolution on a Political Solution to the Armenian Question, Doc. A2-33/87, <http://eoruparl.eu.int>, aktaran Kasım, (2010), s.629.

¹⁸⁴ "İşte Soykırımı Kabul Eden Ülkeler", **Objektif Haber**, 22.12.2011, <http://www.objektifhaber.com/iste-soykirimi-kabul-eden-ulkeler-104143-haber/>, (19.11.2012).

¹⁸⁵ Çiçek, s.4.

- Bir grubu tümüyle ya da kısmen, fiziksel varlığının ortadan kalkacağını hesaplayarak kasten bu grubun yaşam şartlarını değiştirmek,
- Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak,
- Bir grubun çocuklarını zorla başka bir gruba nakletmek¹⁸⁶.

Bunun yanı sıra yine BM Soykırım Sözleşmesi'ne göre soykırım suçu yetkili mahkemelerde yargılanır ve bu da öncelikle soykırımın yapıldığı iddia edilen ülkenin mahkemeleridir. Ancak tarafların anlaşması durumunda uluslararası bir ceza mahkemesinde de yargılanabilmektedir¹⁸⁷. Bu bağlamda üçüncü ülke parlamentolarında Ermenistan'ın soykırımın yapıldığı yönündeki iddialarına dair alınan kararlar hukuki açıdan bir yaptırım olmayan siyasi nitelikli kararlardır.

Diğer taraftan Osmanlı döneminde uygulanan tehcire bakıldığında; Osmanlı topraklarında yaşayan bütün Ermeni nüfusunu kapsamadığı, yalnızca belir bir kısma uygulandığı ve bunun alınan kararlarda belirtildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra sevk sırasında ortaya çıkabilecek saldırılara karşı gerekli önlemlerin alınması ve oluşabilecek saldırıların cezalandırılacağına dair kararlar da alınmıştır¹⁸⁸. Alınan bu kararlar çerçevesinde ise 1915 ve 1916'da Ermenilere karşı suç işledikleri gerekçesiyle 1.673 kişi tutuklanmış ve askeri mahkemelerde yargılanmışlardır. Bunlardan 524'ü çeşitli suçlardan dolayı hapse atılmış ve 67'si idam edilmiştir¹⁸⁹. Dolayısıyla Osmanlı döneminde uygulanan tehcirin, 1948 BM Sözleşmesine göre soykırım olarak nitelendirilmesi için tek bir ırka yönelik ayırım gözetmeksizin yok etme amacının olması gerekmektedir. Ancak alınan kararlar dikkate alındığında tehcirin Ermeni nüfusunu yok etmek amacı gütmeyeceği, savaş koşulları nedeniyle ve isyanlar sonucunda alınan bir yer değiştirmek kararı olduğu ve gerekli önlemlerin Osmanlı Hükümeti tarafından alındığı görülmektedir. Nitekim soykırım konusu BM İnsan Hakları Komisyonunun Alt Komitesi'ne de götürülmüş ancak Komisyon

¹⁸⁶ Çitlioğlu, s.117., ayrıca bkz: Gündüz Aktan, "Ermeni Soykırım İddiaları; Hukuki ve Psikolojik Yaklaşımın Kesiştiği Nokta", **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, (Ed. Hale Şıvgan), Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006, s.304.

¹⁸⁷ Pulat Tacar, "Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açısından İncelenmesi", **Ermeni Araştırmaları**, sayı:2, 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=213>, (19.11.2012).

¹⁸⁸ Kanunlar için bkz: **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın nu:91, Ankara, 2007, s.165-166.

¹⁸⁹ Çiçek, s.10.

tarafında, kendisine sunulan Ermeni Soykırımı konulu Whittaker raporu kabul edilmemiş sadece not edilmiş, dolayısıyla reddedilmiştir¹⁹⁰.

Her ne kadar üçüncü ülke parlamentolarında alınan kararlar siyasi nitelikli de olsa bu durum Ermeni toplumu ve özellikle Ermeni diasporası için moral kaynağı olmakta ve bu doğrultuda faaliyetlerine hız kazandırmaktadır. Bu durumun Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesine de yansıdığı görülmektedir. Bu bağlamda 23 Ağustos 1990 tarihinde kabul edilen Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinin 11. maddesinde; “Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı Türkiye’si ve Batı Ermenistan’da gerçekleştirilen 1915 soykırımının uluslararası düzeyde tanınması çabalarını destekleyecektir” ibaresi yer almaktadır¹⁹¹. Ayrıca Ermenistan Anayasasında da Bağımsızlık Bildirgesine atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla Ermenistan için bu iddialar sadece bir dış politika aracı olarak kullanılmamakta aynı zamanda nihai bir hedef olarak belirtilmektedir.

Ermenistan’ın bağımsızlığı ilan etmesinden sonra bu tutumu bir ölçüde azalmış ve ilk devlet başkanı Ter-Petrosyan tarafında çok fazla gündeme getirilmemeye çalışılmıştır. Ancak Ter-Petrosyan’dan sonra iktidara gelen Koçaryan aynı tavrı sergilememiş ve iktidara gelmesiyle birlikte bu iddiaları bir dış politika aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Özellikle Karabağ meselesi nedeniyle uluslararası alanda birçok eleştiriyle karşılaşan Ermenistan soykırımının yapılp yapılmadığı yönündeki tartışmaları sıklıkla gündeme getirmekte ve Türkiye tarafından kabul edilmesi için yoğun çaba harcanmaktadır. Bu durum bir yandan Türkiye-Ermenistan ilişkilerini daha sorunlu bir hale getirirken diğer taraftan iki ülke arasındaki yakınlaşma sürecini de baltalamaktadır.

3. Türkiye’nin Tutumu

Ermenistan tarafından yöneltilen ve çeşitli ülkeler tarafından kabul edilen soykırımın yapılp yapılmadığına dair iddialara yönelik olarak Türkiye bu iddiaları, yukarıda belirttiğimiz argümanları da öne sürerek reddetmekte ve dönemin ve savaş

¹⁹⁰ Pulat Tacar, “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açından İncelenmesi”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı:2, 2001,

<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=213>, (19.11.2012).

¹⁹¹ Ruben Safrastyan, “Armenian-Turkish Relations: From Interstate Dispute to Neighborliness”, Open Society Institute Publications (2004), s.8’den aktaran Görgülü, s.14.

şartlarının gerektirdiği önemlerin alındığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte yaşananların büyük bir trajedi olduğunu ancak “soykırım” olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmektedir. Yaşananların, 1948 BM Sözleşmesindeki tanımlanan durumlara uymadığını, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin hepsini kapsamadığını ve yok etme amacı güden ırkçı bir faaliyet olmadığını dolayısıyla 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirilemeyeceğini ileri sürmektedir. Diğer taraftan üçüncü ülke parlamentolarında alınan kararların ise hukuki bir yaptırım olmadığını savunmaktadır¹⁹².

Türkiye'nin soykırımın yapıp yapılmadığına dair yürütülen tartışmalara yönelik bir başka yaklaşımı ise Ortak Tarih Komisyonu kurulması teklifi olmuştur. Bu bağlamda Türkiye Başbakanı, Ermenistan Devlet Başkanına 10 Nisan 2005'te gönderdiği resmi bir mektupta iki ülke tarihçilerinden ve uzmanlarından oluşacak ortak bir grup oluşturulmasını ve 1915 olaylarının araştırılması teklifinde bulunmuştur. Oluşturulacak bu komisyon sadece Türkiye arşivlerinde değil aynı zamanda konuyla ilgili üçüncü ülke arşivlerini de araştırarak ve elde edilen bulgular uluslararası kamuoyu ile paylaşılacağını belirtmiştir. Sunulan teklif ilk aşamada Ermenistan tarafında 1915'te yaşanan olaylarından şüphe duyulamayacağı gerekçesiyle ret edilmiştir¹⁹³. İlerlen dönemlerde Ortak Tarih Komisyonu teklifi birçok kez yinelenmiş ancak uzlaşma sağlanamamıştır.

C. Türkiye-Ermenistan Sınırına İlişkin Tartışmalar

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önündeki bir diğer engel Türkiye-Ermenistan sınırına ilişkin tartışmalardır. Ermenistan, Türkiye ile olan sınırı kabul etmemekte ve Doğu Anadolu'yu Batı Ermenistan olarak kabul etmektedir. Ancak sınır sorunu, soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddialarla birleşince daha karmaşık bir hal almaktadır. Bu nedenle konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına iki ülke arasındaki sınırı belirleyen anlaşmalara yer verildikten sonra Türkiye'nin ve Ermenistan'ın konuya dair tutumlarına yer verilecektir.

¹⁹² Görgülü, s.15.

¹⁹³ Çiçek, s.3.

1. Türkiye-Ermenistan Sınırının Belirlenmesi

1. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, savaş sırasında geri aldığı Doğu Anadolu topraklarından çekilmek zorunda kalmış ve savaş sonunda İtilaf Devletleri ile 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı imzalamıştır¹⁹⁴. Ermenistan için büyük önem taşıyan ancak yürürlüğe girmeyen bu anlaşmaya göre; Osmanlı Devleti Ermenistan'ı tanıyacak, Doğu Anadolu'nun bir kısmı Ermenistan'a verilecek, Türkiye-Ermenistan sınırı ise hakem sıfatıyla ABD Başkanı Wilson tarafından belirlenecekti. Wilson'ın yaptırdığı incelemeler sonucunda ise 22 Kasım 1920'de Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis illerinin Ermenistan'a verilmesi kararı alınmıştır¹⁹⁵.

Diğer taraftan aynı dönemde Türk birlikleri Doğu Anadolu topraklarını geri almak ve Misak-ı Milli sınırlarına ulaşmak amacıyla 28 Eylül 1920'de harekâta başlamışlardır. Misak-ı Milli sınırlarına ulaşmak amacıyla başlatılan bu harekât sonucunda Ermenilerin işgal ettiği Doğu Anadolu toprakları geri alınmış, son olarak 7 Kasım 1920'de Gümrü işgal edilmiştir. Doğu Anadolu topraklarının geri alınması ve Gümrü'nün de işgal edilmesi sonucunda Türk birliklerine daha fazla direnemeyeceğini anlayan Ermenistan'ın barış talep etmesiyle görüşmeler başlatılmıştır. Yaklaşık olarak 1 ay süren görüşmeler sonunda 2 Aralık 1920 tarihinde Türkiye ve Ermenistan arasında Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin ilk resmi antlaşması olma özelliğine sahip bu anlaşmaya göre; Ermenistan Misak-ı Milli sınırlarını kabul etmiş ve Türkiye'nin hemen hemen bugünkü haliyle doğu sınırı belirlenmiştir. Bunun yanı sıra Sevr Antlaşmasının geçersizliği Ermenistan tarafından da kabul edilmiş ve Ermenistan'ın İtilaf Devletleri ile olan ilişkilerini en alt düzeye indireceği taahhüt edilmiştir¹⁹⁶.

Gümrü Antlaşması; bir taraftan Ermenistan'ın Sevr Antlaşması'nın geçersizliğini ve Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırlarını kabul etmesi açısından diğer

¹⁹⁴ Hasan Tatlı, "Bolşevik İhtilali'nden Lozan Barış Konferansı'na Türk-Ermeni İlişkileri", Bal ve Çufalı, s.516., ayrıca bkz: Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1- 1919-1980)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.132.

¹⁹⁵ VİKİPEDİ, "Sevr Antlaşması", http://tr.wikipedia.org/wiki/Sevr_Antla%C5%9Fmas%C4%B1, (21.11.2012).

¹⁹⁶ "1920 Türkiye-Ermenistan Andlaşması", <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=252>, (19.11.2012).

tarafından ise iki ülke arasında ikili bir anlaşma olması sebebiyle önem taşımaktadır. Dolayısıyla Ermenistan bağımsız bir devletken Sevr Anlaşması'nın geçersizliğini kabul etmiş ve Misak-ı Milli sınırlarını tanımıştır. Ancak anlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Sovyetler Birliği'nin Ermenistan'ı işgal etmesi sebebiyle anlaşma yürürlüğe girmemiştir¹⁹⁷. Bununla birlikte sınırlar korunmaya devam etmiş ve bu sefer Sovyetler Birliği ile 26 Şubat 1921'de görüşmelere başlanmış ve 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanmıştır. 22 Temmuz 1921'de kabul edilen anlaşma Türkiye açısından önemli bir yere sahiptir. Öncelikle söz konusu antlaşma ile ilk defa Misak-ı Milli sınırları yabancı bir devlet tarafından kabul edilmiş ve bugünkü doğu sınırı belirlenmiştir. Bunun yanı sıra Rusya ile uzun süreli bir işbirliğinin temelleri atılmıştır¹⁹⁸. Bununla birlikte söz konusu anlaşmanın önemli bazı maddeleri aşağıdaki gibidir:

- Taraflar birbirinin aleyhine olabilecek herhangi bir uluslararası antlaşmayı kabul etmeyecektir.
- Türkiye Devleti'nin sınırları, 28 Ocak 1920 tarihinde Osmanlı Mebusan Meclisi kararıyla çıkarılıp gazetede yayınlanan ve yabancı ülke temsilciliklerine duyurulan Misak-ı Milli sınırlarıdır.
- İki tarafta daha önce yapılan birbirlerinin aleyhindeki anlaşmaları yok sayma sözü vermiştir¹⁹⁹.

Yukarıda da belirtildiği gibi söz konusu antlaşma Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırlarının onaylanması ve doğu sınırının belirlenmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte Moskova görüşmeleri sırasında Rusya, söz konusu antlaşmaya dâhil olan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın da görüşmelere katılmasını talep etmiş ancak bu talep Türkiye tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine antlaşma imzalandıktan sonra söz konusu ülkelerle ayrı bir antlaşma

¹⁹⁷ Celal Ülgen ve Coşkun Ongun, **Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı'nın Açılmasının Hukuksal Sonuçları ve Kars Antlaşması'ndan Günümüze Diplomatik Süreç**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010, s.51.

¹⁹⁸ Günay Çağlar, "Türkiye-Sovyet Rusya Arasında Türkiye'nin Bugünkü Kuzey-Doğu Sınırının Belirlenmesi Süreci ve Kars Antlaşması", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sayı:17, Erzurum, 2001, s.281.

¹⁹⁹ İhsan Çolak, "**Moskova Antlaşmasına Giden Yol, Milli Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri**", <http://atam.gov.tr/moskova-antlasmasina-giden-yol-milli-mucadele-donemi-tbmm-bolsevik-iliskileri/?s=ermenistan>, (20.11.2012).

yapılması kararlaştırılmış ve 26 Eylül 1921’de başlayan görüşmeler sonunda 13 Ekim 1921’de Kars Antlaşması imzalanmıştır²⁰⁰. Türkiye, Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanan söz konusu antlaşma Moskova Antlaşması’nın tekrarı ve tamamlayıcısı niteliğindedir²⁰¹. Bu antlaşmayla birlikte tıpkı Gümrü Antlaşması’nda olduğu gibi Misak-ı Milli sınırları taraflarca kabul edilmiş ve Sevr Antlaşması’nın tanınmadığı onaylanmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından bazı önemli maddeleri ise şunlardır:

- Sevr Antlaşması’nın geçersizliği taraflarca kabul edilmiştir,
- Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından Türkiye’nin doğu sınırı kabul edilmiş ve üç protokol ve harita ile ayrıntılı olarak belirlenmiştir,
- Taraflar birbirlerinin sınırlarına ve toprak bütünlüklerine saygı göstermeyi taahhüt etmişlerdir,
- Taraflar karşılıklı olarak genel af ilan etmeyi kabul etmişlerdir²⁰².

Yukarıda da belirtildiği gibi söz konusu antlaşma Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınırları, şüpheye yer vermeyecek şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu antlaşmanın en önemli kısmı 15. maddeyle belirtilen karşılıklı genel af unsurudur. Bu maddeyle antlaşma tarafları savaş sırasında işlenmiş olan suçlarla ilgili olarak genel af ilan edeceklerini ve bunu başka türlü yorumlayarak takip etmeyeceklerini hükme bağlamışlardır. Dolayısıyla Ermenistan 1915 olaylarını ve soykırımın yapılıp yapılmadığı yönündeki iddialarını sürdürmeyeceğini ve işlenmiş suçlarla ilgili olarak da gelen af ilan edeceğini söz konusu antlaşma ile kabul etmiştir²⁰³.

²⁰⁰ Tatlı, s.537.

²⁰¹ İbrahim Kaya, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleş(tiril)mesi: Hukuksal Değerlendirmeler”, **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Uluslararası 4. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, (Ed. O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacali Necefoğlu), Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, Ankara, 2010, s.225.

²⁰² Gülseren Aytaş, “1921 Kars Antlaşması”, **Yeni Mesaj**, 09.02.2012, <http://www.yenimesaj.com.tr/?artikel,12000484/>, (26.11.2012).

²⁰³ Ülgen ve Ongun, s.33.

2. Ermenistan'ın İddiaları

Görüldüğü gibi Türkiye-Ermenistan arasındaki sınır önce ikili bir antlaşma olan Gümrü Antlaşmasıyla onaylanmış ancak Rusya'nın Ermenistan'ı işgali sonucunda yürürlüğe girmemiştir. Fakat bu noktada belirtmek gerekir ki söz konusu antlaşma ikili bir antlaşma olmakla birlikte Ermenistan bağımsız bir devlet iken bu antlaşmayı imzalamıştır. Dolayısıyla Sevr Antlaşması'nın geçersizliği ve doğu sınırı Ermenistan tarafından bu antlaşmanın imzalanmasıyla kabul edilmiştir. Kafkasya'daki gelişmeler sonucunda önce Moskova Antlaşması ve ardından imzalanan Kars Antlaşmasıyla doğu sınırı hem Rusya hem de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından bir kez daha onaylanmıştır. Başka bir deyişle Gümrü Antlaşması, Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla bir nevi tekrar teyit edilmiştir.

Ancak günümüzde Ermenistan Kars antlaşmasını kabul etmemekte ve bu durum Bağımsızlık Bildirgesinde ve Ermenistan Anayasasında da görülmektedir. Bu bağlamda 1991'de kabul edilen Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesinde "Ermenistan Cumhuriyeti Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'da işlenen 1915 soykırımının uluslararası alanda tanınması görevini destekliyor" ifadesi yer almaktadır. Bu maddede geçen Batı Ermenistan ifadesiyle Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesi işaret edilmekte ve dolayısıyla kesin bir ifadeyle olmasa da ileriki zamanlarda Türkiye'den toprak talep edileceği hedefleri arasında gösterilmektedir. Diğer taraftan 1995'te kabul edilen Ermenistan Anayasasında da Bağımsızlık Bildirgesine atıfta bulunulmakta ve 13. maddesinde Türkiye'de bulunan Ağrı Dağı Ermenistan'ın devlet simgesi olarak gösterilmektedir²⁰⁴.

Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Doğu Anadolu üzerindeki toprak iddiaları parlamentoda alınan kararla da resmîyet kazanmıştır. Bu bağlamda 1991'de Ermenistan parlamentosu tarafından alınan bir kararla Kars ve Gümrü anlaşmalarını tanımadıklarını beyan etmişlerdir. Benzer bir şekilde Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye ile iyi komşuluk ilişkileri, sınırların dokunulmazlığı ve toprak bütünlüğü gibi unsurları içeren bir deklarasyonu imzalamayı ret etmiştir²⁰⁵. Yine 1993'te Ermenistan Savunma Bakan Vekili Vazgen

²⁰⁴ Cavid Veliyev, "Türkiye-Ermenistan Sınırlarının Anlamı", Ermeni Enstitüsü, 2009, <http://www.turksam.org/tr/yazdir1641.html>, (26.11.2012).

²⁰⁵ Kasım, (2010), s.627.

Manukyan tarafından yapılan bir açıklamada Erivan yönetiminin mevcut sınırlara dair görüşü şu şekilde belirtilmiştir: Erivan Yönetimi sınırların değişmezliği ilkesini kabul etmemekte, bu ilkenin iki dünya savaşı sonunda oluşmuş olan Batı ve özellikle Avrupa sınırları için geçerli olduğunu, eski Sovyet Cumhuriyetleri'nin rast gele kalem darbeleriyle çizilmiş olan sınırlarının ise bu ilkeler çerçevesinde tanınamayacağını iddia etmektedir²⁰⁶. Bu açıklamalara rağmen Ermenistan 2006 yılından Kars Antlaşması'nı tekrar kabul ettiğini duyurmuştur. Ancak günümüzde zaman zaman Ermenistan parlamentosunda Kars Antlaşması'nın tanınmadığına dair görüşler de belirtilmektedir²⁰⁷.

Ermenistan Hükümeti'nin Kars Antlaşması'nı tanımamasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Kars Antlaşması, Sevr Antlaşması'nın taraflarca tanınmadığını hükme bağlamaktadır. Ermenistan ise özellikle Doğu Anadolu toprakları üzerinde "Büyük Ermenistan" kurulmasını öngördüğü için Sevr Antlaşması'nı geçerli olarak kabul etmeyi istemektedir. Ancak bilindiği gibi Sevr Antlaşması yürürlüğe girmemiş ve onun yerine Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Ermenistan Hükümeti'nin Kars Antlaşması'nı tanımamasının diğer nedeni ise; 15. madde ile belirtilen genel af unsurudur. Yukarıda da değinildiği gibi söz konusu unsur savaş sırasında işlenen suçlar için genel af ilan edileceğini hükme bağlamaktadır. Ermenistan tarafında her platformda kullanılan soykırımın yapılp yapılmadığına dair iddialar düşünüldüğünde, söz konusu madde ile çelişmekte ve dolayısıyla uluslararası hukuk ilkelerine aykırı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Ermenistan, "Büyük Ermenistan" hayali doğrultusunda hem soykırımın yapılp yapılmadığı yönündeki iddialara hem de Sevr Antlaşması'na ihtiyaç duymaktadır. Bunların yanı sıra Kars Antlaşmasıyla Nahçıvan Azerbaycan'a verilmiştir ve Ermenistan burada da hak iddia etmektedir²⁰⁸.

Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; SSCB'ne fiilen son veren ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nin kurma kararının alındığı Alma Ata

²⁰⁶ "TUSAM Türkiye-Ermenistan İlişkileri Raporu", Ankara, 2004, s.3'dan aktaran Şenol Kantarcı, "Türkiye Ermenistan'a Sınır Kapılarını Açmalı mı? (Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Açısında)", Şenol Kantarcı, **ERMENİ SORUNU: Pencerede Bakmak ya da Manzaranın Bütünü Gormek**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, Isparta, 2005, s. 224.

²⁰⁷, Bayram Güngör, "Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-Ekonomik Bakış", **International Journal of Economic and Administrative Studies**, Volume:1, Number:1, 2008, s.14.

²⁰⁸ Ülgen ve Ogun, ss.32-33.

Deklarasyonu'nda SSCB ile imzalanan antlaşmalara yönelik bir madde bulunmaktadır. Eski SSCB devletlerinin yer aldığı ve 21 Aralık 1991'de kabul edilen söz konusu deklarasyonda; Sovyetler Birliği'nin taahhüt ettiği antlaşmalardan kaynaklanan uluslararası yükümlülüklerin yerine getirileceği kabul edilmiştir²⁰⁹. Bunun yanı sıra uluslararası hukuk ilkelerine göre; sınır antlaşmalarına taraf olan devletler dağılmaları durumunda, sınır antlaşmaları kendilerinden sonraki ardıl devletleri de bağlamaktadır. Ayrıca 1978 tarihli Viyana Devletlerin Antlaşmalarına Ardıl Olma Sözleşmesi'nin 11. maddesinde de; uluslararası bir antlaşmayla belirlenen sınırların ve bu antlaşmadan doğan hak ve yükümlülüklerin devletlerin ardıl olmalarıyla değişmeyeceği belirtilmektedir²¹⁰. Dolayısıyla Ermenistan'ın, Türkiye-Ermenistan sınırının geçersizliğine yönelik iddiaları hem Alma Ata Deklarasyonu hem de uluslararası hukuk ilkeleri gereği geçersizdir.

Bunlara rağmen Ermenistan, Kars Antlaşmasını tanımadığına yönelik iddiaları zaman zaman gündeme getirmekte ve bu yönde açıklamalarda bulunmaktadır. Kars Antlaşmasını kabul etmeyen ve kendileri için Sevr Antlaşmasının hala geçerli ve yürürlükte olduğunu iddia eden Ermenistan, bu iddiaları doğrultusunda Sevr Antlaşmasında öngörülen Doğu Anadolu topraklarının iade edilmesi gerektiğini savunmaktadır²¹¹. Bunun yanı sıra ikili ilişkilerin düzeltilmesi adına yapılan görüşmelerde Ermeni siyasi yetkilileri Türkiye'den şu taleplerde bulunmuşlardır;

- Türkiye-Ermenistan sınırının yeniden belirlenmesi ve bu bağlamda Kars Antlaşmasının değil Sevr Antlaşmasının esas alınması,
- 1915 olayları nedeniyle Ermenilere tazminat ödenmesi,

²⁰⁹ VİKİPEDİ, “Alma Ata Zirvesi”, http://tr.wikipedia.org/wiki/Alma_Ata_Zirvesi, (28.11.2012).

²¹⁰ Arda Özkan, “Normalleşme Sürecinde Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Zürih Protokolleri ve Uluslararası Hukuk”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, (Ed. Hasret Çomak, Arda Ercan ve Bilge Ercan), Kocaeli, 2012, s.464.

²¹¹ Tamer Kumkale, “Sevr Antlaşması Ermeniler için Hala Geçerli mi?”, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=503>, (20.11.2012).

- Türkiye'nin soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddiaları reddeden tutumundan ve Karabağ sorununun Azerbaycan lehine çözümünü istemekten vazgeçmesi²¹².

Ermenistan'ın sınırlar konusundaki bu tutumu çok fazla gündeme gelememekle birlikte bunun yerine daha çok soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki iddialar üzerinde durulmaktadır. Ancak zaman zaman parlamentoda sınırların tanınmadığına dair açıklamaların yapılması ve Ermenistan'ın sınırları tanıdığına dair kesin bir taahhüt altına girmek istememesi sınır sorununu iki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin önündeki engellerden biri haline getirmektedir.

II. TÜRKİYE-ERMENİSTAN NORMALLEŞME SÜRECİ

Bilindiği gibi Türkiye -Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler hiç kurulamamış bunun yanı sıra iki ülke arasındaki sınır 1993 yılında kapanmış ve günümüze kadar da bu durum değişmemiştir. Yukarıda konu başlıkları altında açıklanan sorunlar sebebiyle günümüze kadar mevcut durumda herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. Ancak bu süre zarfında özellikle Türkiye tarafından zaman zaman iyi niyet girişimlerinden bulunulmuştur. Konumuz itibariyle son dönemde yaşanan “futbol diplomasisi” ve bunun sonucunda imzalanan protokoller incelenecektir. Ancak bunun öncesinde sınırların kapanmasından “futbol diplomasisi”ne kadar geçen sürede gösterilen iyi niyet girişimlerine ve sonrasında “futbol diplomasisi” ile başlayan yakınlaşma sürecine ve ardından imzalanan protokollere yer verilecektir.

A. İyi Niyet Girişimleri

Türkiye'nin 1993'te Ermenistan sınırını tek taraflı olarak kapatmasının ardından 1995'e kadar herhangi bir yakınlaşma yaşanmamıştır. Ancak 1995'e gelindiğinde özellikle Türkiye tarafından bir takım iyi niyet girişimlerinde bulunulmuştur. Bu bağlamda 1994-1995 yılları arasında kapalı olan İstanbul ile

²¹² Nurşen Mazıcı, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Uluslararası Hukuk”, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=503>, (20.11.2012).

Erivan arasındaki hava koridoru Türkiye tarafından 1995 yılında açılmıştır²¹³. Bunun yanı sıra vize şartları kolaylaştırılarak Ermeni vatandaşların serbestçe seyahat etmelerine izin verilmiştir. Ayrıca Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde Ermeni kültür ve sanat eserleri restore edilmeye başlanmıştır. Ancak 1998 yılında Robert Koçarya'nın iktidara gelmesinden sonra Ermenistan için soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki tartışmalar ve bu iddiaların uluslararası alanda tanınması konusu bir dış politika önceliği haline gelmiş ve bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin tekrar gerilmesine neden olmuştur²¹⁴.

2002 yılına gelindiğinde Türk dış politikasındaki anlayış değişikliğiyle birlikte Ermenistan'a yönelik iyi niyet girişimleri tekrar ortaya çıkmaya başlamış ve Türkiye Ermenistan'a yönelik uyguladığı bazı yaptırımlardan vazgeçmiştir. Bu bağlamda 16 Ekim 2003'te Türkiye hava sahası Ermenistan'a açılmıştır. 15 Nisan 2005'te Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a gönderilen bir mektupla tarihi gerçeklerin bilimsel araştırmalarla gün yüzüne çıkarılması için "ortak bir komisyon" kurulması teklif edilmiştir²¹⁵. Bunun yanı sıra Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında Şubat 2007'de imzalanan demiryolu projesinde de Ermenistan'a işgalden vazgeçip projeye katılması için teklifte bulunulmuş ve aynı teklif 2008 yılındaki temel atma töreninde de tekrar edilmiştir. Ayrıca yine 2007'de Türkiye tarafından Van Gölü'nde bulunan Akdamar Kilisesi restore edilerek açılmıştır²¹⁶.

Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin olmaması ve kolayca çözülemeyecek kökleşmiş sorunların olmasına rağmen yukarıda da görüldüğü gibi iki ülke arasında zaman zaman iyi niyet girişimlerinde bulunulmuştur. Söz konusu girişimler özellikle 2008 sonrasında hız kazanmış ve "futbol diplomasisi" olarak isimlendirilen süreci başlatmıştır.

²¹³ "Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak", International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, **Avrupa Raporu**, No:199, 2009, s.2.

²¹⁴ Özbay, s.4.

²¹⁵ Barış Özdal, "Türkiye-Ermenistan Diyaloğu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?", **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:10, Ekim 2009, s.70.

http://www.orsam.org.tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2009109_bar%C4%B1%C5%9F%C3%B6z%20dal.int.pdf, (02.12.2012).

²¹⁶ Cavid Veliyev, "**Türkiye-Ermenistan Sınırının Anlamı**", Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analiz Merkezi (TÜRKSAM), <http://www.turksam.org/tr/a1641.html>, (28.11.2012).

B. “Futbol Diplomasisi” ve Protokollerin İmzalanması

Türkiye-Ermenistan arasında 2007 yılında artan iyi niyet girişimleri sonunda Haziran 2007’den itibaren İsviçre arabuluculuğunda müzakere süreci başlatılmıştır. Gizli olarak yürütülen müzakereler devam ederken, Şubat 2008’de Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan’daki seçimleri kazanan Serj Sarkisyan’ı kutlayan bir destek mesajı göndermesiyle iki ülke arasındaki temaslar yoğunlaşmaya başlamıştır. Temmuz 2008’de ise Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ın, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ü Türkiye ve Ermenistan arasında oynanacak 2010 Dünya Kupası Eleme maçına davet etmesiyle “futbol diplomasisi” olarak isimlendirilen süreç başlamıştır. Bu davetin hemen arkasından Türkiye bir iyi niyet göstergesi olarak Ağustos 2008’de hava sahasının Ermenistan tarafından kullanılmasına yönelik uyguladığı kısıtlamaları kaldırmıştır²¹⁷.

Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan’ın davetine olumlu yanıt veren Abdullah Gül 6 Eylül 2008’de Ermenistan’a gitmiş ve böylelikle Ermenistan’a giden ilk Cumhurbaşkanı olmuştur²¹⁸. Bununla birlikte söz konusu futbol maçı öncesinde Ermenistan Futbol Federasyonu, üzerinde Ağrı Dağı’nın resmi olan logoyu yeni bir logoyla değiştirmiş ve bu durum Türkiye tarafından bir iyi niyet göstergesi olarak algılanmıştır²¹⁹. Gül’ün Ermenistan’ı ziyareti uluslararası alanda “futbol diplomasisi” olarak isimlendirilmiş ve söz konusu ziyaret iki ülke arasında İsviçre’nin arabuluculuğunda devam eden müzakere sürecine de hız kazandırmıştır.

Haziran 2007’de başlayan ve 2008’de yaşanan gelişmelerle hız kazanan müzakereler 22 Nisan 2009’da yol haritasının açıklanmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Türkiye ve Ermenistan tarafından 22 Nisan’da yapılan ortak açıklama ise şu şekildedir: “Türkiye ve Ermenistan, İsviçre’nin arabuluculuğunda, ikili ilişkilerini normalleştirmek; iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde geliştirmek ve bu suretle tüm bölgede barış, güvenlik ve istikrarı ileri götürmek amacıyla yoğun çaba göstermektedirler. İki taraf, bu süreçte somut ilerleme ve karşılıklı anlayış

²¹⁷ “Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak”, International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, **Avrupa Raporu**, No:199, 2009, s.1.

²¹⁸ Matthias Jobelius, “Changing Armenia-Turkish Relations”, Friedrich Ebert Stiftung Büro Südkaukasus, Georgia, 2009, s.2.

²¹⁹ Aybars Görgülü, Sabiha Senyücel Gündoğar, Alexander Iskandaryan ve Sergey Mınasyan, **Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırmak**, TESEV-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010, s.8.

sağlamış ve ikili ilişkilerinin her iki tarafı da tatmin edecek şekilde normalizasyonu için kapsamlı bir çerçeve üzerinde mutabık kalmışlardır. Bu çerçevede, bir yol haritası belirlenmiştir. Üzerinde mutabık kalınan bu zemin, devam eden bu süreç için olumlu bir perspektif sağlamaktadır.²²⁰»

Türkiye ve Ermenistan tarafında 22 Nisan'da yapılan ortak açıklama ve ikili ilişkileri normalleştirme çabaları uluslararası alanda olumlu karşılanmış ve özellikle ABD, AB ve Rusya söz konusu süreci desteklediklerini açıklamışlardır. Ancak iki ülke arasındaki bu yakınlaşma Azerbaycan tarafından tedirginlikle karşılanmış ve yol haritası açıklanmadan önce ve açıklama sonrasında Türkiye ile ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Türkiye-Ermenistan sınırının açılması durumunda Ermenistan'ın güçlenmesinden ve Dağlık Karabağ konusunda elinin zayıflamasından çekinmektedir²²¹. Ancak Türkiye ve Azerbaycan arasında yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden Türkiye-Ermenistan sınırını açmayacağını belirtmesiyle iki ülke arasında yaşanan gerginlik sona ermiştir.

Yol haritasının açıklanmasıyla uluslararası kamuoyuna duyurulan normalleşme sürecinin arkasından 31 Ağustos 2009'da Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Federal Dışişleri Bakanları tarafından eş zamanlı olarak yapılan bir basın açıklamasıyla; iki ülkenin İsviçre'nin arabuluculuğunda sürdürdükleri çabalar sonunda "Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü"nü parafladıklarını ve iç siyasi istişarelerini başlatma konusunda mutabakata vardıkları açıklanmıştır²²². Söz konusu açıklama yol haritasının açıklanmasından sonra olduğu gibi yine uluslararası alanda olumlu karşılanmıştır. Diğer taraftan Azerbaycan ile tekrar bir kriz yaşanmaması adına sürekli olarak bilgi alışverişi yapılmıştır. Bunun yanı sıra basın açıklamasının yapıldığı gün bir haber

²²⁰ **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı**, "Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması", 22.04.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_tr.mfa, (02.12.2012).

²²¹ Bülent Aras ve Fatih Özbay, "Türkiye ve Ermenistan Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti", **SETA Analiz**, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, Sayı:2, Ekim 2009, s.9.

²²² **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı**, "Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı'nın Ortak Basın Açıklaması", 31.08.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa, (02.12.2012).

kanalına konuk olan Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, sürecin her aşamasında Azerbaycan'ın çıkarlarının gözetileceğine dair bir açıklama yapmıştır²²³.

Türkiye ve Ermenistan arasında parafe edilen protokoller 10 Ekim 2009'da Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları tarafından İsviçre'nin Zürih kentinde imzalanmıştır. İmza törenine; ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, AB Yüksek Temsilcisi Javier Solana, Fransa Dışişleri Bakanı Bernard Kouchner ve Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov katılmış ve böylelikle iki ülke arasındaki yakınlaşmanın uluslararası alanda desteklendiği bir kez daha gösterilmiştir²²⁴. 14 Ekim 2009'da ise bu kez Abdullah Gül'ün Sarkisyan'ı davet etmesi üzerine Sarkisya ikinci Türkiye Ermenistan maçını izlemek üzere Bursa'ya gelmiştir. Ancak söz konusu maç öncesinde FIFA'nın Azerbaycan bayraklarının stadyuma girmesini yasaklaması, Türkiye ile Azerbaycan arasında gerginliğe sebep olmuş fakat bu gerginlikte kısa sürede çözülmüştür²²⁵.

İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırın açılmasını hedefleyen söz konusu protokollerin imzalanmasıyla Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine yönelik hukuki süreç sona ermiş ve siyasi süreç başlamıştır. Bu aşamadan sonra söz konusu protokollerin iki ülkenin meclislerine gönderilmesi ve onaylandıktan sonra yürürlüğe girmesi gerekmektedir. Bu bağlamda protokollerin imzalanmasından sonra Türkiye söz konusu protokolleri TBMM'ye sevk etmiş ancak Azerbaycan'la kriz düzeyine varan sorunlarla ve muhalefetin tepkisiyle karşılaşmıştır²²⁶. Diğer taraftan Ermenistan'da ise Anayasa gereği protokollerin öncelikle Anayasa Mahkemesine gönderilerek incelenmesi ve anayasaya uygun olduğunun onaylanması durumunda meclise gönderilmesi gerekmektedir. İmzalanan antlaşma ile anayasa arasında çatışma olması durumunda ise Ermenistan Anayasasının 100. Maddesine göre meclis onay işlemini ancak

²²³ Özdal, s.71.

²²⁴ Emine Akçadağ, "24 Nisan Yaklaşırken Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Son Durum", BİLGESAM, 2010, [http://www.bilgesam.com/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1592:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=171:analizler-kafkaslar,\(14.11.2012\).](http://www.bilgesam.com/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1592:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=171:analizler-kafkaslar,(14.11.2012).)

²²⁵ Aybars Görgülü, Alexander Iskandaryan ve Sergey Mınasyan, **Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010, s.9.

²²⁶ Birol Akgün ve Murat Çemrek, "Türk Dış Politikasında Ermeni Sorunu", **SDE Analiz**, Stratejik Düşünce Enstitüsü, Ankara, 2010, s.16.

gerekli anayasa değişikliği yapıldıktan sonra gerçekleştirebilmektedir²²⁷. Bu bağlamda Ermenistan Cumhurbaşkanı tarafında Anayasa Mahkemesine gönderilen protokollerle ilgili karar 12 Ocak 2010 tarihinde açıklanmıştır. Söz konusu kararda; protokoller Ermenistan Anayasası'na uygun bulunmuş ancak gerekçeli kararda protokoldeki bazı maddelerin Ermenistan Anayasası'yla ve Anayasa'nın atıfta bulunduğu Bağımsızlık Bildirgesi ile çelişmeyeceği belirtilmiştir. Bu kararıyla Ermenistan Anayasa Mahkemesi bir anlamda yukarıda belirtilen anayasa maddesi gereği yapılması gereken anayasa değişikliğini yapmayacağını açıklamıştır. Diğer taraftan ise Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik olarak; ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki iddiaların kesin ve tartışmasız olduğunu ve dolayısıyla protokollerde belirtilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağı bir anlamda ifade edilmiştir²²⁸. Bunun yanı sıra söz konusu karar; belgelenerek kesinleşen metinlerin yorumlanması ve uygulanmasında yeni unsurlar ortaya koymaktadır. Ermenistan Meclisi'nin ise protokolleri ancak bu şartla onaylayabileceği ve mahkeme kararına uygun olarak uygulayabileceği belirtilmektedir. Bu ise bir anlamda protokollerde yer alan hükümlerin içeriğini değiştirmek anlamına gelmektedir²²⁹. Bunun yanı sıra Ermenistan'daki bazı yetkililer tarafında protokollerin önce Türkiye parlamentosu tarafından onaylanmasını bekledikleri belirtilmiştir.

Yaşanan gelişmeler ve Ermenistan Anayasa Mahkemesinin kararı Türkiye tarafından olumsuz karşılanmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı tarafından 18 Ocak 2010 tarihinde yapılan açıklamayla; kararda, protokollerin lafzına ve ruhuna aykırı önkoşullar ve kısıtlayıcı hükümlerin yer aldığı ve bu nedenle protokollerin müzakere gerekçesi ve bu protokollerle hedeflenen amacın sakatlandığı belirtilmiş ve bu yaklaşımın kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir²³⁰.

Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollere yönelik kararı normalleşme çabalarına yeni bir sorun eklemiş ve siyasi ve hukuki açıdan yeni tartışmalara yol

²²⁷ M. Emin Çağırın, "Ermenistan AYM Kararı ve Protokollerin Durumu", http://www.sde.org.tr/tr/haberler/870/dis-politika-gundemi-%E2%80%93-ermenistan-aym-karari-ve-protokollerin-durumu.aspx#_ednref3, (03.12.2012).

²²⁸ Özbay, s.5.

²²⁹ Özkan, s.462.

²³⁰ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk.", 18.01.2010, http://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa, (03.12.2012).

açmıştır. Söz konusu karar ve ardından bu karara yönelik Türkiye'nin açıklaması sonrasında iki ülke arasında bu kez protokollerin nasıl yorumlanması gerektiğine dair yoğun bir tartışma süreci yaşanmıştır. Bu bağlamda Türkiye, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollerin amacına aykırı bir karar aldığını savunurken; Ermenistan ise Dağlık Karabağ sorunun protokollerle ilişkilendirilmesine karşı çıkararak protokollerin önkoşulsuz olarak onaylanması gerektiğini savunmuş ve süreci devam ettirme sırasının Türkiye'de olduğu yorumları yapılmıştır²³¹. Ancak yaşanan tartışmalar sonucu herhangi bir ilerleme kaydedilememiş ve Ermenistan Nisan 2010'da “ Türk tarafının protokolleri makul bir takvimde onaylamayı reddetmesi parlamentoda protokollerin onay sürecinin devamını anlamsız kılmaktadır” açıklamasını yaparak süreci askıya aldığını ifade etmiştir²³². Son aşamada söz konusu protokoller Türkiye ve Ermenistan parlamentolarında süresiz olarak askıya alınmış ve böylece normalleşme süreci durdurulmuştur.

C. Türkiye ve Ermenistan Kamuoyunun Normalleşme Sürecine Yaklaşımı

Türkiye-Ermenistan arasında 2007'de başlayan müzakere sürecinin gün yüzüne çıkmasıyla ve normalleşme sürecinin resmîyet kazanmasıyla her iki ülkede de sürece yönelik çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu bağlamda Ermenistan kamuoyunda, sürecin başlangıcında, ikili ilişkilerin normalleşmesini ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını destekleyen bir kesimin varlığı söz konusu olsa da Türkiye tarafından Dağlık Karabağ sorununun ön şart olarak öne sürülmesi bu kesimin de tepkisine neden olmuştur. Süreç boyunca yaşanan gelişmelerle Ermenistan kamuoyu ve siyasi elitleri tarafında; söz konusu yakınlaşmayı desteklemediklerine ve protokollerin Karabağ'dan ve soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki iddialardan vazgeçmek anlamına gelmeyeceğine dair açıklamalar yapılmıştır. Bununla birlikte

²³¹ Burhanettin Duran, Kemal İnat ve Mesut Özcan, **Türk Dış Politikası Yıllığı 2010**, SETA Yayınlar, Ankara, 2011, s.383., ayrıca bkz: Stefan Ralchev, “**Waiting on the Protocols: Armenia-Turkish Relations and Possible Areas of Cooperation**”, March 2010, s.5., <http://ebookbrowse.com/waiting-on-the-protocols-armenian-turkish-relations-and-possible-areas-of-cooperation-pdf-d172150446>, (14.05.2012)

²³² **Hukuki Haber**, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Durum Ne?”, 14.05.2012, <http://www.hukukihaber.net/roportajlar/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-son-durum-ne-h23874.html>, (14.05.2012).

Taşnaklar olarak da bilinen Ermeni Devrimci Federasyonu da protokollerin imzalanmasına karşı çıkarak bunun soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki iddiaların uluslararası alanda tanınması çabalarına zarar vereceğini ve Türkiye-Ermenistan sınırını meşrulaştıracağını ifade etmişlerdir²³³. Ermeni diasporası ise protokollere karşı olduklarını; Fransa, Suriye, Lübnan, Kanada, ABD ve Avustralya gibi ülkelerde düzenledikleri protestolarla göstermişlerdir²³⁴. Söz konusu tepkilerde çoğunlukla soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki iddiaların uluslararası alanda tanınması çabalarının ikili ilişkilerin normalleşmesiyle zarar göreceği, mevcut sınırın meşrulaşacağı ve Karabağ sorununda Azerbaycan'ın elini güçlendireceği endişeleri hâkimdir. Bununla birlikte yakınlaşma sürecini ekonomik açıdan değerlendiren ve bu nedenle ikili ilişkilerin normalleşmesine karşı çıkan bir kesimin varlığı da söz konusudur. Yakınlaşma sürecini sınırların açılması yönünden değerlendiren bu kesim; sınırların açılmasıyla Türkiye'den Ermenistan'a gelecek ucuza mal edilmiş ürünlere karşı yerel üretimi korumak gerektiğini ve Ermenistan'ın Türkiye üzerinden ticaret yapmaya bağımlı hale gelmesi tehlikesini öne sürmektedirler²³⁵.

Türkiye'de ise sürece yönelik tepkiler Ermenistan'daki kadar yoğun olmamakla birlikte süreci destekleyen bir kesim de mevcuttur. Hatta Türkiye'de kamuoyunun çoğunluğu yakınlaşma sürecini ve protokollerin imzalanmasını olumlu karşılamıştır. Bununla birlikte çeşitli endişelerle süreci desteklemeyen bir kesim de mevcuttur. Bu bağlamda Türkiye'de sürece yönelik eleştiriler; Türkiye'nin ikili ilişkileri düzeltmeye gereğinden fazla istekli olması, protokollerde Kars Antlaşmasının açıkça ifade edilmemesi, Dağlık Karabağ ve işgal altındaki bölgelerden çekilme taahhüdünün protokollerde yer almaması, protokollerin imzalanmasından sonra sınırın açılması durumunda Azerbaycan'ın kaybedileceği gibi konular üzerine yoğunlaşmıştır²³⁶. Söz konusu bu eleştirilerde, süreç içinde Azerbaycan ile yaşanan küçük çaplı sorunlarında etkisi vardır. Bununla birlikte Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Ermenistan'ın Türkiye-Ermenistan arasındaki mevcut sınırı tanımadığı ve Türkiye toprakları

²³³ Duran, İnat, ve Özcan, s.382.

²³⁴ Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, s.15.

²³⁵ De Waal, s.3.

²³⁶ Özbay, s.7.

üzerinde iddiaları bulunduğu gerekçelerini öne sürerek protokollere karşı olduklarını ve desteklemeyeceklerini ifade etmişlerdir²³⁷.

Türkiye-Ermenistan arasında 2007-2010 yılları arasında yaşanan yakınlaşma süreci genel olarak uluslararası alanda olumlu karşılanarak desteklenmiş fakat Ermenistan ve Türkiye kamuoyu tarafından aynı şekilde olumlu karşılanmamış ve sürece yönelik yaklaşımlarda temkinli davranılmıştır. Gerek Türkiye kamuoyunda gerekse de Ermenistan kamuoyunda sürece yönelik olumlu yaklaşımda bulunun bir kesimin varlığı söz konusu olsa da genel anlamda çoğunluğun sürece karşı çıktığı görülmüştür. Özellikle Ermenistan'da olumsuz tepkiler Türkiye'ye oranla daha fazla ve daha yüksek sesle ifade edilmiştir.

D. Protokollerin Analizi

Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkiye-Ermenistan arasında 10 Ekim 2010 tarihinde ikili ilişkileri normalleştirmek amacıyla “Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokol” olmak üzere iki protokol imzalanmıştır. Ayrıca bu iki protokolün yanı sıra, “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokol” ün unsurlarını ve uygulama takvimini belirleyen bir belgeyle de sürecin nasıl işleyeceği belirtilmiştir. Her iki protokolda de bazı maddeler dikkat çekmekte ve protokollerin onaylanması durumunda iki ülke arasındaki ilişkilerin nasıl şekilleneceği ve mevcut duruma göre nasıl bir değişikliğe gidileceği hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda protokollerin analizini yapmak ve dikkat çeken maddeleri incelemek, protokollerin onaylanması durumunda her iki ülkenin birbirlerine karşı uyguladıkları politikada nasıl bir değişikliğe gidecekleri hakkında öngörü sağlayacaktır.

1. “Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkına Protokol”

“Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol”de Türkiye-Ermenistan arasındaki sınır tartışmalarına atıfta bulunulduğu ve söz konusu tartışmaların çözümüne dair unsurların 2. , 3. ve 5. paragraflarda yer alan maddelerle çözüme kavuşturulduğu görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu maddeler şu şekildedir:

²³⁷ Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, s.10.

- (2. paragraf): Birleşmiş Milletler Şartı, Helsinki Antlaşması ve Yeni Avrupa için Paris Şartı kapsamındaki yükümlülüklerine atıfta bulunulmakta,
- (3. Paragraf): İki taraflı ve uluslararası antlaşmalarda eşitlik, egemenlik, diğer devletlerin içişlerine, toprak bütünlüğüne ve sınırlarının ihlal edilemezliğine müdahale etmeme taahhüdünü bir kez daha teyit etmekte,
- (5. paragraf): İki ülke arasındaki sınırın uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarında belirlendiği şekliyle karşılıklı olarak kabulünü teyit etmekte²³⁸.

Yukarıdaki maddelerden de anlaşılacağı üzere, imzalanan protokollerle Türkiye ve Ermenistan arasındaki mevcut sınırın tanındığı ve bunun uluslararası hukukun ilgili antlaşmalarıyla da onaylandığı teyit edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu maddeler Türkiye-Ermenistan arasındaki sınırın tanınmasını onaylarken, aynı zamanda dolaylı olarak da Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınıra da değinmektedir. Özellikle 3. paragrafta geçen “...diğer devletlerin içişlerine, toprak bütünlüğüne ve sınırların ihlal edilemezliğine müdahale etmeme taahhüdünü bir kez daha teyit etmekte” ibaresiyle Ermenistan’ın Azerbaycan sınırını da tanıdığı görülmektedir²³⁹. Dolayısıyla bu maddeler; Ermenistan’ın sınırların tanınmaması, Kars Antlaşması’nın kabul edilmemesi ve toprak taleplerine yönelik politikasında değişikliğe gittiğini göstermektedir. Benzer şekilde Dağlık Karabağ sorununa ilişkin olarak BM Güvenlik Konseyi’nde alınmış olan kararlardaki Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü vurgulayan unsurları da üstü örtülü bir şekilde kabul ettiği görülmektedir²⁴⁰. Ancak söz konusu maddelerde ve genel olarak protokollerde Kars Antlaşması’nın açıkça ifade edilmemesi ve Dağlık Karabağ sorununa değinilmemesi Türkiye’de tepkiyle karşılanmış ve bu maddelerin farklı şekillerde yorumlanabileceği endişesi uyandırmıştır.

“Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol”de dikkat çeken bir başka unsur ise soykırımın yapıp yapılmadığına yönelik tartışmalara ve bu

²³⁸ **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı**, “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, (20.05.2012).

²³⁹ Özdal, s.72.

²⁴⁰ Barış Özdal, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya”, Yenigün ve Efeğil, s.314.

tartışmalara yönelik politikalara atıfta bulunan 7. paragraftır. Protokolde söz konusu madde; “iyi komşuluk ilişkilerinin ruhuna uymayacak bir politika uygulamaktan kaçınacaklarına yönelik taahhüdünü yinelemekte” şeklinde yer almaktadır. Bu maddeyle Ermenistan soykırımının yapıp yapılmadığı yönündeki iddiaları konusunda izlediği politikada değişikliğe gideceğini onaylamıştır²⁴¹. Bilindiği gibi özellikle Ermeni diasporası tarafından uluslararası alanda soykırımın yapıp yapılmadığı yönündeki iddiaların tanınması için yürütülen çalışmalara Ermenistan hükümeti de destek vermekte ve dönem dönem Ermeni diasporasına paralel olarak bu iddiaların tanınması adına çaba sarf etmektedir. Ancak bu maddeyle Ermenistan hükümetinin bu iddiaların tanınmasına yönelik verdiği desteğin önüne geçilmiştir. Söz konusu madde 8 ve 9. paragraflarda yer alan ifadelerle de desteklenmiştir. Bu bağlamda 8. ve 9. maddelere yer verecek olursak;

- (8. paragraf): Sebebi ne olursa olsun her türlü terör, şiddet ve aşırılığı kınayıp, bu tür hareketleri yüreklendirmek ve onlara müsamaha göstermekten kaçınmayı taahhüt edip mücadelede işbirliğine gitmek,
- (9. paragraf): İlişkilerin ortak çıkarlar, iyi niyet, barış çabası, karşılıklı anlayış ve uyum çerçevesinde yeniden şekillendirileceğine yönelik gönüllü olduklarını onaylamak²⁴².

Türkiye açısından değerlendirildiğinde söz konusu protokolde öne çıkan maddeler sınırların tanınması ve soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddialara atıfta bulunan 2,3,5 ve 7. paragraflardır. Bununla birlikte sınır kapılarının açılma taahhüdü 6. paragrafta “ortak sınırı açma konusundaki kararlarının altını çizmekte” ifadesiyle dile getirilmiş ve 10. paragrafla 1961’de imzalanan Diplomatik İlişkilerin Viyana Konvansiyonu’nun gereklilikleri doğrultusunda diplomatik ilişkilerin kurulacağı ifade edilmiştir.

²⁴¹ Aras ve Özbay, s.5.

²⁴² **Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı**, “Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, (20.05.2012).

2. “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokol”

“İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkında Protokol”e bakıldığında genel olarak birinci protokolde yer alan unsurları açıklayıcı ve sürecin işleyişine yönelik atılması gereken somut adımların neler olduğunu belirten maddelerin yer aldığı görülmektedir.

Bununla birlikte söz konusu protokolde iki unsur dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki dolaylı olarak Dağlık Karabağ sorununa atıfta bulunan 6. paragraftır. Bu paragrafta; “bölgesel ve uluslararası anlaşmazlıkların ve çatışmaların uluslararası hukukun öngördüğü normlar ve prensipler temelinde barışçıl yoldan çözülmesine bağlılıklarını yinelenmekte²⁴³” ifadesi yer almaktadır. Bilindiği gibi Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik BM ve AB’nin farklı organlarının Ermenistan’ın işgal ettiği Dağlık Karabağ’dan çekilmesinin gerektiği yönünde kararları bulunmaktadır²⁴⁴. Dolayısıyla bu maddeyle açıkça belirtilmese bile; Ermenistan’ın Dağlık Karabağ sorununun çözümünde uluslararası hukuk ilkelerini kabul edeceği sinyali verilmiştir²⁴⁵.

Protokolde dikkat çeken ikinci unsur ise Ortak Tarih Komisyonunun kurulması konusunu içeren 9. paragraftır. Söz konusu paragrafta; “iki ülke arasındaki karşılıklı güveni yeniden tesis etmek için var olan sorunları tanımlama ve çözümüne yönelik önerileri formüle etmek amacıyla tarihi kayıtların ve arşivlerin tarafsız şekilde incelenmesini de içeren tarihi boyut üzerinde bir diyalogun uygulanması” ifadesi yer almaktadır. Bilindiği gibi Türkiye, ortak komisyon kurulmasına yönelik ilk teklifi 2005 yılında yapmış ve soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddiaların bu komisyon tarafında yapılacak tarafsız bir araştırmayla ortaya çıkması yönündeki kararlılığını çeşitli platformlarda yinelemiştir. Bu maddeyle ortak bir komisyonun kurulması ve soykırımın yapılıp yapılmadığı yönündeki iddiaların araştırılması teklifi Ermenistan tarafından kabul edilmektedir. Diğer taraftan söz konusu maddeyle Ermenistan’ın soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddiaların tartışılmaz olduğu

²⁴³ **Hürriyet**, “Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol”, http://dosyalar.hurriyet.com.tr/PROTOKOL_15.pdf , (20.05.2012).

²⁴⁴ İhsan Çoma, “**Türkiye-Ermenistan Protokollerini Doğru Okumak**”, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=444:tuerkiye-ermenistan-protokollerini-doru-okumak&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, (03.12.2012).

²⁴⁵ Aras ve Özbay, s.5.

yönündeki duruşunda ve bu yönde uyguladığı politika da değişikliğe gittiği görölmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi söz konusu ikinci protokolde dikkat çeken hususlar Dağlık Karabağ sorununa ve ortak komisyon teklifine açıklık getiren 6. ve 9. paragraflardır. Bunun yanı sıra söz konusu protokolde; sınırların açılmasına yönelik taahhütler yinelenmiş ve protokolün yürürlüğe girmesinden iki ay sonra iki ülke arasındaki ortak sınırın açılması konusunda mutabakata vardıkları ifade edilmiştir. Diğer taraftan iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmeye yönelik olarak; politika, ekonomi, enerji, ulaştırma, bilim, teknik gibi çeşitli konularda işbirliğine gidileceği kararlaştırılmıştır.

Sonuç olarak Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokoller, ikili ilişkilerin normalleşmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması amacıyla çeşitli düzenlemeler getirmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi söz konusu protokollerde Karabağ sorunu ve Kars Antlaşması'nın kabulü ibarelerinin bulunmaması Türkiye kamuoyu tarafından eleştirilmiş ve tedirginliğe neden olmuştur. Diğer taraftan protokollerde bulunmamasına rağmen Türkiye tarafından Karabağ sorununun ön şart olarak getirilmesi ve bunun yanında protokollerde geçen bazı maddelerin Ermenistan'ın soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddiaların tanınması çabalarını zedeleyeceği gerekçeleriyle Ermenistan kamuoyu tarafından eleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollere yönelik kararının Türkiye tarafından tepkiyle karşılanması sonucu iki ülke de söz konusu protokolleri süresiz olarak askıya almıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ NORMALLEŞME SÜRECİNE YÖNELİK SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI FAALİYETLERİ

I. RAPOR, ANALİZ VE ÇALIŞTAY FAALİYETLERİYLE SÜRECE KATILAN STK'LAR

Daha önce de değinildiği gibi; Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte STK'ların dış politikaya olan ilgileri ve yönelimleri giderek artmış ve artık günümüzde STK'lar uluslararası politikanın birer aktörü konumuna yükselmişlerdir. Bu bağlamda dış politikadaki etkinlikleri ve faaliyet alanları giderek artan STK'lar çeşitli araç ve yöntemlerle bu alana eklemlenmeye ve politika yapıcıları etkilemeye çalışmaktadırlar. STK'lar tarafından dış politikaya katılım için kullanılan en yaygın yöntemler ise; rapor ve analizler yayınlamak, , dış politikaya yönelik çeşitli araştırmalar yapmak, konferans, çalıştay ve seminerler düzenleyerek ilgili konulara yönelik farklı bakış açılarını ve önerileri yayınlamak şeklinde sıralanabilir. Bunların yanı sıra çözülmesi zor sorunların ya da çatışmaların var olduğu bölgelerde ve resmi diplomasinin kurulmadığı ya da tıkanıdığı alanlarda “ikinci kanal diplomasi” yöntemini kullanarak sorunların çözülmesine ve resmi diplomasinin kurulmasına katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki; artık günümüzde STK'lar tarafından dış politikaya yönelik yapılan çalışmalar çok daha etkili ve ayrıntılı olmakta ve bunun yanı sıra diğer ülkelerin STK'larıyla yürüttükleri çalışmalar nedeniyle ele alınan konular çok boyutlu olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle politika yapıcılar tarafından göz ardı edilmemesi dolayısıyla dış politika yapım sürecinde dikkate alınması gereken çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.

Türkiye-Ermenistan yakınlaşma süreci dikkate alındığında STK'ların, özellikle yakınlaşma süreci boyunca konuya yönelik ilgilerinin arttığı görülmektedir. Bu bağlamda STK'lar yakınlaşma sürecinde ve sonrasında çeşitli raporlar, analizler ve araştırmalar ile ve ayrıca düzenledikleri seminer ve konferanslar ile sürece dâhil olmaya ve katkı sağlamaya çalışmaktadırlar. Bunların yanı sıra ikinci kanal diplomasi bağlamında sürece dâhil olan STK'lar ve bu STK'lar tarafında hali hazırda yürütülen çalışmalarda bulunmaktadır.

Bu bölümde Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik gerçekleştirilen STK faaliyetlerine yer verilecektir. Sonrasında ise söz konusu çalışmalar, Türkiye'nin Ermenistan politikası göz önünde bulundurulduğunda hangi noktada yer aldığı belirlenmeye çalışılacaktır. Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; söz konusu STK faaliyetleri genellikle gizli olarak yürütülmekte ve yapılan toplantılara ve bu toplantıların içeriğine sınırlı olarak yer verilmektedir. Bu nedenle bu alanda yapılan çalışmalara, katılan gruplara ve STK'lara yayınlanan toplantı raporları ölçüsünde yer verilecektir.

A. BİLGESAM'ın Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Dair Rapor Çalışmaları

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ve yakınlaşma sürecinin ele alındığı çeşitli araştırma, rapor ve analiz çalışmalarıyla sürece katkı sağlamaya çalışan kuruluşlardan biri Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM)'dir. BİLGESAM tarafından yürütülen çalışmalar arasında dikkat çeken üç yayın bulunmaktadır.

Bu çalışmalardan ilki; 11 farklı bölgede 51 ülkede Türk ve Türkiye algısının ölçülmesine yönelik yürütülen proje çalışmasıdır. Projenin amaçları arasında; diğer ülkelerdeki olumlu ya da olumsuz Türkiye algısını ölçmek, bu algıların kaynak ve nedenlerini belirlemek, Türkiye'nin dış politika kapsamında siyasi ve ekonomik açılımlarına, uluslararası tanıtım ve kültürel projelerine veri sağlamak bulunmaktadır. Proje çerçevesinde Ermenistan'da 2010 yılı ikinci yarısı ve 2011 yılı içinde anket çalışması gerçekleştirilmiş ve çalışma sonunda elde edilen veriler Ocak 2012'de "Ermenistan'da Türkiye ve Türk Algısı" başlığı altında rapor olarak yayınlanmıştır. Söz konusu araştırma Ermenistan'da seçilen üniversitelerdeki öğrencilere, akademisyenlere ve üniversite çalışanlarına uygulanarak Ermenistan'daki Türk ve Türkiye algısına yönelik genel bir kanıya varılmaya çalışılmıştır. Raporda dikkat çeken bazı sonuçlar şunlardır: Türklere yönelik sempatinin Fransız, İtalyan ve Rusların da yer aldığı 12 millet arasında en düşük seviyeye sahip olduğu ve kişilik özelliklerinin yüksek oranda dindar, zalim, agresif ve ırkçı olarak algılandığı görülmektedir. Diğer taraftan Türkiye'nin Orta Doğuda, Orta Asya'da ve Kafkaslarda etkin bir role sahip olduğu ve bölgesel bir güç olduğu ve

Türkiye ile ilgili algıların kaynağının ise medya, ülkedeki genel yargı ve kitapların etkili olduğu görülmektedir²⁴⁶.

BİLGESAM tarafında gerçekleştirilen bir diğer çalışma; Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ve özellikle yakınlaşma sürecinin ele alındığı “Türkiye-Ermenistan İlişkileri” raporudur. Söz konusu raporda kısaca Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tarihine yer verildikten sonra yakınlaşma sürecinin analiz edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra raporun sonunda Türkiye-Ermenistan arasında güvenin tesis edilebilmesi için eğitim, kültür, iletişim, turizm vs. gibi alanlarda ne gibi çalışmalar yapılabileceğine dair önerilere yer verilmiştir²⁴⁷.

Bunların yanı sıra BİLGESAM Karabağ sorununu ele alan “Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu” isimli bir raporu da Ekim 2011’de yayınlamıştır. Raporda Dağlık Karabağ sorununun incelenerek bu sorunun çözülememesinin nedenleri analiz edilmiş ve çeşitli çözüm önerileri getirilmiştir. Bu bağlamda sorunun çözülememesi birkaç nedene bağlanmıştır. Bunlardan ilki; uluslararası aktörlerin Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü kabul etmelerine rağmen uluslararası hukuk prensipleri çerçevesinde etkili bir çözüm geliştirememeleri ve Ermenistan’a yeteri kadar baskı yapmamalarıdır. Diğer taraftan Ermenistan ve Azerbaycan’ın sorunun çözümüne yönelik yapıcı bir tavır sergilememeleri ve bu sorunu bir iç politika aracı olarak kullanmalarıdır. Bir diğer neden ise genellikle Minsk grubu üyeleri olan Batılı devletlerin sorunun çözümünde çifte standart uygulaması ve bunun yanı sıra Rusya’nın çatışma sonrası statükonun korunmasından yana bir tavır sergilemesi olarak belirtilmiştir. Raporda sorunun çözümüne yönelik çeşitli önerilerde sunulmuştur. Bunlar; uluslararası aktörler tarafından tarafsız ve uluslararası hukuk prensiplerine bağlı yaklaşımlar geliştirilmesi, Rusya’nın bölgedeki çıkarları sebebiyle Ermenistan’ı destekleyen politikasından vazgeçmesi ve uluslararası hukuk prensiplerine bağlı kalması, Ermenistan’ın BM, AGİT, ve diğer uluslararası kuruluşlarının çözüme yönelik tavsiyelerini yerine getirmesi ve bu

²⁴⁶ Salih Akyürek, **Ermenistan’da Türkiye ve Türk Algısı**, Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi (BİLGESAM), Ankara, 2012, s.12.

²⁴⁷ Fatih Özbay, **Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, BİLGESAM, İstanbul, 2011, s.10-12.

teşkilatlar çözüme yönelik aldıkları kararların uygulanması için yeni politikalar geliştirmesi şeklinde sıralanmıştır²⁴⁸.

Yukarıda yer verilen çalışmalar dışında BİLGESAM tarafından yayınlanan ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin, yakınlaşma sürecinin ve bu sürece etki eden aktörlerin de değerlendirildiği makale, araştırma ve analiz çalışmaları gibi çeşitli yazılı yayınların bulunmaktadır. Söz konusu bu yayınlar genel olarak değerlendirildiğinde yakınlaşma sürecinin olumlu karşılandığı ve devam ettirilmesi gerektiği belirtilmekte ve sürece ve ikili ilişkilere yönelik bilgi eksikliği yapılan çalışmalarla giderilmeye çalışılmaktadır.

B. SETA'nın İkili İlişkilere Yönelik Çalıştay Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecinin başlamasıyla birlikte, söz konusu sürece ve ikili ilişkilere yönelik çalışmalarıyla ön plana çıkan STK'lardan biri; Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA)'dır. SETA; yakınlaşma sürecinin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte; ikili ilişkilere, yakınlaşma sürecine ve bu sürece verdikleri desteklerle ön plana çıkan AB, ABD ve Rusya gibi ülkelerin politikalarını da ele alan çeşitli araştırma ve makalelere yer vermiştir. Bunların yanı sıra SETA tarafından gerçekleştirilen üç çalışma dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki Soğuk Savaş sonrasında Kafkasya'da yaşanan gelişmeler ışığında bölge ülkeleriyle ikili ilişkilerin değerlendirildiği seminer serisinin ilki olan ve 25-28 Mayıs 2009 tarihinde İstanbul Conrad Otel'de gerçekleştirilen "Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı"dır. Türkiye ve Ermenistan'dan akademisyenlerin, uzmanların ve gazetecilerin katıldığı söz konusu çalıştayı amacı; iki ülke arasındaki gelişmeleri değerlendirmek ve normalleşmenin önündeki engelleri analiz ederek yakınlaşmaya katkı sağlayacak öneriler geliştirmek olarak belirtilmiştir. Çalıştayda; Türkiye-Ermenistan arasındaki sorunlara yönelik olarak sınır kapılarının açılması, Karabağ sorunu ve Ermenistan diasporasının üçüncü ülkelerde yürüttüğü çalışmaların yakınlaşma sürecine etkisi tartışılmıştır. Bu bağlamda sınırın kapalı olmasının süreci olumsuz yönde etkilediği ve bu nedenle normalleşme sürecinde öncelikle sınırların açılması gerektiği ancak bununla karşılıklı işbirliği ve çıkarlar doğrultusunda

²⁴⁸ Reha Yılmaz ve Elnur İsmayılov, **Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu**, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Rapor No:37, İstanbul, Ekim 2011, ss.13-16.

yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Sınırların açılması, özellikle ekonomik getiri ve iki ülkenin ticari ilişkilerini geliştirme potansiyeli nedeniyle önemli görülürken diğer taraftan Ermenistan'ın Batı ile entegrasyonunun yolunu açacağı ve bölgedeki enerji projelerine katılabileceği öngörülmüştür. Normalleşme sürecini etkileyen Karabağ sorunuyla ilgili olarak ise; bu sorunun süreci tıkayacağı ve dolayısıyla sürece dâhil edilmemesi gerektiği belirtilmiştir. Normalleşmenin ilerlemesinin Karabağ sorununun çözümünde etkili olacağı ancak iki konunun birbirine paralel olarak fakat farklı kulvarlarda yürütülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin Karabağ sorununun çözümünde tarafsız bir tavır sergilemesi gerektiği ve bunun sorunun çözümünü kolaylaştırabileceği dile getirilmiştir. Ermeni Diasporası tarafından yürütülen çalışmalara ve soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddiaların ise süreci yavaşlattığına ve ilerlemesini engellediğine dikkat çekilmiştir. Çalıştayda tartışılan bu konuların yanı sıra Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için çeşitli önerilerde de bulunulmuştur²⁴⁹.

Seminer serisi kapsamında ve Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte Azerbaycan ile ilişkilerin gerilmesi nedeniyle Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ele alındığı ve normalleşme sürecinin söz konusu ilişkilere nasıl yansıdığını değerlendirmek amacıyla 25-27 Haziran 2009 tarihinde İstanbul'da Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çalıştayı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu çalıştayda Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecindeki gelişmeler nedeniyle Türkiye-Azerbaycan arasında bir takım krizler yaşanması "bir millet-iki devlet" söylemine bağlanmıştır. Bu bağlamda "bir millet-iki devlet" söylemindeki dostluk ve kardeşlik temalarının aşırı duygusallığa neden olduğu ve bu nedenle kriz durumlarında aşırı tepkilerin verilmesine ve ikili ilişkilerin zedelenmesine yol açtığı ifade edilmiştir. Diğer taraftan bu söylemin yüzeysel kaldığı ve içinin doldurulmadığı kanaatine varılmış ve bu nedenle ikili ilişkilerin ortak çıkarlara dayalı, daha sağlam ve somut temellere oturtulması gerektiği belirtilmiştir. Karabağ sorununa yönelik ise Türk katılımcılar; Azerbaycan yönetimi ve kamuoyunun normalleşme sürecini Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destekten vazgeçtiği şeklinde değerlendirdiklerini ancak bu sürecin Karabağ sorununun çözümünde kolaylaştırıcı bir rol

²⁴⁹ "Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştayı Raporu", Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı (SETA), İstanbul, 2009, s.5-6., <http://www.setav.org/tr/turkiye-ermenistan-iliskileri-calistayi/yorum/244>, (25.12.2012).

oynayabileceğinin göz ardı ettiklerini belirtmişlerdir. Azerbaycanlı katılımcılar ise; Ermenistan'ın Rus himayesinde olduğu dolayısıyla Karabağ sorununun çözümünde esas belirleyicinin Rusya olduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte çalıştaydan çıkan ortak kanaat ise sorunun diplomasi yoluyla çözülmesi gerektiğidir. Türkiye-Ermenistan sınırına yönelik ise Azerbaycanlı katılımcılar sınırın açılması durumunda Ermenistan'ın Azerbaycan'a ve Karabağ sorununa karşı daha saldırgan bir tutum sergileyeceğini, soykırım politikasından ise vazgeçmeyeceğine değinilmiştir. Diğer taraftan Türkiye'nin Azerbaycan'a rağmen sınırları açması durumunda ise Azerbaycan'ı ve dolayısıyla Kafkasya'ya ve Orta Asya'ya açılan bir kapının kapanacağı ifade edilmiştir. Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının ekonomik bir konudan ziyade siyasi bir konu olduğu ve sadece Türkiye ve Ermenistan'ı değil aynı zamanda Azerbaycan'ı da yakından ilgilendirdiği belirtilmiştir. Çalıştayda ortaya çıkan bir diğer sonuç ise; Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve varlığını sürdürebilmesi için Türkiye'ye, Türkiye'nin ise enerji güvenliği açısından Azerbaycan'a ihtiyacı olduğu saptanmış, dolayısıyla Kafkasya politikasında birbirlerine muhtaç oldukları vurgulanmıştır²⁵⁰.

SETA tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen bir diğer dikkat çekici çalışma ise; 9 Mart 2010 tarihinde Ankara'da düzenlenen "Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci: Sonun Başlangıcı mı?" başlıklı paneldir. ABD Temsilciler Meclisi tarafından 4 Mart 2010 tarihinde kabul edilen karar tasarısıyla 1915 olayları soykırım olarak nitelendirilmiştir. SETA tarafından düzenlenen panelde söz konusu tasarının Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine nasıl etki edeceği tartışılmıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan sonuç ise; kabul edilen tasarının hem Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine hem de Türkiye-ABD ilişkilerine olumsuz yönde etki edeceği yönündedir. Benzer şekilde üçüncü ülke parlamentolarında alınan kararlarında süreci olumsuz yönde etkilediğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanı sıra Karabağ sorununun ise kısa vadede çözülecek bir sorun olmadığı bu nedenle orta vadede çözümüne yönelik adımlar atılması gerektiği vurgulanmıştır²⁵¹.

²⁵⁰ SETA, "Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çalıştayı", <http://www.setav.org/tr/turkiye-azerbaycan-iliskileri-calistayi/yorum/503>, (25.12.2012).

²⁵¹ SETA, "Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci", <http://www.setav.org/tr/turkiye-ermenistan-normallesme-sureci/yorum/621>, (25.12.2012).

Yukarıda belirttiğimiz üç çalışma dışında Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik çeşitli makaleler, analizler ve araştırmalarda yapılmıştır. Bunların yanı sıra “Dış Politika Yıllığı” olarak SETA tarafından her yıl yayınlanan analiz çalışmasında da “Türkiye’nin Kafkasya Politikası” başlığı altında, yayınlandığı yıl içindeki gelişmelerin ele alındığı bir bölümle de Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yer verilmektedir.

Son olarak Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve SETA ve BİLGESAM’ın faaliyetleri hakkın bilgi almak adına Fatih ÖZBAY ile mülakat çalışması yapılmıştır. Hem SETA hem de BİLGESAM’da çeşitli faaliyetlere katılan Özbay yapılan çalışmaların hedef kitlesinin çoğunlukla akademisyenler, siyasi karar alıcılar ve gazeteciler olduğunu ve söz konusu bu kitleyle çözüm önerme, yol gösterme ve empati kurmayı amaçladıklarını belirtmiştir. Gerçekleştirilen projeler çerçevesinde iki ülke arasındaki en önemli sorunların “soykırım” iddiası ve Dağlık Karabağ’ın Ermenistan tarafından işgali olduğunu belirten Özbay’a göre Türkiye’nin bu suçlamayı kabul etmesi mümkün değildir, Ermenistan’ın ise bu iddiadan vazgeçmesi imkânsızdır. Bununla birlikte konuya yönelik olarak; “*Biz çalışmalarımızda hep “soykırım konusunda tartışmalar bir taraftan tarihçilerce, uzmanlarınca yapılmaya devam etsin ama bunu iki ülke arasındaki normalleşmenin ön şartı olarak masaya koymayın dedik ama dinletemedik. Özellikle Ermenistan diasporanın baskısıyla buna yanaşmadı. Görüşmeler kilitlendi. Ermenistan Azerbaycan’ın işgal gerçeğini hep normalleşme sürecinin dışında tutmaya çalıştı. Türkiye ise bunda ısrarcı oldu. Önce Dağlık Karabağ işgali sonra ersin istedi. Bunu biraz da Azerbaycan ile ilişkilerini düşünerek yaptı. Biz ise çalışmalarımızda, Dağlık Karabağ dışında işgal edilen topraklar peyderpey boşaltılsın sonra Dağlık Karabağ’ın durumu konuşulsun, ilk önce birkaç bölge boşaltılırsa bu durum olumlu yansımaları beraberinde getirir dedik*” ifadelerine yer vermiştir.

Normalleşme dönemi çerçevesinde Türkiye’nin politikasını samimi, gerçekçi ve doğru bulan Özbay, iç kamuoyunun ve Azerbaycan’ın yeterince bilgilendirilmediğini ve bunun süreci olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Aynı dönem içinde Ermenistan’ın politikasını ise kararsız ve gönülsüz bulduğunu, iç kamuoyunun ve diasporanın baskısının yoğun olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Özbay’a göre; diaspora 2015 öncesi böyle bir yakınlaşmaya kesin olarak

karşı çıkmakta, diğer taraftan normalleşmenin gerçekleşmesi durumunda soykırım konusunun tartışılabilir hale gelmesi düşüncesi Ermenileri rahatsız etmektedir. Bu bağlamda Dağlık Karabağ konusunun sürece endekslenmesinin, süreci dondurma anlamında ellerine fırsat verdiğini belirtmiştir. Mevcut durum ve gelecekte tekrar bir yakınlaşma olup olamayacağına dair ise; *“2015 öncesi hiçbir değişiklik beklemiyorum. Ermeniler 2015’in yankılarına göre ne yapacaklarına karar verecekler. Kesin bir değişiklik ise beklemiyorum. Kafkasya’da statüko kırılmadıkça, Minsk Grubu gerçekten sorunu çözmek istemedikçe ilerleme zor. Bu tek başına Türkiye’nin üstesinden gelebileceği bir şey değil ama yeterince başarılı şekilde zorladı bunu”* ifadelerine yer vermiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik sivil toplum çalışmalarını olumlu değerlendiren Özbay, bu çalışmaların toplumsal algıda az da olsan bir değişikli yaratabildiğini, sürecin devam edebilmesi adına güven artırıcı önlemler alınmasının çok önemli olduğunu bu bağlamda kamuoyuna dönük basit faaliyetlerin olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu faaliyetlerin ise olumlu ve ortak noktalara odaklanması ve ekonomi, spor, turizm, kültürel faaliyetler gibi farklı formatlarda olması gerektiğini belirtmiştir²⁵².

C. USAK’ın İkili İlişkilere Yönelik Çalıştay Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden bir diğer STK; Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK)’dur. USAK; Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecinin başlamasıyla birlikte konuya yönelik araştırma, analiz ve makale çalışmalarını arttırmış bunların yanı sıra çeşitli konferans ve paneller düzenlemiştir.

Söz konusu çalışmalardan ilki 9 Mart 2010 tarihinde gerçekleştirilen “Türkiye Ermenistan İlişkileri ve Son Protokoller” isimli paneldir. Paneldeki konuşmacılardan Doç. Dr. Kamer Kasım protokollerde Karabağ sorununa yönelik bir madde bulunmadığına ve Ermenistan Anayasasının 11. paragrafındaki soykırım iddialarının sürdürülebileceğine dikkat çekerek Ermeni yönetiminin soykırım iddiaları, Karabağ sorunu ve Türkiye’nin toprak bütünlüğü konularında aydınlatıcı bir açıklama yapması gerektiğini vurgulamıştır. Panelde konuşmacı olarak yer alan

²⁵² 06.05.2013 tarihinde **Fatih Özbay** ile internet üzerinden yapılan mülakat çalışması.

Emekli Büyükelçi Ömer Engin Lütem de benzer şekilde; Türkiye'nin toprak bütünlüğünün Ermenistan tarafından kabul edilmesi gerektiği ve soykırımın yapıp yapılmadığına dair devam eden tartışmalar konusunda ve Karabağ sorununa yönelik Ermenistan'ın taviz vermesi gerektiğini belirtmiştir²⁵³.

USAK tarafından gerçekleştirilen bir diğer çalışma; 2 Aralık 2010'da "Türkiye-Ermeni İlişkileri: Protokollerden Bir yıl Sonra" isimli bir çalıştıdır. Taraflar arasında karşılıklı anlayışa dayalı bir diyalog mekanizmasının kurulmasını ve bu bağlamda ne tür girişimlerde bulunulması gerektiğinin tartışıldığı çalıştıya Ermenistan'dan ve Almanya'dan araştırmacılar katılmıştır. Çalıştıya normalleşmenin ve sınırların açılmasının Ermenistan'ın dünyaya entegrasyonu için önemli olduğu, Türkiye içinse dış politikada "komşularla sıfır sorun" anlayışı bağlamında ikili ilişkilerin normalleşmesinin önemli olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte dış aktörlerin normalleşme sürecine etkisine dikkat çekilmiş ve sorunun sadece Türkiye ve Ermenistan'ı ilgilendirmediğine Azerbaycan, Diaspora, Rusya gibi aktörleri de yakından ilgilendirdiğine değinilmiştir. Bu bağlamda Rusya'nın normalleşme sürecine etkisine vurgu yapılmış ve onayının ve desteğinin olmadığı bir normalleşme sürecinin oldukça zor olacağı ifade edilmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki en önemli sorunun ise; Ermenistan Anayasa Mahkemesinin, Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesine atıfla almış olduğu ve Türkiye-Ermenistan sınır sorununu ve Ermeni soykırımının yapıp yapılmadığına dair iddiaların protokollerle ilişkilendirildiği kararı olduğu belirtilmiştir. Diğer taraftan iki taraf arasındaki anlaşmaların etkinliğini kaybettiği ve bu nedenle yeni bir anlaşmanın müzakere edilmesine ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. Normalleşmenin gerçekleşmesi için atılması gereken ilk adımın ise ortak hedefler temelinde diplomatik ilişkiler kurulması olduğudur. Çalıştıya değinilen bir diğer konu ise Ermenistan toplumunun sürece yönelik yaklaşımıdır. Bu bağlamda Ermeni toplumunun normalleşme sürecine olumlu baktığı ve Ermeni yöneticilerinin halkın bu yaklaşımını dikkate alarak Türkiye ile ilişkilerine yön vermesi gerektiği

²⁵³ USAK, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Son protokoller Paneli", <http://www.usak.org.tr/haber.asp?id=341>, (25.12.2012).

belirtilmiş, sorunun çözümünde ise Türkiye'nin aktif bir rol oynaması gerektiği vurgulanmıştır²⁵⁴.

Dikkat çeken bir diğer çalışma ise; Azerbaycan Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği ve Haydar Aliyev Vakfının katkılarıyla 25 Şubat 2011 tarihinde gerçekleştirilen “Bölgesel Sorunlar Çerçevesinde Azerbaycan Dış Politikası” isimli konferanstır. Azerbaycan'dan milletvekillerinin de katıldığı konferansta özellikle Karabağ sorunu tartışılmış ve Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini nasıl etkilendiğine de değinilmiştir. Bu bağlamda; Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunlara olumlu katkı sağlayabileceği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye-Azerbaycan arasında daha kompleks bir anlayışa ihtiyaç duyulduğu ve iki ülkenin Karabağ sorununun çözümüne yönelik bir model belirlemeleri gerektiği ifade edilmiştir²⁵⁵.

Yakın tarihte gerçekleştirilen bir diğer çalışma ise; “Ermeni Savlarının Çürütülmesinde Türkiye'nin Yaralanacağı Hukuki Yollar” başlıklı konferanstır. 27 Aralık 2012 tarihinde gerçekleştirilen söz konusu konferansa Dışişleri Bakanlığı'ndan büyükelçiler ve diplomatlar, akademisyenler, basın mensupları ve düşünce kuruluşu temsilcileri katılmıştır. Konferansta soykırımın yapıp yapılmadığına dair iddiaların sadece Türkiye-Ermenistan ilişkilerini değil aynı zamanda Türkiye'nin AB, ABD, Fransa gibi ülkelerle olan ikili ilişkilerini de etkilediği ve sorunun çözümüne yönelik Türkiye'nin hukuki alandaki stratejilerini biran önce belirlemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin hukuki argümanlarına destek olacak tarih materyallerinin tespit edilmesi ve konuyu ele almak üzere uluslararası hukukçular, siyaset bilimciler ve tarihçilerden oluşacak bir kadronun, Dışişleri Bakanlığı'ndan yetkililerin, akademisyenlerin ve yazarların da katılacağı bir toplantı kapsamında Türkiye'ye çağırılması önerisinde bulunulmuştur²⁵⁶.

²⁵⁴ USAK, “Türk-Ermeni İlişkileri: Protokollerden Bir Yıl Sonra”, <http://www.usak.org.tr/dyazdir.asp?id=264>, (25.12.2012).

²⁵⁵ USAK, “Bölgesel Sorunlar Çerçevesinde Azerbaycan Dış Politikası”, <http://www.usak.org.tr/haber.asp?id=553>, (25.12.2012).

²⁵⁶ USAK, “Ermeni Savlarının Çürütülmesinde Türkiye'nin Yararlanabileceği Hukuki Yollar”, <http://www.usak.org.tr/haber.asp?id=2035>, (19.03.2013).

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik olarak USAK tarafında gerçekleştirilen yukarıdaki çalışmaların yanı sıra rapor, kitap ve dergi yayınları da bulunmaktadır. Bunlardan ilki Karabağ sorununa yönelik çıkartılan “Dağlık Karabağ Sorunu: Dar Alanda Büyük Oyun” isimli rapordur. Söz konusu raporda Karabağ sorunu; sadece Azerbaycan ve Ermenistan açısından değil aynı zamanda Türkiye, Rusya, ABD ve İran’ın Karabağ politikalarını da ele alacak şekilde geniş bir perspektifte değerlendirilmiş ve çeşitli tespit ve çözüm önerilerine yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ele alındığı ve USAK Yayınlarından çıkarılan; “Türkler ve Ermeniler”, “Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası” ve “Hangi Ermeni Sorunu” isimli kitapları da bulunmaktadır.

Yukarıda değinilen faaliyetlerinin yanı sıra USAK kadrosundan Prof. Dr. Kamer KASIM ile mülakat çalışması yapılmış ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine, mevcut duruma ve ikili ilişkilere dair gerçekleştirilen USAK faaliyetlerine yönelik görüşleri alınmıştır. Söz konusu mülakat çalışmasında dikkat çeken noktalara yer verecek olursak; öncelikle projeler çerçevesinde Türkiye-Ermenistan arasındaki en önemli sorunların; *“Ermenistan yönetiminin soykırım iddialarının uluslararası düzeyde tanınmasını temel dış politika hedefi olarak ortaya koyması, Ermenistan’ın iyi komşuluk ilişkileri ve sınırların dokunulmazlığına ilişkin bir deklarasyonu imzalamayı reddetmesi ya da bunu gereksiz bulması ve tabii kara sınırının kapalı olması nedeni olarak da Dağlık Karabağ sorunu temel ayrışma noktaları”* olarak ifade etmiştir.

Normalleşme dönemi çerçevesinde Türkiye’nin uygulamış olduğu politikayı ise, olumlu bir adım olarak değerlendirmiş ancak Dağlık Karabağ konusundaki tutumunda kararlı olması gerektiği ve bu sorunun çözümüne ilişkin bir anlaşma sağlanmadan sınırların açılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle Dağlık Karabağ sorununun önemine değinen Kasım, söz konusunu sorunun çözümüne dair bir gelişme olmadan sınırların açılması durumunda Azerbaycan ile ilişkilerin olumsuz yönde etkileneceğini belirtmiştir. Dolayısıyla normalleşme sürecinde Türkiye’nin Dağlık Karabağ sorununu bir ön koşul olarak öne sürmesini olumlu bir adım olarak değerlendirdiği söylenebilir. Diğer taraftan normalleşme döneminde Ermenistan’ın uygulamış olduğu politikayı ise; Sarkisyan’ın normalleşme istese bile iç politik kaygılardan dolayı adım atmadığını ifade etmiştir. Dağlık Karabağ

konusunda Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı çevreleyen Azerbaycan topraklarından çekilme konusunda bir taahhüt vermediğini ve soykırım iddialarının ve sınırların dokunulmazlığı konularının ise Ermenistan için problem olmaya devam ettiğini ifade etmiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin mevcut durumuna ve yakın dönemde olumlu bir gelişme öngörüp öngörmediğine dair değerlendirmesi ise; iki ülke arasındaki sorunlarda temel görüş ayrılıkları olduğu ve bu nedenle yakın tarihte normalleşmenin uzak bir ihtimal olduğu şeklindedir. Kasım konuya yönelik şunları ifade etmiştir: *“Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki problem olan konularda çok temel ayrışma söz konusu. Soykırım iddiaları Ermenistan'da kimliğin bir unsuru haline gelmiş durumda. Ermenistan yönetiminin konu ile ilgili farklı düşüncelere açık hale gelmesi kısa dönemde çok zor. Ayrıca Ermenistan soykırım iddialarını politik bir araç olarak da kullanmak istiyor ve kullanıyor. Bir de bu konuda diasporanın baskısı var. Ermenistan için belki Dağlık Karabağ sorunu öncelikli olup soykırım iddialarını ikincil önemdeyken, diaspora için soykırım iddiaları ana konu”* Diğer taraftan Dağlık Karabağ sorunun çözümünde ise tarafların anlaşması gerektiğini ifade etmiştir.

İkili ilişkilere yönelik USAK faaliyetleriyle ilgili olarak ise; söz konusu çalışmaların hedefinin karar vericilere öneriler sunma ve akademik anlamda bilgi alışverişini sağlamak olduğunu ve çalıştay ve toplantılara Dış İşleri Bakanlığının ilgisi olduğu belirtmiştir. Ancak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi adına STK'ların karşılıklı diyalog kanallarının açık tutulması dışında bir işlevinin olmasının zor olduğunu belirtmiştir²⁵⁷.

II. PROJE FAALİYETLERİYLE SÜRECE KATILAN STK'LAR

A. GPOT'un Proje Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ele alan ve konuyla ilgili çeşitli projelere dâhil olan bir diğer STK; Global Political Trends Center (GPOT) (Küresel Siyasal Eğilimler Merkezi)'dir. GPOT çeşitli makale, haber ve yayınlarla Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ve Ermenistan'ın iç ve dış politikasını yakından takip etmekte

²⁵⁷ 15/04/2013 tarihinde USAK Başkan Yardımcısı **Prof. Dr. Kamer Kasım** ile internet üzerinden yapılan mülakat çalışması.

ve ayrıca yakınlaşma sürecinin başlamasıyla birlikte dört tane projede yer alarak normalleşme sürecine katkı sağlamaya çalışmaktadır.

GPOT'nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik yer aldığı ilk çalışma; "Mutual Bias and Objectivity in the Media of Armenia and Turkey" (Türkiye ve Ermenistan Medyasında Karşılıklı Önyargı ve Tarafsızlık) projesidir. Ermenistan merkezli Avrasya Ortaklık Vakfı (EPF) ve GPOT işbirliğiyle Şubat 2009 ve Aralık 2009 tarihleri arasında gerçekleştirilen proje; United States Agency for International Development (USAID) ve Norveç Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenen "Reducing Media Bias in Armenia and Turkey" (Türkiye ve Ermenistan'da Medya Önyargılarının Azaltılması) programı çerçevesinde yürütülmüştür. Bu proje; Türkiye ve Ermenistan'da ikili ilişkiler hakkında medyada ve kitle iletişim araçlarında yer alan haberlerin doğruluğu ve önyargı düzeyindeki eğilimlerin medyadaki ilgili paydaşlar arasındaki farkındalığını arttırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla Türkiye ve Ermenistan basınında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair 2006-2009 yılları arasında yayınlanan haberlerin gerçekliği ve bu haberlerdeki önyargıların bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bunun yanı sıra bu projeye katılımcılar, medyadaki önyargılar hakkında kamuoyunu bilgilendirme imkânı da bulmuşlardır. Söz konusu proje çerçevesinde gerçekleştirilen araştırmanın Türkiye'deki kısmı için Hürriyet, Radikal, Sabah, Yeni Şafak ve Zaman gazeteleri seçilmiştir. Bu gazetelerin Nisan 2006 ve Nisan 2009 tarihleri arasında; Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve Ermenistan'a yönelik yayınlanan 450 haberi incelenmiş ve bu haberlerin doğruluğu ve içerdikleri önyargılar araştırılmıştır. Araştırma sonucunda ortaya çıkan veriler "A Survey on Turkish-Armenian Relations and Armenia in Turkish Media (2006-2009)" (Türk Medyasında Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermenistan Üzerine Bir Araştırma) başlıklı raporda toplanmıştır²⁵⁸. Bu bağlamda rapora göre; bu haberlerin genel olarak siyasi ve diplomatik haberler olduğu, kaynaklarının ise çoğunlukla siyasiler ya da resmi yetkili kişiler olduğu belirtilmiştir. Ancak haber kaynaklarının doğru olmasına rağmen, bu haberlerde Ermeni kaynaklarının ve Ermeni tarafını yansıtan bakış açılarının yetersiz olduğu ve dolayısıyla haberlerin tek taraflı olduğu belirtilmiştir. Yine basındaki haberler incelendiğinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerine, diğer ülkelerden daha az önem verildiği görülmüştür. Yayınlanan

²⁵⁸ GPOT, "Mutual Bias and Objectivity in the Media of Armenia and Turkey", <http://www.gpotcenter.org/projects/237>, (28.12.2012).

haberlerde; okuyucuların olduğu kadar basınında 1915 olaylarını bir referans olarak kabul ettiği ve bu bakış açısını yansıttığı görülmüştür. Raporda; 2006-2009 arasındaki haberler incelendiğinde radikal bir değişim görüldüğü ve anti-Ermeni söylemlerinin ana akım medyada giderek yok olduğu ancak marjinal gazetelerde hala anti-Ermeni söylemlerinin var olduğu ifade edilmiştir²⁵⁹.

GPOT'nin Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkı sağlamak amacıyla dâhil olduğu ikinci çalışma; "Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement" projesidir. Proje EPF ve GPOT işbirliğiyle ve USAID'ın desteğiyle Şubat 2010 ve Ekim 2010 tarihleri arasında, Türkiye ve Ermenistan'dan uzmanları ve akademisyenleri bir araya getirerek protokollerin uygulanmasını ve Türkiye-Ermenistan arasındaki yakınlaşmanın Kafkasya Bölgesi üzerindeki olası etkilerini tartışmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu projeye her iki ülkeden uzmanların yer aldığı bir dizi yuvarlak masa toplantısı ve medyada yer alan tartışma programlarıyla ikili protokollerin Türk ve Ermeni toplumları içindeki görünürlüğünün ve anlaşılabilirliğinin artırılması hedeflenmiştir²⁶⁰. Bu çerçevede Türkiye-Ermenistan politikalarının tartışıldığı yuvarlak masa toplantılarından biri 8-10 Temmuz 2010 tarihleri arasında, Türkiye'den, Ermenistan'dan ve uluslararası alandan gazetecilerin, diplomatların, uzmanların ve kanaat önderlerinin katılımıyla İstanbul Kültür Üniversitesi'nde düzenlenmiştir. Daha sonra Ermenistan'dan gelen grup üst düzey yetkililerle görüşmek üzere Ankara'ya gitmiş ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Feridun Sinirlioğlu ile görüşmüştür. Söz konusu görüşmede Sinirlioğlu katılımcılara; Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve bakanlık vizyonu hakkında bilgi vermiştir. Daha sonrasında grup Dış İlişkiler Koordinatör Başkan Yardımcısı, TBMM Dışişleri Komisyonu üyesi ve AK Parti milletvekili Suat Kınıklioğlu ve eski Dışişleri Bakanı ve büyükelçi Yaşar Yakış'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Kınıklioğlu ve Yakış Türkiye-Ermenistan yakınlaşması ve bu sürece yönelik hükümetin duruşu ve faaliyetleri hakkında bilgi vermiş ve grubun sorularını yanıtlamışlardır²⁶¹.

²⁵⁹ Ferhat Boratav, **A Survey on Turkish-Armenian Relations and Armenia in Turkish Media (2006-2009)**, GPOT Yayınları, İstanbul, Ekim 2009, ss.13-14.

²⁶⁰ GPOT, "Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement", <http://www.gpotcenter.org/projects/510>, (28.12.2012).

²⁶¹ GPOT, "Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement: Second Round", <http://www.gpotcenter.org/events/539>, (27.03.2013).

GPOT'nin yer aldığı üçüncü çalışma; "Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia" (Türkiye-Ermenistan Arasında Diyalog-İnşa Programı) projesidir. Söz konusu proje, GPOT, Internews Armenia, Internews Network (California), Erivan Basın Kulübü (YPC), CAM Film (İstanbul) ve United States Department of State Bureau for Democracy, Rights and Labor (DRL)'in ortaklık ve destekleriyle Ekim 2010-Aralık 2011 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Proje; ortak kültürel, ekonomik ve politik konularla ilgili toplumsal açıdan önemli ticari medya içeriğinin dengeli çeşitliliğini, ulaşılabilirliğini ve kalitesini genişleterek Türkiye-Ermenistan anlaşmasının popüler taahhüdünü derinleştirmek amacıyla yürütülmüştür. Bu projenin hayata geçirilmesiyle birlikte; medya içeriğinin çok kaynaklı olarak üretilmesi, çeşitli kaynaklardan bilgi toplanması ve bu bilgilerin yayılması hedefleri gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra ortaya çıkan medya uzmanları için de fırsatlar geliştirilmiştir²⁶².

Proje kapsamında; altı Türk ve Ermeni sinema öğrencisinin değişimi yapılmış ve GPOT'nin desteği, CAM Film ve Internews Armenia ortaklığıyla Türkiye ve Ermenistan hakkında altı kısa belgeseller çekilmiştir. Bunlar; "Nor Anadolu", "Köklere Dönüş: Pagan Ermenistan", "Futbol: Oyun mu, Savaş mı?", "Ararat'ın Gölgesinde", "Parçalanmış Aileler" ve "Erivan Yüksek Topuklar" belgeselleridir. Söz konusu belgeseller; 5-7 Aralık 2011 tarihleri arasında Ermenistan'da ve 23 Aralık 2011'de İstanbul Kültür Üniversitesi'nde gösterilmiştir²⁶³. Bunun yanı sıra yine proje kapsamında her iki ülkeden basın ve televizyon gazetecilerinin karşılıklı değişimleri gerçekleştirilmiş ve uzmanların katıldığı çeşitli tartışma programları düzenlenmiştir. Ayrıca her iki ülkeden gazetecilerin yer aldığı ve ilki 03-18 Mayıs 2011 tarihleri arasında ve ikincisi 24 Mayıs-05 Haziran 2012 tarihleri arasında gerçekleştirilen iki otobüs turu gerçekleştirilmiştir. "Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour" (Türkiye-Ermenistan Medya Raporlama Otobüs Turu) adı altında gerçekleştirilen turlar her iki ülkeden gazetecilerin katılımıyla, komşu ülke hakkında ilk elden bilgi edinmek ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini derinlemesine ele almak amacıyla planlanmıştır. Tur kapsamında gazeteciler; Türkiye ve

²⁶² GPOT, "Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia", <http://www.gpotcenter.org/projects/720>, (28.12.2012).

²⁶³ GPOT, "Istanbul Screening of Turkey-Armenia Short Documentaries", <http://www.gpotcenter.org/events/761>, (27.03.2013).

Ermenistan'da tarihi ve kültürel yerleri gezmiş ve her iki ülkede de çeşitli sivil toplum temsilcileri, uzmanlar, akademisyenler ve siyasetçilerle toplantılar gerçekleştirmişlerdir²⁶⁴. Ayrıca proje çerçevesinde; son on yılda Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinde sivil toplumun ve medyanın rolünün değerlendirildiği “Breaking the Ice: The Role of Civil Society and Media in Turkey and Armenia Relations” başlıklı bir rapor yayınlanmıştır.

GPOT'nin yer aldığı ve gerçekleştirilen diğer projelere göre daha kapsamlı olan dördüncü çalışma; “Support to Armenia-Turkey Rapprochement” (SATR) (Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Destek) projesidir. Proje; GPOT, EPF ve YPC ortaklığıyla ve USAID'in desteğiyle, Ekim 2010- Ekim 2012 tarihleri arasında Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasına destek olmak amacıyla hayata geçirilmiştir. Söz konusu proje; Türkiye-Ermenistan arasında yeni iş ortaklıkları ve bölgesel mesleki ağların geliştirilmesi yoluyla iki ülke arasındaki yakınlaşmayı desteklemeyi ve sivil toplum ortaklıkları oluşturmayı çekici hale getirerek normalleşmeye katkıda bulunmayı ve böylece iki ülke arasında etkileşimin ve diyalogun gerçekleşmesi için uygun ortamı oluşturmayı hedeflemektedir. Proje kapsamında GPOT tarafından; Türkiye ve Ermenistan'daki uzmanlar, kanaat önderleri ve eski diplomatların katılımıyla politika ve medya üzerine toplantılar düzenlenerek katılımcıların medya araştırma/inceleme ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin mevcut durumu üzerine görüşlerinin ve araştırmalarının tartışılması sağlanmıştır. Örneğin proje kapsamında gerçekleştirilen konferanslardan biri 22-23 Ekim 2012 tarihinde İstanbul'da düzenlenmiştir. Konferans SATR projesinin başarılarından yararlanarak Türkiye ve Ermenistan'daki paydaşlara zemin hazırlamak amacıyla, “Türkiye-Ermenistan Yakınlaşmasına Destek Projesi: Önemli Olaylar ve Beklentiler” başlığı altında gerçekleştirilmiştir. SATR konsorsiyum üyelerinin, SATR'ın Türkiye ve Ermenistan'dan yerel ve uluslararası ortaklarının, sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin ve uzmanların da katıldığı konferansta altmıştan fazla katılımcı yer almıştır. Söz konusu konferansta SATR projesinin elde ettiği başarılar ve öğrenilen dersler ele alınmış ve devlet dışı aktörlerin ikili ilişkilerin geliştirilmesindeki potansiyelleri değerlendirilmiştir²⁶⁵. Bunun dışında proje çerçevesinde her iki

²⁶⁴ GPOT, “Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour 2012”, <http://www.gpotcenter.org/events/813>, (28.12.2012).

²⁶⁵ GPOT, “SATR Conference”, <http://www.gpotcenter.org/armenia/880/>, (28.12.2012).

ülkeden gazetecilerin Türkiye ve Ermenistan'daki seçim dönemlerinde değişimi gerçekleştirilerek gazetecilerin komşu ülkedeki seçimleri yakından takip etmeleri sağlanmıştır²⁶⁶. Bu bağlamda “Gazetecilerin Seçim Öncesi Değişimi” olarak isimlendirilen programla 3-9 Mayıs 2012 tarihleri arasında Türkiye’den beş gazeteci Ermenistan’ı ziyaret etmiş ve çeşitli temaslarda bulunmuşlardır. Program çerçevesinde Ermenistan’a giden gazeteciler; Radikal gazetesinden Gökçe Aytulu, Cumhuriyet gazetesinden Özgür Ulusoy, Zaman gazetesinden Ahmet Celiloğlu, Akşam gazetesinden Şenay Yıldız ve Sabah gazetesinden Bilge Eser’dir²⁶⁷. Ziyaret sırasında siyasi parti temsilcileri, adaylar ve gazetecilerle görüşmeler yapılmış ve Ermenistan’ın mevcut siyasi durumu hakkında bilgi alınmıştır. Seçim günü ise seçim çevreleri gezilmiş ve çeşitli röportajlar yapılmıştır²⁶⁸.

Ayrıca SATR projesi kapsamında; Türkiye ve Ermenistan’dan gazetecilerin yer aldığı, ikili ilişkiler hakkında en kaliteli ve en ilgi çekici haberlerin ve yayınların değerlendirildiği “Türkiye-Ermenistan Gazetecilik Ödül Töreni” gerçekleştirilmektedir²⁶⁹. Söz konusu ödül törenin ilki 18 Mayıs 2011 tarihinde Ermenistan’da Ermeni gazeteciler arasında yapılmış ve Gümrü merkezli Gala TV’den Eduard Mkhitarian, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini içeren “Tell Me Who's Your Neighbor?” kısa filmiyle ödül almıştır. Türkiye’deki tören ise 7 Temmuz 2011 tarihinde gerçekleşmiş ve Milliyet gazetesinden Kadri Gürsel Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine çeşitli yayınlarıyla ödül almıştır²⁷⁰. Türkiye-Ermenistan Gazetecilik Ödül Töreni’nin ikincisi ise 14 Haziran 2012’de İstanbul’da gerçekleştirilmiştir.

²⁶⁶ GPOT, “Support to Armenia-Turkey Rapprochement (SATR)”, <http://www.gpotcenter.org/projects/738>, (28.12.2012).

²⁶⁷ GPOT, “Pre-election Visit of Turkish Journalists to Armenia”, <http://www.gpotcenter.org/events/808>, (28.12.2012).

²⁶⁸ Yapılan röportajlar hakkında yayınlanan haberler için bkz: Özgür Ulusoy, “Dersim Özür Değil

Manevra”, **Cumhuriyet**, 17.05.2012, <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=338252>, Bilge Eser, “Ermenistan Sandık Başında, Gençlerse Gelecekte Umutsuz”, **Sabah**, 06.05.2012,

<http://www.sabah.com.tr/Dunya/2012/05/06/ermenistan-sandik-basinda-genclerse-gelecekte-umutsuz>, Şenay Yıldız, “Önce Sandığa Sonra Medyaya Koşacak”, **Akşam**, 06.05.2012,

<http://www.aksam.com.tr/guncel/once-sandiga-sonra-sosyal-medyaya-kosacak-haber-114446>, Ahmet Celiloğlu, “Ermenistan Demokrasi Sınavında”, **Zaman**, 06.05.2012,

http://zaman.com.tr/dunya_ermenistan-demokrasi-sinavinda_1283649.html, Gökçe Aytulu, “Erivan’ın Ufkunda Ağrı Dağı Yok”, **Radikal**, 06.05.2012,

<http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=1087096&yazar=gokce-aytulu&categoryid=100>, (28.12.2012),

²⁶⁹ GPOT, “Turkey-Armenia Journalism Award Ceremony 2012”, <http://www.gpotcenter.org/events/814>, (28.12.2012).

²⁷⁰ GPOT, “Turkey-Armenia Journalism Award Ceremony”, <http://www.gpotcenter.org/events/672>, (28.12.2012).

2012 ödülleri Türkiye’den Hilal Kaplan (Yeni Şafak), Ermenistan’dan ise Lilit Gasparyan (Yerkir Media) kazanmıştır²⁷¹. Bunların yanı sıra SATR projesi kapsamında çeşitli toplantılar, konferanslar, ziyaretler ve projeler yürütülmektedir.

Son olarak GPOT kadrosundan Prof. Dr. Mensur AKGÜN ve Lenka PETROVA ile mülakat çalışması yapılmış ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve GPOT projeleri hakkında bilgi alınmıştır. Bu bağlamda Prof. Dr. Mensur Akgün ile yapılan mülakat çalışmasındaki dikkat çeken noktalara yer verilecek olursa; öncelikle Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinde Türkiye’nin politikasına ilişkin olarak iki noktayı hatalı bulduğunu dile getirmiştir. Bunlardan ilki; sürece karşı Azerbaycan’ın tepkisinin kestirilememesi ve bu konuda ikna edilebileceğinin düşünülmesi ve ikinci nokta ise; Dağlık Karabağ konusunda Minsk Grubunun harekete geçirilebileceğinin düşünülmesi şeklinde ifade etmiştir. Diğer taraftan Türkiye’de bu sürecin doğru koordine edilmediğini ifade etmiş ve şunları dile getirmiştir; *“süreci kendi aralarında koordine edemediler ve bunu başbakana anlatamadılar. Baştan itibaren cumhurbaşkanı yerine başbakan bu işin içinde olmuş olsaydı bu sorun çoktan çözülmüştü, şimdi sınırlar açıldı”*. Diğer taraftan normalleşme döneminde Ermenistan’ın politikasını ise hiçbir şekilde taviz vermemeleri noktasında eleştirmiş ve bunun uzun dönemde onların zararına olacağını ifade etmiştir. İkili ilişkilerin düzelmesi için ise; Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’dan ya da birkaç reyondan çekilmesinin tek yöntem olduğunu ve Ermenistan’ın ekonomisini düzeltmesi için Türkiye ile ilişkilerini düzeltmeleri gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirdikleri faaliyetlerin niteliğine ilişkin olarak Akgün, yürütülen bazı projelerin kamuoyunu sürece hazırlamak, bazılarının devlete destek olmak ve Türkiye’nin işini kolaylaştırmak adına yapıldığını ve bazılarının ise devlete yeni şeyler yapması için teşvik edici, cesaretlendirici hatta bazen zorlayıcı nitelikler taşıdığını belirtmiştir. Bu bağlamda Akgün; *“Eğer doğru bir politika izlediklerine inanıyorsak destekliyoruz hem burada hem TESEV’de ama eğer açık olduğunu düşündüğümüz bir nokta varsa da bunu eleştiriyoruz, çeşitli şekillerde gündeme getirmeye çalışıyoruz”* ifadesinde bulunmuştur. Genel olarak yapılan çalışmaların üç fonksiyonu olduğunu belirtmiş ve bunları şu şekilde sıralamıştır: Kamuoyunu bilinçlendirme ve böylece devlete destek

²⁷¹ GPOT, “Turkey-Armenia Journalism Award Ceremony 2012”, <http://www.gpotcenter.org/events/814>, (28.12.2012).

olma, devleti yapmak istemediği şeylere teşvik etme ve üçüncüsü kamuoyu ile aralarındaki sorunların aşılmasına yardımcı olma. Yürütülen projeler çerçevesinde hedefledikleri amaçlara ulaşma noktasında ise Türkiye’de başarılı olduklarını ancak Ermenistan’da aynı başarıyı elde edemediklerini belirtmiştir. Akgün’e göre Ermenistan’da sivil toplum ile devlet ilişkisi otoriter bir yapıya sahip ve bu nedenle demokratik bir tartışma ortamının oluşturulması noktasında başarı sağlanamadı. Diğer taraftan Ermenistan’daki Türk algısının değişmesinin çok güç olduğu belirtmiş ve bu konuda şu örneği vermiştir: “*Bus Tour projesine Türk ve Ermeni gazeteciler katıldı ve tur boyunca gezip eğlendiler. Tur sonrasında ise otobüs turuna katılan bütün Türk gazeteciler hem Ermeniler hem Ermenistan hem de tur hakkında çok güzel pozitif şeyler söyledi ve kendi ülkelerini eleştirel bir pozisyon aldılar. Ermeniler ise tam tersini yaptılar, “bu namussuz Türkler zaten böyledir” i anlattılar. Hepsi değil ama en liberal olanı bile aslında bizimkilerden çok daha geride kaldı. O anlamda çok da başarılı olmadı*”. Projelere dair Dış İşleri bakanlığından ya da siyasi kanallardan destek alınıp alınmadığı sorusuna ise projelere engel çıkartmadıklarını ve kolaylaştırıcı bir tavır sergilediklerini, randevulararak görüşme sağlandığını ve bu bağlamda olumlu bir yaklaşıma sahip olduklarını belirtmiştir.

İkili ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla STK’ların neler yapabileceği konusunda ise; Türkiye’de Ermeni algısının değişmesi için çeşitli girişimlerde bulunulması gerektiği ve ancak bu algının değişmesiyle olumlu çalışmaların yapılabileceğini belirtmiş diplomatik ilişkilerin kurulması içinse çeşitli fikirlerin geliştirilmesi gerektiği ve yavaş yavaş bir takım adımların atılmasının doğru olacağını ifade etmiştir. Diğer taraftan Ermenistan’ın kendi istikrar ve siyasi sağlığı için demokratikleşmesi gerektiği ve bu konuda Türkiye’nin de katkıda bulunabileceğini belirtmiştir²⁷².

GPOT kadrosundan Lenka Petrova ile yapılan mülakat çalışmasında; GPOT faaliyetlerinin öncelikli hedefinin gazeteciler, sivil toplum, akademisyenler ve öğrenciler olduğunu ve öğrenci grupları için hedeflerin empati kurmak, kültürleri tanımak ve köprü kurmak olduğunu, akademisyenler, sivil toplum ve gazeteciler içinse çözüm önerilerini tartışmak olduğunu ifade etmiştir. Projelerin sonuçlarına ilişkin olarak ise Mensur Akgün’le benzer şekilde “Bus Tour” projesini örnek

²⁷² 11/04/2013 tarihinde GPOT yöneticisi **Prof. Dr. Mensur Akgün** ile İstanbul Kültür Üniversitesinde yapılan mülakat çalışması.

göstererek, katılan gazetecileri çok şey öğrendiklerini ve artık olaylara farklı baktıklarını aktarmış ve bu anlamda projenin başarılı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca öncelikle basının önyargılarını kırmasının önemli olduğunu ve bunun toplumun bakış açısını dolaylı yoldan etkileyebileceğini dile getirmiştir. İkili ilişkilerin iyileştirilebilmesi adına STK'ların ve akademisyenlerin çeşitli öneriler geliştirebileceklerini ancak öncelikle siyasi gücün gerekli olduğunu belirtmiş ve bu bağlamda düzenlenen konferanslara resmi kişilerin ve kanaat önderlerinin davet edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir²⁷³.

B. TESEV'in Proje Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve yakınlaşma sürecine yönelik çalışmalar yapan ve sürece katkıda bulunmak amacıyla iki ülke arasında çeşitli diyalog kanalları oluşturmaya çalışan önemli STK'lardan biri Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV)'dir. Türkiye-Ermenistan arasında diyalog kanallarının oluşturulmasına yönelik yürütülen diğer projelerden farklı olarak TESEV yürüttüğü projelerle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin siyasi boyutuna öncelik vermekte ve iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesini ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını hedeflemektedir. Bu bağlamda yürütülen projelerde Ermenistan'dan çeşitli STK'larla ortak çalışmalar gerçekleştirmekte ve bu çalışmalar çerçevesinde politika analizleri ve raporlar sunmaktadır.

TESEV tarafından yürütülen projelerden ilki; 2008 yılında hayata geçirilen ve Erivan merkezli Kafkas Enstitüsü ortaklığıyla yürütülen "Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi" projesidir. TESEV ve Kafkas Enstitüsü bu projeye; iki ülkeden sivil toplum temsilcilerini ve aktivistleri bir araya getirmeyi ve oluşturulacak projelerle karşılıklı korku ve önyargıları yıkarak diyalog kanalları oluşturmayı ve yakınlaşma sürecini geliştirmeyi hedeflemiştir²⁷⁴. Proje kapsamında Türkiye ve Ermenistan'da; ilgili STK'ların, uzmanların ve akademisyenlerin katıldığı çeşitli toplantılar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bu toplantılarda iki ülke arasındaki tarihi

²⁷³ 11/04/2013 tarihinde GPOT kadrosundan **Lenka Petrova** ile İstanbul Kültür Üniversitesinde yapılan mülakat çalışması.

²⁷⁴ Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, s.5.

sorunlar ve yakınlaşma süreci analiz edilerek normalleşmenin gerçekleşmesi için ne gibi girişimlerde bulunulması gerektiğine dair öneriler geliştirilmiştir.

Bunun yanı sıra Diyalog Serisi kapsamında 2009 yılında; “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırma” başlıklı rapor Kafkas Enstitüsüyle ortak olarak yayınlamış, 2010’da ise “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek” başlıklı rapor yayınlamıştır. Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinin devam ettiği 2009 yılında yayınlanan “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırma” başlıklı raporda; bölgedeki dinamikler analiz edilerek Türkiye-Ermenistan yakınlaşma sürecine etkisi ele alınmıştır. Bu bağlamda 2008’de Gürcistan ve Rusya arasında gerçekleşen Beş Gün Savaşı’nın yakınlaşma sürecini hızlandırdığı ve ikili ilişkilerin normalleşmesine yönelik fırsatlar yarattığı ifade edilmişti. Diğer taraftan yakınlaşma sürecine dair Türkiye’nin ve Ermenistan’ın ve her iki ülkedeki kamuoyunun yaklaşımına değinilmiş ve sürecin ilerlemesi için önerilerde bulunulmuştur. Raporda yer alan önerilerde Karabağ sorununa ilişkin olarak; üçüncü bir tarafı ilgilendiren önkoşulların sürecin dışında tutulması gerektiği ifade edilmiştir. Benzer şekilde soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddiaların da müzakereler dışında tutulması gerektiğine değinilmiş aksi durumun sürece zarar verebileceği ifade edilmiştir. Sınırların açılmasının ise güvenlik, istikrar ve açıklık getireceği belirtilmiştir²⁷⁵.

2010 yılında yayınlanan “Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek” başlıklı raporda ise; “futbol diplomasisi” ile başlayan ve protokollerin askıya alınmasıyla sonuçlanan yakınlaşma süreci incelenmiş ve bu sürece yönelik tepkilere yer verilmiştir. Ayrıca Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini etkileyen; Dağlık Karabağ sorunu ve Azerbaycan’ın yaklaşımına, soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddialara ve Ermenistan diasporasının rolüne değinilmiş ve son olarak sürecin devam etmesi adına çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Söz konusu önerilerde Karabağ sorununa yönelik olarak; sorunun protokoller dışında tutulmasının süreci kolaylaştırdığını ancak sonrasında tekrar gündeme getirilmesiyle onay sürecini karmaşıktırdığı belirtilmiştir. Türkiye-Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının Karabağ sorununun çözümüne olumlu etki edebileceği ve uzun dönemde bu ilişkinin Azerbaycan’ın

²⁷⁵ Görgülü, Gündoğar, Iskandaryan ve Mınyasyan, s.15.

yararına olabileceği belirtilmiştir²⁷⁶. Dolayısıyla önceki raporda olduğu gibi Karabağ sorununun sürecin dışında bırakılması önerilmiştir.

TESEV tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen bir diğer çalışma 2010 yılında TESEV dış politika programı kapsamında başlatılan “Anadolu’da Yakınlaşmayı Tartışmak” projesidir. Söz konusu proje kapsamında ilki Kars’ta olmak üzere Türkiye’nin farklı şehirlerinde ve Ermenistan’da; uzmanların, aktivistlerin, öğrencilerin, gazetecilerin ve akademisyenlerin katıldığı çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tartışıldığı bu toplantılarda protokollerin içine girdiği mevcut çıkmaz ve bu çıkmazdan kurtulmanın yolları tartışılmıştır. Bu bağlamda protokollerin içeriğinin muğlak olmasının imzalama süreci için yeterli olduğu ancak aynı zamanda yanlış anlaşılmalara neden olduğu belirtilmiştir. Örneğin Türkiye, tarih komisyonu oluşturma teklifinin kabul edilmesiyle Ermenistan’ın soykırım iddialarından vazgeçeceği varsayımında bulunduğu; Ermenistan’ın ise Karabağ sorununun protokollerde yer almaması nedeniyle, sorunun Türk dış politikasında önemli bir yere sahip olmadığı izlenimine kapıldığı belirtilmiştir. Karabağ sorununun çözümüne yönelik olarak katılımcılar Karabağlılarla diyalog kurmanın çözüm sürecinde faydalı olabileceğini dile getirmişlerdir²⁷⁷.

TESEV’in yayınladığı raporlar çerçevesinde açıklanan yukarıdaki iki proje kapsamında birçok toplantı, konferans ve etkinlik düzenlenmiştir. Ancak bu toplantıların içeriğine yönelik sınırlı bir yayın bulunması nedeniyle genel çerçevede bahsedilmiştir. Diğer taraftan Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik TESEV’in yürüttüğü çalışmalar bunlarla sınırlı değildir. Türkiye-Ermenistan arasında gizli olarak yürütülen diplomasi sürecinde, iki ülke ilişkilerini ve temel sorunları ele alan “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü” başlıklı analiz yayınlanmıştır. Ayrıca sürece yönelik analiz çalışmaları da bulunmakta ve ikili ilişkilerin normalleşmesi adına yürütülen ikinci kanal diplomasi çabaları da devam etmektedir.

TESEV tarafından gerçekleştirilen bu çalışmalar dışında, TESEV Dış Politika Programında program yöneticisi olarak görev yapan ve Türkiye-Ermenistan

²⁷⁶ Görgülü, Iskandaryan ve Minasyan, s.22.

²⁷⁷ TESEV, “Türkiye Ermenistan İlişkilerini Adana’da Tartışmak”, <http://www.tesev.org.tr/etkinlik/turkiye-ermenistan-iliskilerini-adanada-tartismak>, (24.03.2013).

projelerinde yer alan Aybars GÖRGÜLÜ ile ikili ilişkiler, normalleşme süreci ve TESEV faaliyetleri hakkında mülakat çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerini değerlendiren Görgülü, Türkiye-Ermenistan arasındaki en önemli sorunun soykırım iddialarının oluşturduğunu ve özellikle toplumsal algıda önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmiştir. Ermenistan’da insanların kişisel gelişim sürecinde soykırım olgusunun önemli rol oynadığını ve bu nedenle Türkiye’ye ve Türklere yönelik negatif bir algı olduğunu, benzer şekilde Türkiye’de de Ermenilerin bizi soykırımla suçluyor olmalarının olumsuz algı yarattığını ifade etmiştir. Gerçekleştirilen projelerin ve kanaat önderlerinin söz konusu algıyı değiştirmede etkili olup olmadıkları noktasında ise radikal bir değişiklik olmadığını ancak belir bir ölçüde değiştiğini belirtmiştir. Özellikle basının kullandığı ifadelerin değiştiğini ve artık Ermenilere karşı daha dikkatli bir dil kullanıldığını belirtmiştir. Bununla birlikte Türkiye’nin Ermenistan’a göre daha büyük bir ülke olduğu ve birçok dış politika konusu olduğunu, Ermenistan’ın ise en önemli konularından birinin Türkiye ile ilişkileri olduğunu ve insanların bu konuda daha bilinçli olduklarını belirtmiş, dolayısıyla toplumsal algıyı değiştirme konusunun her iki ülke için farklı ölçülerde olduğunu ifade etmiştir. İki ülke arasındaki bir diğer önemli sorunun Karabağ konusu olduğunu ve bu konunun özellikle normalleşme sürecine büyük etki ettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda Türkiye’nin süreci iyi yönetemediğini ve Azerbaycan’ın ikna edilebileceğini düşündüklerini, diğer taraftan ise Karabağ konusunun süreç içinde ele alınıp müzakerelerle birlikte yürütülebileceğinin düşünülmesini Türkiye’nin tahmin hataları olarak ifade etmiştir.

TESEV tarafından gerçekleştirilen çalışmalarla ilgili olarak ise hedef kitlelerin; Ermenistan’daki STK’lar ve think-tank’ler, Türkiye ve Ermenistan basını ve her iki ülkenin gençleri olduğunu ve öncelikli hedeflerinin toplumsal algıyı değiştirmek olduğunu belirtmiştir. Söz konusu bu algının değişmesi içinse daha fazla diyalog ortamının oluşturulması gerektiğini ifade ederek şu örneği vermiştir: *“biz Adana’daki toplantıyı yaptığımızda oradaki çocuklar hayatlarında ilk defa bir Ermeni gördüklerini söylediler ve Ermenilerinde etten kemikten insanlar olduklarını gördüler. Niye soykırım meselesine bu kadar “takıntılı oldukları” konusunda ise empati kurmaya, belki anlamaya çalıştılar. Empati kurmak; buradaki anahtar kelime o bence: “empati kurmak”. Zaten bu toplantılarda kimse kimseyi ikna etmeye*

çalışmıyor. Ama biz Ermenilerin niye bu 1915 konusunda bu kadar saplantılı olduklarını anlamaya çalışırsak eğer bu bir olumlu adımdır diye düşünebiliriz. Aynı şekilde onlarda Türkiye’de bu konunun çok tartışılmadığını, bizim bu konuyu kendi aramızda da tartışmadığımızı görmeye başlıyorlar ve böylece onlarda inkâr lafını kullanmamaya başlıyorlar. Böylece bu iki tarafta da bir değişiklik yaratıyor”.

Yürütülen çalışmalarda Dışişleri Bakanlığında ya da siyasi kanallardan destek alınıp alınmadığı sorusuna ise; maddi anlamda herhangi bir talepte bulunmadıklarını ancak yapılan çalışmalarla ilgili bilgi alış verişinde bulunulduğunu belirtmiş ve bu bağlamda olumlu bir tepkiler aldıklarını ifade etmiştir. Diğer taraftan gerçekleştirilen toplantılara emekli büyük elçilerin katıldığını ancak devlet katında yine Azerbaycan faktöründen dolayı resmi kişilerin katılmadığını ve daha temkinli yaklaştıklarını ifade etmiştir²⁷⁸.

C. TEPAV’ın Proje Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve yakınlaşma sürecine yönelik çalışmalar yürüten bir diğer STK, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV)’dır. TEPAV Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden makale ve analizler yayınlamakta ve ikili ilişkileri çok boyutlu olarak ele almaktadır. Bunun yanı sıra, başta Ermenistan’daki STK’lar olmak üzere yurt dışındaki çeşitli STK’larla işbirliği içinde çeşitli toplantı, panel ve çalıştaylar düzenlemektedir. Gerçekleştirilen bu toplantılarda Türkiye-Ermenistan ilişkileri sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal açıdan da değerlendirilmekte ve işbirliği içindeki diğer STK’larla ortak analizler yapılarak ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması için öneriler geliştirilmektedir. Bu bağlamda TEPAV tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen iki proje dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki German Marshall Fund (GMF) desteğiyle gerçekleştirilen “Sürdürülebilir ve Etkin Türk-Ermeni Sınır Ötesi Ortaklıkları için Güven İnşası ve Uzlaşma Rehberi Projesi” ve proje sonunda yayınlanan “Uçurumu Kapatmak: Son Yirmi Yıldaki Türk-Ermeni Sivil Toplum Faaliyetlerine Bakış” başlıklı rapordur. İkincisi ise; Erivan merkezli Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi

²⁷⁸ 10/04/2013 tarihinde TESEV Dış Politika Programı program yöneticisi **Aybars Görgülü** ile Sabancı Üniversitesinde yapılan mülakat çalışması.

(International Center for Human Development-ICHHD) ortaklığıyla hazırlanan “Ermenistan ve Türkiye Arasındaki Hukuki Meselelerin Değerlendirilmesi” başlıklı rapordur. Bunların yanı sıra çeşitli çalıştay, panel ve toplantılar da gerçekleştirilmiştir. Ancak bu toplantılar çoğunluk kapalı olarak gerçekleştirildiği için tartışılan konular hakkında sınırlı bilgiye yer verilmiştir. Bu nedenle TEPAV tarafından çeşitli ortaklıklarla düzenlenen toplantılara, internet sitesinde yayınlanan bilgiler çerçevesinde sınırlı olarak yer verilecektir.

TEPAV tarafında Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkı sağlamak ve sürece yönelen STK'lara destek vermek amacıyla, German Marshall Fund (GMF) desteğiyle “Sürdürülebilir ve Etkin Türk-Ermeni Sınır Ötesi Ortaklıkları için Güven İnşası ve Uzlaşma Rehberi Projesi” gerçekleştirilmiştir. Haziran 2010 ve Aralık 2011 tarihleri arasında yürütülen söz konusu proje; Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gelecekte gündeme gelebilecek projelerin etkin bir şekilde tasarlanması ve uygulanması ve bunun yanı sıra sınır bölgesindeki halkların ilişkilerinin iyileştirilmesi, normalleşme sürecinin daha etkili bir şekilde desteklenmesi konularında rehberlik etmesi amacıyla tasarlanmıştır. Proje kapsamında 18 Temmuz 2011 tarihinde, iki ülke arasında güven tesis etmek ve sivil toplum aktörleri tarafından yürütülecek çalışmalara rehberlik etmek amacıyla her iki ülkeden çeşitli sivil toplum kuruluşlarının katılımıyla bir çalıştay düzenlenmiştir. TEPAV tarafından gerçekleştirilen çalıştayda; Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin çerçevesi çizilerek ikili ilişkilerin nasıl daha popüler hale getirilebileceği, bu amaçla ne gibi girişimlerin gerçekleştirilebileceği gibi çeşitli konular tartışılmıştır²⁷⁹. Bununla birlikte proje boyunca 1995-2010 yılları arasında, Türkiye-Ermenistan arasında güven tesis etmek ve uzlaşma sağlamak amacıyla gerçekleştirilen sivil toplum projelerinin envanteri oluşturulmuş ve proje kaynakları, odak noktaları, katılım düzeyleri, projelerin yoğunlaştığı bölgeler, finansal kaynakları ve etki alanları gibi açılardan ele alınarak çok yönlü olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda öncelikle Türkiye-Ermenistan sivil toplum girişimlerinin envanteri çıkartılmış daha sonra seçilen projelerin uygulayıcılarıyla “İnteraktif Geri Bildirim Çalıştayı” düzenlenmiş ve “Sınır Bölgelerinde Sınır Ötesi Ortaklık Kapasitesinin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler”

²⁷⁹ TEPAV, “Türk ve Ermeni Sivil Toplumu TEPAV’da Buluştu”, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2238>, (25.03.2013).

oluşturulmuştur²⁸⁰. Proje sonunda ise elde edilen çıktılar “Uçurumu Kapatmak: Son Yirmi Yıldaki Türk-Ermeni Sivil Toplum Faaliyetlerine Bakış” başlıklı raporda toplanmış ve Ocak 2012’de TEPAV’da yapılan bir toplantıyla tanıtılarak, raporda öne çıkan bulgular paylaşılmıştır. Buna göre; uzlaşma ve normalizasyon süreçlerinin birbirini tamamlayan unsurlar olduğu ve bu nedenle bu süreçlerin eş zamanlı olarak yürütülmesi gerektiği belirtilmiş ve bu konuda Türkiye’nin etkisinin artırılmasına ihtiyaç duyulduğuna değinilmiştir. Siyasi irade ile ortaklaşa yapılan çalışmaların bu gerekliliğe cevap verebileceği ve çalışmaların etkisini arttırabileceği önerisinde bulunulmuştur. Ayrıca ikili ilişkilerin normalleşmesine yönelik olarak; proje kaynaklarının çeşitlendirilmesi, sınır ötesinde profesyonel ortaklıkların oluşturulması, iki toplum arasında bilgi ve diyalog kanallarının oluşturulması gibi ihtiyaçlara yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Azerbaycan’ın da dâhil olduğu üçlü uzlaşma projelerinin var olan güven eksiliğinin giderilmesine katkı sağlayabileceği vurgulanmıştır²⁸¹.

TEPAV tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen çalışmalardan diğeri, Erivan merkezli Uluslararası İnsani Kalkınma Merkezi (International Center for Human Development-ICHHD) ile ortak olarak hazırladığı “Ermenistan ve Türkiye Arasındaki Hukuki Meselelerin Değerlendirilmesi” başlıklı rapordur. Söz konusu rapor; ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) tarafından finanse edilen “Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Uzlaşmaya Destek Projesi” kapsamında yapılan araştırmanın sonuçlarına dayanmaktadır. Raporda; iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin olmamasının iki ülke halkı için psikolojik bir etkisinin olduğu düşüncesinden hareketle, bu etkinin Türkiye ve Ermenistan vatandaşlarının gündelik etkileşimlerine ve bu etkileşimlerin geliştirilmesine ne derece etki ettiği yanıtlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu rapor; Türkiye ve Ermenistan vatandaşları arasındaki ilişkileri etkileyen problemlerin çözümü ve bu ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen politikaların artırılması için rehber olmayı hedeflemektedir²⁸². ICHHD ve TEPAV ortaklığıyla gerçekleştirilen bir diğer çalışma;

²⁸⁰ TEPAV, “Sürdürülebilir ve Etkin Türk-Ermeni Sınır Ötesi Ortaklıkları için Güven İnşası ve Uzlaşma Rehberi Projesi”, <http://www.tepav.org.tr/tr/proje/s/69>, (25.03.2013).

²⁸¹ TEPAV, “TEPAV’dan Türk-Ermeni Ortaklığı İçin “Uzlaşma Rehberi”...”, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2596>, (27.12.2012).

²⁸² TEPAV, “Türk ve Ermeni Halklarının İlişkilerine Hukuki Çerçeve...”, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3252>, (27.12.2012).

25 Temmuz 2012 tarihli Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ele alındığı çalıştaydır. Türkiye’den ve Ermenistan’dan birçok uzmanın ve akademisyenin katıldığı çalıştayda Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için uzun soluklu ve kapsamlı bir bakış açısının benimsenmesine katkıda bulunmak amaçlanmıştır²⁸³.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirilen bir diğer çalışma; 5 Nisan 2012’de Türkiye-Ermenistan diplomatik ilişkilerinin ele alındığı konferanstır. Columbia Üniversitesi’nden İnsan Hakları Çalışmaları Enstitüsü Barışın Temini ve İnsan Hakları Programı Direktörü David Phillips’in konuşmacı olarak davet edildiği konferansta Türkiye-Ermenistan arasındaki protokoller ele alınmıştır. Phillip konuşmasında Türkiye-Ermenistan arasında 2009’da imzalanan protokolleri ve yaklaşma sürecini ele aldığı “Diplomatik Tarih: Türkiye-Ermenistan Protokolleri” başlıklı çalışmasını sunarak sürece yönelik tespitleri paylaşmış ve ikili ilişkilerin normalleşmesi için çeşitli önerilerde bulunmuştur²⁸⁴. Bu bağlamda Phillip’in raporunda yer alan önerilerden bazıları şunlardır: Sivil toplum kuruluşları iyi komşuluk ilişkilerini ve ortak çaba gösterecek alanları belirleyen bir “Dostluk Anlaşması” hazırlamalıdır. İki ülkenin düşünce kuruluşları karşılıklı sosyal davranışlar hakkında kamuoyu yoklaması yaparak sonuçlarını ilerinde yürütülecek ikinci kanal diplomasi faaliyetlerinin daha etkili olabilmesi için kullanılmalıdır. Geçiş Hukuku Uluslararası Merkezi (ICTJ) raporunun²⁸⁵ sonucunda belirtilen, Türkiye’nin soykırım iddialarını tanınmasına karşılık Ermenistan’a tazminat ve toprak vermemesi unsurunun iki ülke arası temaslarda ve uzlaşma için belirlenecek yol haritasında kullanılmalıdır. İki ülke arasındaki sınır tanınmalı ve açılmalıdır ve protokoller TBMM tarafından onaylanmalıdır²⁸⁶. Phillips’in raporunda dikkat çeken

²⁸³ **TEPAV**, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3033>, (25.03.2013).

²⁸⁴ **TEPAV**, “TEPAV’da Türk-Ermeni İlişkilerinin Yakın Diplomatik Tarihine Bakış...”, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2808>, (25.03.2013).

²⁸⁵ 2001 yılında David Phillip tarafından kurulan “Türk-Ermenis Uzlaşma Komisyonu”nu Phillips’in önerisi üzerine, 1948 BM Soykırım Sözleşmesi’nin 1915 olaylarına uygulanıp uygulanamayacağını özel bir hukuk kuruluşu olan ICTJ’ye sormuştur. ICTJ ise raporunda; 1948 BM Soykırım Sözleşmesi’nin geriye dönük olarak uygulanamayacağı bu nedenle Türkiye’den toprak ve tazminat talep edilemeyeceğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra 1948 BM Soykırım Sözleşmesinin geriye dönük olarak uygulanabilseydi 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirileceği ifadesini de raporuna eklemiştir. Bu rapor iki tarafın da tepkisine neden olmuş ve yaşanan tartışmalar sonunda komisyon 2004 yılında dağılmıştır.

²⁸⁶ Ö. Engin Lütem, “D.L. Phillips’in Türkiye-Ermenistan Protokolleri Diplomatik Tarihi (Tam Metin)”, AVİM, 2012, <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=5476>, (25.03.2013).

maddeler bunlarla sınırlı değildir ancak çok geniş kapsamlı ve ayrıntılı bir rapor olması sebebiyle öne çıkan maddeler yer verilmiştir. Fakat rapor genel olarak değerlendirildiğinde ikili ilişkilerin düzelmesi için öncelikle Türkiye'nin çeşitli tavizler vermesi önerilmiş ve protokollerin öncelikle Türkiye tarafından onaylanması gerektiğini belirtilmiştir. Bu bağlamda Phillips'in Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde eşit olmayan bir yaklaşım içinde olduğu dolayısıyla raporun bu yaklaşım çerçevesinde hazırlandığı söylenebilir.

TEPAV tarafında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ekonomik açıdan da ele alındığı çeşitli çalışmalar bulunduğu daha önce de belirtilmişti. Bu çalışmalarda biri TEPAV ve Ermenistan'daki Amerika Ticaret Odaları (AmCham) ortaklığıyla 12 Şubat 2010'da gerçekleştirilen "Türk-Ermeni İlişkileri ve Sınır Ötesi Bölgeselcilik" başlıklı paneldir. Erivan'da düzenlenen ve işadamları, uluslararası kuruluşlar, uzmanlar ve akademisyenlerin katıldığı panele; Ermenistan Başbakanı Tigran Sargsyan ve ABD Büyükelçisi Marie L. Yovanovitch katılımcı olarak yer almıştır. TEPAV'dan ise Prof. Dr. Güven Sak "Türkiye'nin Bölgesel Bütünleşmesi: Ekonomik Dönüşüm mü Eksen Değişikliği mi?" başlıklı sunumuyla konuşmacı olarak yer almıştır. Kriz dönemlerinde komşuluk ilişkilerinin önemine vurgu yapan Sak konuşmasında; Türk özel sektörünün komşu ülkelere ulaşabilmesi amacıyla çalışmalar yapıldığını, özel sektör odaklı bölgesel kalkınma programlarının tasarlandığını, iş dünyası diyalog mekanizmalarının kurulduğunu ve bu bağlamda bölgesel kalkınma ve sınır ötesi işbirliği çerçevesinde ortak girişimlerin desteklendiğini belirtmiştir. Sınır ötesi ekonomik ilişkilerin gelişmesiyle bölgedeki gelişmişlik farklarının kaldırılabilmesine ancak bunun sadece hükümet eliyle olmasının beklenmemesi gerektiğine aynı zamanda iş adamlarının da karşılıklı iletişim kurmasının önemli olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan Sak; Kafkasya'daki ticaretin gelişebilmesi için ulaşım ağlarının iyileştirilmesi ve sınır geçişlerinin kolaylaştırılması gerektiğini ifade etmiştir²⁸⁷.

İkili ilişkilerin ekonomik açıdan ele alındığı benzer bir çalışma; 27 Eylül 2011 tarihinde Ermenistan Sanayici ve İşadamları Birliği (UMBA) ortaklığıyla gerçekleştirilen çalıştıdır. İki ülke arasındaki ticaretin kolaylaştırılması için taşımacılık ve ulaştırma sektörünün sorunlarının ele alındığı çalışmaya Türkiye ve

²⁸⁷ TEPAV, "TEPAV/SAK: "Sınır Ötesi Ekonomik İlişkilerle Bölgesel Kalkınma Bağlantılıdır"" <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/1543>, (25.03.2013).

Ermenistan'dan özel sektör temsilcileri ve Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri katılmıştır. Çalıştayda iki ülke arasındaki taşımacılık sorunlarının, diplomatik ilişkilerin kurulamaması nedeniyle taşımacılık alanında ikili bir anlaşmanın bulunamamasından kaynaklandığı belirtilmiş ve sorunun çözümüne ilişkin öneriler geliştirilmiştir. Bununla birlikte çalışmaya Ermenistan'dan katılan temsilciler; ABD hükümetine bağlı çalışan USAID'in desteğiyle Türkiye ve Ermenistan arasında diyalog kanalları geliştirmek amacıyla yürütülen Turkey and Armenia Rapprochement Project (Türkiye ve Ermenistan Uzlaşma Projesi) hakkında bilgi paylaşımında bulunmuşlardır²⁸⁸.

Görüldüğü gibi TEPAV Türkiye-Ermenistan ilişkilerini ele alan ve sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik, toplumsal ve hukuki açılardan da ikili ilişkilerin değerlendirildiği çalışmalar yürütmektedir. Yukarıda bu çalışmalardan dikkat çekenlere yer verilmiştir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi özellikle düzenlenen çalıştay ve paneller kapalı olarak gerçekleştirildiği için bu çalışmalara yayınlanan bilgiler çerçevesinde sınırlı olarak yer verilmiştir.

Son olarak TEPAV kadrosundan Ali Osman DİZMAN ile Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve bu ilişkiler çerçevesinde TEPAV faaliyetleri hakkında mülakat çalışması yapılmıştır. Öncelikle Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme dönemine yönelik olarak Dizman; projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde iki ülke arasındaki en önemli sorunun iki tarafın birbiri hakkında fikir sahibi olmamalarını ve bunun nedeni olan sınırların kapalı olmasını göstermiştir. Genel olarak Türkiye'nin Ermenistan konusunda çok yol kat ettiğini, artık bir takım girişimlerin yapılabildiğini ancak henüz sınırların açılmaması sebebiyle yeterli olmadığını belirten Dizman'a göre hem Türkiye'den hem de Ermenistan'dan kaynaklanan sorunların varlığı iki halk arasında iletişimi zorlaştırmaktadır. İki ülke arasındaki mevcut durumun, sadece Türkiye ve Ermenistan'ı hesaba katarak düşünülmemesi gerektiğini ifade eden Dizman, bu yıl içinde Güney Kafkasya'da çeşitli ülkelerde yapılacak seçimlerin Türkiye-Ermenistan arasında statükonun devam edip etmeyeceğinin belirlenmesinde etkili olabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte gerek Türkiye'nin gerekse Ermenistan'ın kendi gündemlerinin yoğun olmasının, tekrar bir yakınlaşma sürecinin gündeme alınıp

²⁸⁸ TEPAV, "Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Taşımacılık Sorunları Ele Alındı", <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2352>, (25.03.2013).

alınmama noktasında etkili olduğunu ancak 2015'in yakın olması sebebiyle bir yakınlaşmanın söz konusu olabileceğini ifade etmiştir.

Çeşitli alanlarda yürütülen TEPAV faaliyetleri içinse; hedef kitlelerinin ve hedeflerinin projeden projeye değiştiğini, ancak nihai hedeflerinin Türkiye-Ermenistan halkları arasında farkındalığı arttırmak olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte protokollerin hayata geçmeyeceğinin anlaşılmasından sonra daha teknik konulara yöneldiklerini ve girişimcilik, bölgesel kalkınma, ekonomik işbirlikleri, turizm gibi çeşitli alanlarda işbirliğini arttırmayı ve track two alanında iletişimi ve etkileşimi arttırmayı hedeflediklerini ifade etmiştir. Yapılan çalışmaların çıktılarını ve yayınlarını karar alıcılarla, akademisyenlerle ve diğer STK'larla paylaştıklarını belirten Dizman, böylelikle yapılan çalışmaların bu alanda çalışan diğer kişiler rehber olmasını hedeflediklerini belirtmiştir. Diğer taraftan karar alıcıları etkilemek adına bu çıktılarını paylaştığını ve karar alıcılarında katıldığı toplantılar düzenlediklerini, eğer projenin yöntemi öngörüyorsa dışişleri bakanlığıyla ya da diğer kurumlarla iletişime geçtiklerini ancak bunun yeterli olmadığını ve daha üst düzeye çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. Genel anlamda ise sivil toplum çalışmalarının farkındalığı arttırma, ilişkilerin normalleşmesi, güven inşası gibi konularda önem taşıdığını belirten Dizman'a göre bu çalışmalarla belirli bir yere gelinmiş ancak daha alınması gereken çok yol var. Bu bağlamda STK'ların yapması gerek track two alanında zaten var olan çalışmalarını sürdürmek, politikaların oluşturulmasına ve gündem oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır²⁸⁹.

D. Hrant Dink Vakfı'nın Proje Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve Türkiye'deki Ermenilere yönelik çalışmalar yürüten Hrant Dink Vakfı ikili ilişkilere ve uzlaşmaya katkı sağlamak amacıyla çeşitli çalışmaları hayata geçirmiştir. Bunlardan ilki Hrant Dink Vakfı, Galata Fotoğrafhanesi Fotoğraf Akademisi, Free Press Unlimited ve Gümrü Gençlik Girişim Merkezi ortaklığıyla ve Hollanda Başkonsolosluğu ve İngiltere Büyükelçiliği desteği ile hayata geçirilen "Diyalog için Multimedya" projesidir. Söz konusu proje ile Türkiye ve Ermenistan'dan fotoğrafçı ve foto-muhabirleri arasında doğrudan

²⁸⁹ 15.05.2013 tarihinde TEPAV kadrosunda **Ali Osman Dizman** ile telefonda yapılan mülakat çalışması.

temas kurulması sağlanarak diyalog sürecine katkı sağlanması hedeflenmiş ve katılımcıların ortak çalışmasıyla beş multimedya belgesel çalışması yapılmıştır²⁹⁰. Proje kapsamında beşi Türkiye’den beşi Ermenistan’dan olmak üzere on katılımcı ile İstanbul’da iki farklı atölye çalışması gerçekleştirilmiş ve biri Türkiye’den diğeri Ermenistan’dan olmak üzere ikili gruplar halinde Kars ve Gümrü’de saha çekimleri yapılmıştır. Ayrıca atölye çalışmaları sırasında multimedya ve sosyal medyanın diyalogu yaygınlaştırmada ne şekilde kullanılabileceğine dair bilgi alışverişinde bulunulmuştur. Proje sonunda hayata geçirilen beş multimedya belgeseli 1-3 Temmuz 2012 tarihleri arasında “Beklemekten Öte... Türkiye-Ermenistan Sınırdan Hikâyeler”²⁹¹ başlıklı bir sergiyle Galata Fotoğrafhanesinde gösterilmiştir. Söz konusu serginin teması ise şu şekilde ifade edilmiştir: “1993’te kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırı; insanları, köyleri, rayları, çocuk seslerini ve anıları birbirinden ayırmaya devam ediyor. “Beklemekten Öte”, sınır kentleri Kars ve Gümrü’de yaşayan insanların gündelik hayatlarını, bekleyişlerini ve yıllardır devam eden diyalogsuz ortamını anlatıyor²⁹².”

Hrant Dink Vakfı’nın Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkı sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği ikinci çalışma; “Türkiye Ermenistan Gazeteci Diyalog Programı” projesidir. Heinrich Böll Stiftung Derneği ile ortaklaşa gerçekleştirilen söz konusu proje; Türkiye ve Ermenistan’daki gazeteciler arasında ilişkileri kuvvetlendirmek, iki ülke arasındaki haber alma ağlarının doğru yollardan kurulmasına katkı sağlamak ve iki ülke arasındaki bilgi eksikliğini gidermek amacıyla 2009 yılında hayata geçirilmiştir. Program çerçevesinde her iki ülkeden, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip eden gazeteciler, Türkiye’de ve Ermenistan’da gerçekleştirilen ziyaretlerle hem birbirlerini daha yakından tanıma fırsatı bulmuş hem de çeşitli STK’lar, iş adamları, politikacılar ve halkla yapılan

²⁹⁰ HRANT DİNK VAKFI, “Diyalog için Multimedya”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=428&Activities=5&Lang>, (30.12.2012).

²⁹¹ Beklemekten Öte... Türkiye-Ermenistan Sınırdan Hikâyeler” belgeselinin basında çıkan haberleri için bakınız:

Lora Baytar, “Sınırdan Multimedya Hikayeler”, **AGOS**, 01.06.2012,

<http://www.hrantdink.org/?Press=8&id=531&Lang> , Mert İnan, “19 Yıldır Türkiye’den Gelecek Treni Bekliyorlar”, **Vatan Gazetesi**, 02.06.2012, <http://www.hrantdink.org/?Press=8&id=532&Lang>, (30.12.2012).

²⁹² HRANT DİNK VAKFI, “Beklemekten Öte...Türkiye-Ermenistan Sınırdan Hikayeler”, <http://www.hrantdink.org/?Announcements&Detail=516>, (30.12.2012).

görüşmeler sayesinde buldukları ülkeyi tanıma fırsatı yakalamışlardır. Bu çerçevede ilk ziyaret; Türkiye’den on gazetecinin Mayıs 2009’da Ermenistan’a gitmesiyle gerçekleşmiştir. Söz konusu gezide Türk gazeteciler Ermenistan’da Yerevan, Gümrü ve Vanadzor kentlerine giderek toplantılara katılmışlar, ülkedeki önemli basın yayın kuruluşlarından ve sivil toplum örgütlerinden Ermenistan’la ilgili bilgi almışlar ve sınırdaki şehirlere giderek Ermeni vatandaşlarıyla sohbet etme fırsatı bulmuşlardır. Ardından Ekim 2009’da Ermenistan’dan dokuz gazeteci Türkiye’ye gelerek Ankara, Bursa ve İstanbul’da temaslarda bulunmuş, bakanlık düzeyinde görüşmeler yapmış ve o yıl Bursa’da yapılan Türkiye-Ermenistan Dünya Kupası maçına katılmışlardır²⁹³. Benzer şekilde gazeteciler arasında Türkiye ve Ermenistan ziyaretleri 2010, 2011, 2012 ve 2013 yıllarında da devam etmiştir. Ayrıca programın başladığı 2009 yılı sonunda programa katılan gazeteciler arasında sanal bilgi paylaşım ağları oluşturularak bilge ve haber alışverişi sağlanmıştır.

Daha öncede belirtildiği gibi Hrant Dink Vakfı tarafından Türkiye’deki Ermenilere ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik birçok çalışma yürütülmektedir. Bu bağlamda dikkat çeken bir diğer çalışma Olof Palme Merkezi’nin desteğiyle gerçekleştirilen “Sözlü Tarih Projesi”dir. Proje kapsamında İstanbul ve Anadolu’nun değişik kentlerinde yaşayan, yaşları 19-70 arasındaki on beş Ermeni’nin hikâyesi kendi anlatımlarıyla kaleme alınmıştır. Proje çıktılarını 2011 yılında yayınlanan “Sessizliğin Sesi – Türkiyeli Ermeniler Konuşuyor” isimli kitapta toplanmıştır²⁹⁴. Söz konusu projenin ikinci ayağı ise; Diyarbakırlı Ermeniler temasıyla Türkiye’de, Ermenistan’da ve Diaspora’da yaşayan Ermenilerle, sözlü tarih çalışması kapsamında yapılan mülakatlarla gerçekleştirilmiştir. Proje çıktılarını “Sessizliğin Sesi 2 – Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor” başlıklı kitapta toplanmış ve 27 Aralık 2012’de tanıtımı yapılmıştır²⁹⁵.

Son olarak Hrant Dink Vakfından Burcu BECERMEN ile mülakat çalışması yapılmıştır. Vakfın faaliyetlerinin siyasi gelişmelerden bağımsız olarak yürütmesinden dolayı Becermen ile yapılan çalışma daha çok sivil toplum

²⁹³ **HRANT DİNK VAKFI**, “Manşeti Komşuda Atalım!2011”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=10&Activities=5&Lang>, (30.12.2012).

²⁹⁴ **HRANT DİNK VAKFI**, “Sessizliğin Sesi-Türkiyeli Ermeniler Konuşuyor”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=451&Lang>, (20.03.2013).

²⁹⁵ **HRANT DİNK VAKFI**, “Sessizliğin Sesi 2- Diyarbakırlı Ermeniler Konuşuyor”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=483&Lang>, (20.03.2013).

çalışmaları alanında gerçekleşmiştir. Ancak istisna olarak projeler çerçevesinde Türkiye ve Ermenistan arasındaki en önemli sorunları; “İki ülke insanları arasında doğrudan iletişim kanallarının bulunmaması, iki ülke medyası arasında doğrudan haber alma kanallarının bulunmaması, iki ülke arasında sınırın kapalı olması, diplomatik ilişkilerin bulunmaması, elçilik-konsolosluk olmaması, ikili anlaşmalar olmaması, karşılıklı eğitim programları olmaması, iki ülke insanların ortak geçmişleri ile yüzleşememiş olmaları, Türkiye’nin 1915 ile ilgili resmi söylemi, ifade özgürlüğü sorunları” şeklinde sıralamıştır.

Bununla birlikte Hrant Dink Vakfı olarak çalışmalarında “sınır kafada açılır” ilkesiyle hareket ettiklerini ve siyasi gelişmelerden bağımsız olarak sivil toplumla işbirliği içinde iki ülke arasında her alanda doğrudan teması teşvik ettiklerini, bu amaçla her konuda ortak alanların oluşturulmasına ve ikili ilişkilerin daha ileri noktalara taşınması için inisiyatifler oluşturmayı hedeflediklerini belirtmiştir. Bu çalışmalar çerçevesinde hedef kitlelerinin öncelikle sivil toplum olduğunu bununla birlikte gençlerin, gazetecilerin ve akademisyenlerin de önem verdikleri gruplar arasında olduğunu belirten Becermen, bu gruplarla işbirliği ve ortak üretimi arttırmayı, bilgi ağları oluşturmayı, işbirliği kanallarını geliştirmeyi hedeflediklerini belirtmiştir. Karar alıcılara etki etmek adına herhangi bir girişimde bulunmadıklarını ancak projeler çerçevesinde bilgilendirme yapıldığını belirten Becermen’e göre sivil toplumun karar alıcılara etki etmek adına yapılan çalışmalara ağırlık vermesi, bu konuda taleplerini oluşturmaları ve gündeme getirmeleri gerekmektedir. Buna ek olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik olarak sivil toplumun daha fazla kişiyi sürece dâhil etmesi ve etki alanını genişletmesinin önemli olduğunu ve bu amaçla sosyal medyanın kullanılabileceğini belirten Becermen, yapılan projelere ek olarak staj programları, gönüllülük programları, gençlerin hareketliliğini sağlayacak özel programların oluşturulması gerektiğini belirtmiştir. son olarak sınırın kapalı olmasının iki ülke arasındaki çalışmaları zorlaştırdığını ve hareket alanını kısıtladığını belirten Becermen bu bağlamda sınırın önkoşulsuz olarak açılması talebini sivil toplumun yüksek sesle gündeme getirmesinin çok önemli olduğunu ifade etmiştir²⁹⁶.

²⁹⁶ 14.05.2013 tarihinde Hrant Dink Vakfı kadrosundan **Burcu Becermen** ile internet üzerinden yapılan mülakat çalışması.

E. Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin “Türk-Ermeni Barışma Sürecinde Sivil Adımlar” Toplantı Serisi

Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine çalışmalar yürüten bir diğer kuruluş Helsinki Yurttaşlar Derneği (HYD)'dir. HYD; merkezi Finlandiya'da bulunan Crisis Management Initiative (Kriz Yönetimi İnisiyatifi / CMI) tarafından 2006-2009 yılları arasında; Karadeniz'de Avrupa Komşuluk Politikası'nın yaygınlaştırılması kapsamında, kriz çözümünde sivil toplumun katkısını arttırmayı hedefleyen ve 2009 bu projenin devamı niteliğinde tekrar ortaya çıkan “Karadeniz Barış Ağı” projesinde yer almaktadır. Söz konusu proje 2009 yılında Finlandiya Dışişleri Bakanlığı'nın desteğiyle gelişerek devam ettirilmiş ve Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Moldova'da iç çatışmaların çözülmesi ve barışın sağlanabilmesi için alternatif öneriler geliştirebilecek uzmanlar, akademisyenler, gazetecilerden oluşan çalışma grupları kurmaya odaklanmıştır. Karadeniz Barış Ağı projesine, 2010 yılında Türkiye, Ukrayna ve Rusya Federasyonu'nun da katılması amaçlanmış ve bu çerçevede Türkiye'den hYd de projeye dahil olmuştur.

Karadeniz Barış Ağı projesiyle; bölgedeki “etno-politik” çatışmaların çözümlenmesi ve tartışmalı konularda fikir ve görüşlerine başvurulabilecek sivil bir zemin, bir çalışma grubu kurulması amaçlanmaktadır. Bununla birlikte bölge ülkelerdeki sivil toplum kuruluşları arasında bilgi alışverişini arttırmak ve bu yönde çalışacak yerel bir ağ oluşturmak da proje hedefleri arasında yer almaktadır²⁹⁷. Projeye 2010'da katılan HYD, proje kapsamındaki ilk çalışmalarını 2011 yılı içinde gerçekleştirmiş ve çeşitli konularda beş toplantı düzenlemiştir. 2012 yılında ise yine proje kapsamında altı toplantı düzenlemiş ve bu toplantılardan üç tanesini Türkiye-Ermenistan ilişkilerine, üç tanesini ise Kürt meselesine ayırmıştır. HYD Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ayırdığı söz konusu toplantı serisini “Türk-Ermeni Barışma Sürecinde Sivil Adımlar” başlığı altında düzenlemiştir.

HYD tarafından Karadeniz Barış Ağı kapsamında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ayrılan toplantı serisinin ilki 30 Haziran 2012'de; GPOT, AGOS, İnsan Hakları Derneği, Anadolu Kültür, Hrant Dink Vakfı, Ermeni Kültür Derneği, Hakikat Adalet Hafıza Merkezi gibi çeşitli kuruluşlar katılımıyla gerçekleşmiştir.

²⁹⁷ Helsinki Yurttaşlar Derneği, “Karadeniz Barış Ağı/Temmuz 2010”, <http://www.hyd.org.tr/?pid=816>, (19.04.2013).

Söz konusu toplantıda amaç; 2015 yaklaşırken Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine çalışan ve çeşitli projeler üreten STK'ların ayrı ayrı veya ortak faaliyetlerin bir ittifak şeklinde koordine edilmesi, 2015'e kadar yapılması planlanan çalışmaların değerlendirilmesi ve ortak olarak gerçekleştirilebilecek çalışmaların genel çerçevesini çıkarmak olarak belirtilmiştir. Bu amaç doğrultusunda katılımcılar tarafından söz konusu ittifakın nasıl olması gerektiği, neler yapılabileceğine ve bu ittifakı bir kampanyaya dönüştürebilmek adına çeşitli öneriler sunulmuştur. Bu bağlamda geliştirilen öneriler arasında; söz konusu kampanyanın dilinin nasıl olması gerektiği, Müslüman kesimden STKların da bu kampanyaya dâhil edilmesi, yapılan ya da yapılacak işlerde kamuoyunun bilgilendirilmesi ve 2015 yaklaşırken olayların insani boyutunun daha iyi anlatılması gerektiği gibi konular ön plana çıkmıştır. Diğer taraftan söz konusu kampanyanın geniş kesimlere ulaşması ve etkili olabilmesi için bir web sitesi kurulması ve logosunun olması gibi konular tartışılmıştır²⁹⁸.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik düzenlenen toplantılardan ikincisi 22 Eylül 2012 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda da öncekine benzer şekilde bir kampanya oluşturma fikri etrafında çeşitli öneriler dile getirilmiştir. Bununla birlikte toplantıya hazırlık amacıyla 1993-2012 yılları arasında sivil inisiyatifle gerçekleştirilmiş çalışmaların bir listesi çıkarılmış ve ilk yıllara nazaran son yıllarda Ermeni meselesi üzerine yapılan çalışmalarda bir artış olduğu belirtilmiştir. Ancak söz konusu çalışmaların belirli bir kesim etrafında kaldığı ve bu çalışmaların daha geniş kesimlere nasıl ulaştırılabileceği tartışılmıştır. Diğer taraftan 2015'in yaklaşması nedeniyle milliyetçi gösterilerin artmasından duyulan endişe dile getirilmiş ve bunu önlemek adına ne gibi çalışmaların yapılabileceği tartışılmıştır. Toplantıda dile getirilen konulardan bir diğeri 1915 tehcir kararı kapsamındaki Ermenilere yardım eden kişilerin hatırlanması ve bu kişilerin isimlerinin duyurulması konusudur. Bu kapsamda Erivan'daki soykırım müzesinin 2015'te "vicdanlılar" bölümü açacağı ve benzer bir şekilde Türkiye'de de bu kişilerin isimlerinin ön plana çıkarılması gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak toplantıda tartışılan konular arasında dikkat çeken bir diğer unsur diaspora konusudur. Türk-Ermeni diyalog

²⁹⁸ Esra Güçlüer, "Bölgesel Barışa Doğru Türkiye'de Vatandaşlık: Kimlikler, Haklar, Çatışmalar...", Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 2012, ss.51-55.

çalışmalarına diasporadaki radikal ve ılımlı kişilerin de dahil edilmesi gerektiği ve bunun diyalog çabalarına önemli bir katkı sağlayacağı dile getirilmiştir²⁹⁹.

Karadeniz Barış Ağı kapsamında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ayrılan son toplantı 15 Aralık 2012 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda da önceki toplantılara benzer bir şekilde oluşturulacak kampanya hakkında fikir ve öneriler sunulmuş, ağırlıklı olarak ise üslup konusu tartışılmıştır. Kurulacak olan web sitesinin başlığında, kampanyanın isminde ve manşette okunacak yazıların içeriğinde “1915 yılı”, “2015, 100. Yıl”, “soykırım”, “ortak acı”, “ortak trajedi” gibi kavramların kullanılıp kullanılmayacağı tartışılmış, bu bağlamda üslup konusunun üzerinde durulmuştur. Toplantıda ağırlıklı olarak yer alan bir diğer konu ise Türkiye’deki Türk/Sünni çoğunluğa nasıl ulaşılacağı, bu kampanyadan nasıl haberdar edilecekleri, 1915 olaylarıyla ilgili düşüncelerinin nasıl sağlanabileceği ve Türkiye’deki inkârcı söylemin nasıl yıkılabileceği ele alınmıştır. Bu iki konu dışında önceki toplantılarda olduğu gibi planlanan kampanyanın farklı kesimlere ulaşması, neler yapılabileceği, yeni iletişim kanallarının açılması ve iletişimi arttıracak yeni yolların bulunması gerektiği dile getirilmiştir³⁰⁰.

HYD kadrosundan Esra GÜÇLÜER ile yapılan mülakat çalışmasında Türkiye-Ermenistan ilişkileri, HYD kapsamında yürütülen çalışmalar ve hedefleri hakkında bilgi alınmıştır. Bu bağlamda Güçler öncelikle gerçekleştirdikleri çalışmalarla ilgili olarak, bir şeyin taraftarlığını yapmak yerine farklı grupları ve farklı düşünceleri bir araya getirerek diyalog ortamı oluşturmaya özen gösterdiklerini, bu amaca yönelik çalışmalar yaptıklarını belirtmiş ve Ermeni meselesi ve 1915 olaylarıyla ilgili bilgisi olmayan ya da resmi tarihi okuyup sorgulamayan ama aynı zamanda herhangi bir düşmanlık beslemeyen büyük çoğunluğa ulaşmayı hedeflediklerini belirtmiştir. Bununla birlikte amaçlarının ise insanların kişisel hikâyelerinden yola çıkarak önyargıları kaldırmak olduğunu ifade etmiştir ve bu konu hakkında şu yorumu getirmiştir: *“Ancak insanlar kendi kişisel hikâyelerini birbirlerine anlatmaya başladığında her türlü çatışma dönüşüme uğramaya başlıyor. Yani o çatışmayı dönüştürmenin tek ihtimali kitaptan okumak ya da bir önyargıyla devam etmek değil. Siz birisine kanlı canlı dokunuyorsanız ve o size içtenlikle bir şeyler anlatıyorsa siz buna kayıtsız kalamıyorsunuz ve sizin*

²⁹⁹ Güçlüer, ss.65-69.

³⁰⁰ Güçlüer, ss.89-90.

kafanızda başka bir şey oluşabiliyor. Buda toplumsal bir barışma için en değerli unsur”.

HYD olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik gerçekleştirdikleri çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına girişimlerinin olup olmadığı konusunda ise; yürütülen çalışmaların raporlarının birçok mecraya sunulduğunu ancak bunun birebir gerçekleşmediğini ifade etmiştir. Bu amaca yönelik olarak Ankara’da; Mazlumder, İnsan Hakları Derneği, Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi ve HYD’nin içinde bulunduğu İnsan Hakları Ortak Platformu’nu kurduklarını ve bu platform vasıtasıyla çalışmalarını Ankara’ya gönderdikleri belirtmiştir. Bununla birlikte örneğin Dış İşleri Bakanlığında herhangi bir destek taleplerinin olmadığını böyle bir durumda diğer STK’ların tarafsızlıklarından şüphe edebileceklerini ifade etmiştir.

İkili ilişkilere yönelik ise Güçlüer, Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkilerde Azerbaycan’ın her seferinde bir engel teşkil etmesini bir sivil olarak anlamsız bulunduğunu, benzer şekilde Türkiye ve Ermenistan’ın 1915’te yaşananlar nedeniyle düşmanlığı bu kadar uzun süre devam ettirmelerini de anlamsız bulunduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan Ermenistan’daki STK’ların çok açık fikirli olmadıklarını ve devlet politikasından ayrı hareket etme isteğinde olsalar bile henüz öyle bir ortamlarının olmadığını belirtmiş ve bu ortamın sağlanmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu bağlamda STK’ların birbirlerine alan yaratabileceklerini, örneğin Ermenistan’daki STK’lara daha ferah hissedebilecekleri ve konuşabilecekleri bir ortam sağlamanın önemli olduğunu ifade etmiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik yürütülen STK faaliyetlerinin etkili olup olmadığına ve neler yapılabileceğine dair ise bu çalışmaların etkili olduğuna ancak bunun küçük bir etki olduğunu ve zaman alan bir süreç olduğunu ama vazgeçilmemesi gereken bir çaba olduğunu belirtmiştir. STK’ların bu çabalarına ek olarak özellikle önyargıların yıkılması konusunda daha sistematik bir temizlik yapılması gerektiğini vurgulayarak şunları söylemiştir: *“önyargıların yıkılması için çok sistematik bir temizlik yapılması gerekiyor. Sanattan, filmlerden, edebiyattan vs. resmi tarih kitaplarından her türlü düşmanlığın çıkarılması gerekiyor. Bu adımları sağlayabilmek çok önemli ve bu yönde çok ciddi adımlar var. Tarih vakfı yapıyor, üniversitelerin bazı bölümleri yapıyor bu çalışmaları. Kitap tarayarak oradan*

ayrımıcı, düşmanlaştırıcı vs. unsurları çıkarttular. Bunların dönüştürülmesi bence asıl dönüşümü sağlayacak unsurdur³⁰¹”.

F. Anadolu Kültür’ün Sanatsal ve Kültürel Faaliyetleri

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkıda bulunmak amacıyla çeşitli sanatsal ve kültürel projeleri hayata geçiren Anadolu Kültür; bölgesel işbirliği programı kapsamında yürüttüğü projelerle ülkelerarası komşuluk ilişkilerinin güçlenmesini, karşılıklı anlayış ve paylaşımı hedefleyen ortak çalışmalar ile aynı coğrafyada yaşayan farklı toplumlar ile köprüler kurulabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Anadolu Kültür tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkilerine katkıda bulunmak ve iki toplum arasındaki diyalog kanallarını arttırmak amacıyla çeşitli projeler hayata geçirilmektedir. Genellikle kültür sanat alanında yürütülen projelerden ilki “Ermenistan-Türkiye Sinema Platformu” dur.

“Ermenistan-Türkiye Sinema Platformu” projesi; Anadolu Kültür ve Erivan Uluslararası Altın Kayısı Film Festivali tarafından 2007’de temelleri atılmış ve Nisan 2009’da İstanbul’da kurulmuştur. Söz konusu projenin destekçileri ise; Açık Toplum Vakfı, Global Dialogue, Erivan İngiliz Konsoloslugu, Birleşmiş Milletler Ermenistan Temsilciliği, Gulbenkian Foundation, Eurasia Partnership Foundation ve Chrest Foundation kurumlarıdır. İki ülkeden sinemacıların birlikte film yapmaları ve iki ülke arasında sinema alışverişini geliştirerek ortak üretimleri arttırmak amacıyla hayata geçirilen projede, katılımcılar sinemanın iyileştirici ve barıştırmacı gücüne inandıklarını dile getirmişler ve bu doğrultuda çeşitli çalışmalarını hayata geçirmişlerdir. Bu bağlamda proje katılımcıları; ilki Nisan 2008’de olmak üzere, beş kez Türkiye’de ve beş kez de Ermenistan’da olmak üzere toplam on kez bir araya gelmiş ve çeşitli atölye çalışmaları gerçekleştirmişlerdir³⁰². Atölye çalışmalarında hem Türkiye’den hem de Ermenistan’dan çeşitli filmler izlenmiş ve ortak çalışmalar için film projeleri üretilmiştir. Proje kapsamında gerçekleştirilen atölye çalışmalarında şimdiye kadar altı film projesi tamamlanmıştır. Bu çerçevede söz konusu film projeleri; “Galata”, “Kaybolmayın Çocuklar”, “Güvercin Ustaları”,

³⁰¹ 15/04/2013 tarihinde hYd kadrosundan **Esra Güçlüer** ile Helsinki Yurttaşlar Derneği İstanbul’da yapılan mülakat çalışması.

³⁰² **Ermenistan Türkiye Sinema Platformu**, <http://www.cinemaplatform.org/tr/etsp-hakkinda/biz-kimiz/9>, (29.12.12).

“Komşular”, “Kukla Tiyatrosu” ve “Kunduralarımı İstanbul’da Bıraktım” filmleridir³⁰³.

Anadolu Kültür’ün; Ermenistan Etnografya Çalışmaları Merkezi “Hazarashen” ve Ermeni Oyuncular Birliği ile ortak olarak yürüttüğü bir diğer çalışma “Birbirimizle Konuşmak” projesidir. Söz konusu proje Alman Yetişkin Eğitimi Birliği Uluslararası İşbirliği Enstitüsü (dvv international) ve Alman Dışişleri Bakanlığının maddi desteğiyle, Türkiye-Ermenistan uzlaşma sürecine katkıda bulunmak amacıyla yürütülen “Türk-Ermeni Uzlaşmasına Bir Katkı Olarak Yetişkin Eğitimine Destek” programı kapsamında hayata geçirilmiştir. Yetişkin eğitimi, kültürlerarası değişim ve sözlü tarih araştırmaları aracılığıyla Türkiye ve Ermenistan toplumları arasında köprü kurmayı amaçlayan “Birbirimizle Konuşmak” projesi, gençlerin iki ülke ilişkilerini şekillendirmede anahtar rol oynayacakları düşüncesiyle özellikle genç jenerasyonları hedeflemiştir. Bu bağlamda söz konusu proje; Türkiye-Ermenistan arasında diyalogu desteklemek ve karşılıklı anlayışı oluşturabilmek adına iki ülke gençleri arasında ilişkiler kurmayı ve güçlendirme amacıyla hayata geçirilmiştir. Proje kapsamında, 2009 yılından projenin sona erdiği Ocak 2013’e kadar Türkiye’de ve Ermenistan’da olmak üzere çeşitli atölye çalışmaları, çalışma gezileri, konferans ve sergiler düzenlenmiştir. Atölye çalışmaları kapsamında 2009, 2010, 2011 ve 2012’de olmak üzere dört kez bir araya gelen proje gönüllüleri; özellikle sözlü tarih araştırması kapsamında yürütülecek çalışmaları planlamış ve kültürel geziler, tarih atölyesi ve fotoğraf sergisi olmak üzere çeşitli etkinlikler gerçekleştirmişlerdir. Proje gönüllüleri söz konusu atölye çalışmaları, gezi ve etkinliklerle ilgi görüşlerini ise “Birbirimizle Konuşmak” internet sitesi üzerinden paylaşmışlardır.

Bunun yanı sıra proje; sözlü tarih araştırması aracılığıyla her iki toplumdan kişisel öyküleri anlatarak Türk-Ermeni geçmişini hatırlatmayı da amaçlamıştır³⁰⁴. Bu bağlamda sözlü tarih çalışmasıyla; Türkiye ve Ermenistan’da farkı yörelerde ve farklı sosyal çevrelerden bireylerle görüşmeler yapılmış ve bu kişilerin tarihi nasıl anımsadığı ve kurguladığı araştırılmıştır. Türkiye’deki araştırma Leyla Neyzi ve asistan ve öğrencilerden oluşan geniş bir ekiple gerçekleştirilmiştir. Türkiye’nin

³⁰³ **Ermenistan Türkiye Sinema Platformu**, <http://www.cinemaplatform.org/tr/filmler/2>, (29.12.12).

³⁰⁴ **Speaking To One Another**, <http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=objective>, (29.12.12).

farklı yörelerinden yüzden fazla kişiyle görüşülmüş ve bu kişilerden onüçünün anlatılarına kitabın Türkiye bölümünde “Keşke gitmeselerdi’: Türkiye’de Ermenileri Hatırlamanın Ağırlığı” başlığıyla yer verilmiştir³⁰⁵. Ermenistan’daki araştırma ise Hranush Kharatyan-Araqelyan öncülüğünde bir ekiple, Türkiye’deki araştırmaya benzer şekilde gerçekleştirilmiş ve görüşme yapılan kişilerden otuz beşinin anlatılarına kitabın Ermenistan bölümünde “Kimi affetmek, neyi affetmek?”:Sözlü Hikaye”in kaynakları” başlığıyla yer verilmiştir³⁰⁶. Söz konusu kitap Türkçe, Ermenice ve İngilizce basılmıştır.

Yine proje kapsamında “Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları” adlı gezici sergi çalışması düzenlenmiştir. 2009’da Türkiye’de ve Ermenistan’da gerçekleştirilen ve sözlü tarih görüşmeleri çerçevesinde metin, ses ve video şeklinde sunularla oluşturulan sergi Aralık 2010 ve Şubat 2011 tarihleri arasında Türkiye’de İstanbul, Diyarbakır, Antakya şehirlerini; Ermenistan’da ise Yerevan, Gümrü, Vanadzor, Ijevan şehirlerini dolaşmıştır. Bunun yanı sıra söz konusu sergi; Almanya, Kıbrıs, Fransa ve Gürcistan’da da sergilenmiştir³⁰⁷.

Bunun yanı sıra proje kapsamında 26-27 Kasım 2010 tarihinde Ermenistan’da; “Uzlaşma için Öngörüler: Kuram ve Uygulama” başlıklı bir konferans gerçekleştirilmiştir. Türkiye ve Ermenistan’dan akademisyenler ve sivil toplum çalışanlarının, ABD ve Avrupa’dan uzmanların katıldığı konferansta uzlaşma konusunda yaşanan zorluklar ve konuya yönelik iyi örnekler paylaşılmıştır. Konferansta sunulan bildiriler ise; “Uzlaşma için Öngörüler: Kuram ve Uygulama” isimli kitapta toplanarak 2011 yılında İngilizce olarak yayınlanmıştır³⁰⁸.

“Birbirimizle Konuşmak” projesi; hayata geçirdiği çeşitli çalışmaların yanı sıra Türkiye-Ermenistan arasında çeşitli diyalog kanallarının açılabilmesi amacıyla planlanan küçük çaplı öğrenci projelerine de destek vermiştir. Bu bağlamda destek verdiği projeler; “Konuşalım, Ben Senin Komşunum”, “Nor&Eski”, “İstanbul’un

³⁰⁵ Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan-Araqelyan, **Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları**, Institut für Internationale Zusammenarbeit, divv international, İstanbul, 2010, s.12.

³⁰⁶ Neyzi, Kharatyan-Araqelyan, s.79.

³⁰⁷ **Speaking To One Another**,

<http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=exhibition2010>, (30.12.2012).

³⁰⁸ “Uzlaşma için Öngörüler: Kuram ve Uygulama” konferansı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz:

Speaking To One Another, “Workshop Report By Max SCHAUB”,

<http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=9&id=72>, (30.12.2012).

Ermeni Sesleri” ve “İki Şişman Bale Dansçısı” projeleridir. Üç projede genel olarak değerlendirildiğinde; Türkiye ve Ermenistan toplumlarının birbirlerini tanınmasını, iletişimi arttırarak çeşitli diyalog kanalları oluşturmayı ve bu sayede Türkiye-Ermenistan uzlaşma sürecine destek sağlamayı amaçlamıştır³⁰⁹.

Anadolu Kültür tarafından yürütülen çalışmalardan bir diğeri “Van Project” isimli müzik projesidir. “Van Project”; Ermenistan ve Fransa merkezli sivil toplum kuruluşu olan Yerkir Union’un yaşları 16-20 arasında değişen on dört kişili müzik grubu Van Project’in Türkiye ve Ermenistan’dan etnomüzikologlarla birlikte Anadolu’nun farklı şehirlerinde gerçekleştirdikleri müzik araştırmalarını kapsamaktadır. Proje; Anadolu şehirlerindeki yerel müzik geleneğini, geçmişte o coğrafyada yaşamış Ermenilerin geleneklerinin izlerini sürmeyi ve kaybolmaya yüz tutmuş olanları kayıt altına alıp korumayı ve ayrıca Ermenistanlı ve Türkiyeli müzisyenleri buluşturup, bir bilgi ve deneyim alışverişi sağlayarak diyalog kanalları oluşturmayı amaçlamaktadır. Proje kapsamında Artvin, Rize, Malatya ve Tunceli’ye giden proje gönüllüleri bu kentlerdeki yerel müzik geleneği ve enstrümanlarla ilgili araştırma yapmış ve yerel halkla görüşerek gittikleri kentlerin kültürleri hakkında bilgi edinmişlerdir. Bunun yanı sıra biri 2011’de diğeri 2012’de olmak üzere iki müzik atölyesi gerçekleştirilmiş ve 2011 yılında ikisi Tunceli’de ve biri Malatya’da olmak üzere üç konser verilmiştir. Van Project grubu tarafından verilen konserlerde; yerel müzik aletleri kullanılmış ve Anadolu’daki Ermeni müziği eserleri çalınmıştır³¹⁰.

Anadolu Kültür tarafında gerçekleştirilen bir diğeri çalışma; “Ermenistan-Türkiye Gençlik Senfoni Orkestrası”dır. Şef Nvart Andreassian’ın girişimi ve Cem Mansur’un desteğiyle Temmuz 2010’da, Ermenistan’dan Cadence Music Center’in işbirliğiyle İstanbul’da kurulan “Ermenistan-Türkiye Gençlik Senfoni Orkestrası” iki ülkenin birbirine tanıma sürecine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Türkiye’den ve Ermenistan’dan konservatuar öğrencilerini bir araya getiren ortak üretim yapmalarının sağlandığı projede gençler, iki ülke arasındaki sorunların resmi düzeyde olduğunu ve barış sürecinde müzisyenlerinde rol oynaya bileceğini

³⁰⁹ Projelerle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: **Speaking To One Another**, “Small-Scale Student Projects”, <http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=studentproject>, (30.12.2012).

³¹⁰ **Anadolu Kültür**, “Van Project”, <http://www.anadolukultur.org/tr/calisma-alanlari/projeler/van-project/47>, (20.03.2013).

belirtmişlerdir. Türkiye’den 32 Ermenistan’da 31 müzisyenin bir araya gelmesiyle oluşturulan grup Almanya’da bir ve İstanbul’da üç olmak üzere toplam dört konser vermiştir. Bununla birlikte; proje kapsamında bir araya gelen gençlerin ilk etkileşimlerini, orkestra oluşturma çalışmalarını, provalarını, önyargılarını ve zamanla farklılaşan fikirlerini gözlemlemek amacıyla, müzisyenlerle yapılan röportajlara dayanan “Sınırsız Ezgiler: Ermenistan Türkiye Gençlik Orkestrası” isimli bir belgesel yayınlanmıştır³¹¹.

Son olarak Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve ikili ilişkilere yönelik olarak Anadolu Kültür kadrosunda Tamar NALCI ile mülakat çalışması yapılmıştır. Bu bağlamda Nalcı’ya göre; Türkiye-Ermenistan arasındaki en önemli sorun 1915’te yaşanan olayların çözülmemesi ve bunun her iki toplumda da bir tabu olarak var olmasıdır. Bunun yanı sıra her iki toplumunda birbirlerinin yaşadıkları atmosferi bilmemelerinden dolayı önyargıların oluştuğunu ve karşılıklı paylaşım için ortam sağlanmadıkça bu önyargıların giderilemeyeceğini ifade etmiştir.

Anadolu Kültür olarak yaptıkları çalışmalarda; iki toplum arasında kültür sanat faaliyetleriyle bir bağ kurma ve iki toplumun birbirlerini tanımalarına aracılık etmeyi ve çözüm önerilerinden ziyade merak uyandırarak soru sormaya teşvik etmeyi amaçladıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda yapılan çalışmaların küçük ancak temel adımlar olduğunu ve algıda değişiklik yarattığını belirterek şunları dile getirmiştir: “*Her şeyden önce 'iki yakın halk, iki uzak komşu' olan insanlar geç de olsa bir araya gelip birbirlerinin hayatlarına dokunup birbirlerini tanıyorlar. Diyalog kurmak için onlara bir zemin sağlanmış oluyor ve ön yargılarını kırmak için, birbirlerini anlamaları için bir platform oluşturuluyor*”. Projelerinde ve yürüttükleri faaliyetlerde ise hedef kitlelerinin karar alıcılardan ziyade toplum olduğunu belirten Nalcı; karar alma süreçlerini etkilemeye yönelik bir çalışma yapmadıklarını ancak dolaylı olarak bir etkiden söz edilebileceğini ve bu bağlamda Dışişleri Bakanlığında destek almadıklarını fakat çeşitli vesilelerle iletişime geçtiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde, STK çalışmalarının bu durumdan olumsuz yönde etkilendiğini, örneğin ortak çalışma yürütebilecek partner bulmakta zorlanıldığını belirtmiştir.

³¹¹ **Anadolu Kültür**, “Ermenistan-Türkiye Gençlik Senfoni Orkestrası”, <http://www.anadolukultur.org/tr/calisma-alanlari/projeler/ermenistan-turkiye-genclik-senfoni-orkestrasi/45>, (20.03.2013).

Türkiye-Ermenistan arasındaki mevcut durumun değiştirilmesi bu alanda çalışan STK sayısının artmasının faydalı olacağını söyleyen Nalçı, STK'ların özellikle iki toplumun birbirlerini tanıyabileceği ve anlayabileceği faaliyetlerde bulunmalarının süreci olumlu yönde etkileyebileceğini ifade etmiştir³¹².

G. TABDC'in "Aras Nehri-Barış ve Hoşgörü Yolu" Projesi

Türk ve Ermeni iş adamlarının ekonomik alanda birlikte hareket etmelerini sağlamak amacıyla Mayıs 1997'de Türkiye'de ve Ermenistan'da kurulan Türkiye Ermenistan İş Geliştirme Konseyi (TABDC) kurulduğu günden beri Türkiye-Ermenistan ilişkilerini yakından takip etmekte ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına çeşitli projeler gerçekleştirmektedir. Çoğunlukla ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, sınırın açılması ve Türkiye-Ermenistan arasındaki ticaretin artırılması hedefiyle çalışmalarını sürdüren TABDC, 2008 yılında "River Arax – The Path to Peace and Tolerance" (Aras Nehri- Barış ve Hoşgörü Yolu) projesini hayata geçirmiştir.

Aras Nehri projesi TABDC ve Armenian Marketing Association (Ermenistan Pazarlama Kuruluşu / AMA) ortaklığıyla ve Ankara ve Erivan ABD Büyükelçiliklerinin desteğiyle iki ülkeyi ayıran Aras Nehri hakkında belgesel çekmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarından onay alınarak başlatılan projede Türkiye'den yönetmen Eray Mert ve Ermenistan'dan meslektaşı Gevorg Nazarian'ın ortak çalışmasıyla hayata geçirilmiştir. Belgeselin ana temasını ise iki halkın ortak kültürel birlikteliği, dostluğu ve geçmişi oluşturmaktadır³¹³.

Söz konusu belgeselle ayrı ayrı bakış açılarıyla, iki ülke arasında sınır oluşturan Aras Nehrinin benzersiz özellikleri, taşıdığı değerlerin sunulması ve böylece farklı tutum ve kültürlerin hoşgörü ile beslenmesiyle kalıplaşmış önyargıların kırılması amaçlanmıştır. Ayrıca iki ülke halkının yaşam süreçleri, sorunları ve düşünceleri hakkında bilgi aktarımı hedeflenmiştir. Bu hedeflerin dışında söz konusu proje çerçevesinde çeşitli alanlarda Aras Nehri'nin önemine

³¹² 03/05/2013 tarihinde Anadolu Kültür kadrosunda **Tamar Nalçı** ile internet üzerinden yapılan mülakat çalışması.

³¹³ **TABDC**, "İki Aşk 'Aras'ında Bir Barış Belgeseli", http://www.tabdc.org/index.php?subaction=showfull&id=1228604026&archive=&start_from=&ucat=11,13&, (21.04.2013).

vurgu yapmak ve bu alanlar için bir ipucu oluşturulabileceği ifade edilmiştir. Bu alanlar şu şekilde sıralanabilir:

- Çevre alanında; su kirliliğine ve çölleşme sorununa odaklanma,
- Ekonomi alanında; ticari ilişkiler ve işbirlikleri kurma olanaklarını sunmak,
- Enerji alanında; alternatif enerji kaynakları oluşturma,
- Siyasi alanda; sınırların kapalı olmasına ve mevcut sorunlara dikkat çekme,
- Sosyal alanda; nehir tarafından bulunan etnik grupların sosyal statüsüne dikkat çekmek,
- Tarih alanında; Aras nehri etrafındaki yerleşimin tarihçesi, o bölgede yaşanan olaylar ve değişimin ele alınmasına katkıda bulunmak.

Aras Nehri projesiyle beklenen sonuçlar ise şu şekilde sıralanabilir:

- Türkiye ve Ermenistan halklarının birbirlerine yaklaşımları, algıları ve bakış açılarının söz konusu belgesellerle yansıtılması,
- Çeşitli durumların ve olayların sunumu,
- Türk ve Ermeni uzmanların ortak olarak üretilen ve paylaşılan çalışmaların karşılıklı barış ve hoşgörüyü arttırması,
- Hükümetlere, uluslara, çeşitli kitlelere ve film uzmanları da dâhil olmak üzere söz konusu tarafların farkındalığını arttırma,
- Daha hoşgörülü bir toplum yaratmak şeklinde ifade edilmiştir³¹⁴.

Söz konusu proje kapsamında Türk ve Ermeni katılımcılar Türkiye ve Ermenistan'da bir araya gelerek belgesel üzerine çalışmalarını sürdürmüşler ve Şubat 2009'da çalışma sona ermiştir. Proje sonunda oluşturulan belgesel filmi Türkçe, Ermenice ve İngilizce olmak üzere üç dile çevrilmiş ve Türkiye ve Ermenistan'da gösterimi yapılmıştır.

TABDC tarafından Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine birçok çalışma yürütülmektedir ancak Aras Nehri projesi hem normalleşme döneminde gerçekleştirilmesi hem de siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ikili

³¹⁴ TABDC, "ARAX Project", http://www.tabdc.org/index.php?subaction=showfull&id=1228297681&archive=&start_from=&ucat=35&, (21.04.2013).

ilişkilerin geliştirilmesi adına hedefleri barındırması sebepleriyle farklılık göstermektedir. Bunun dışında önemli bir diğer nokta ise Aras Nehri projesi, diğer STK çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda Türkiye ve Ermenistan dışişleri bakanlıklarının bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleştirilmesi açısından diğer STK çalışmalarından ayrılmaktadır.

Son olarak TABDC faaliyetleri ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri hakkında TABDC başkan yardımcısı Noyan SOYAK ile mülakat çalışması yapılmıştır. Bu çalışmada öncelikle TABDC faaliyetlerinin hedef kitlesi ve amacı hakkında Soyak; hedef kitlenin iş ilişkisi içinde oldukları kesim olduğunu ve öncelikli hedeflerinin ekonomik ilişkileri geliştirmek olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte sınırların kapalı olması sebebiyle ikili ilişkilerin artırılması, ticaret hacminin büyümesi ve çeşitlenmesi ve TABDC'nin daha kurumsal bir yapıya sahip olmasının yollarını aradıklarını belirtmiştir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesindeki en önemli engelin sınırların kapalı olması olduğunu ve bu sorunun çözümü için çeşitli çalışmalar yaptıklarını, bu çalışmalar sonunda ortaya çıkan raporların ve proje sonuçlarının iki ülkeye de aktarıldığını ifade etmiştir. Ancak iki ülke arasında büyük bir güven eksikliği olduğunu ve her iki ülkenin de ikili ilişkileri iç siyaset malzemesi olarak kullandıklarını bununda ilişkileri olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir.

Normalleşme döneminde yürütülen Türkiye ve Ermenistan politikalarını ise her iki ülkenin de ön koşullar öne sürmelerinden dolayı hatalı bulduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin uyguladığı politikaya yönelik şunları ifade etmiştir: *“Türkiye'nin artık önkoşullar öne sürmeksizin Ermenistan ile ilişki kurmaya ihtiyacı var. Çünkü kurduğunuz ilişki hiçbir zaman Türkiye'ye negatif olarak yansımayacak. Ne uluslararası arenada bunun negatif bir sonucunu görürüz ne de sınırlar açıldığında bir Türk büyükelçiliğinin Erivan'da açılması bir negatif etki doğurur. Azerbaycan'dan alacağımız tepki haricinde bir negatif etki görmüyorum. Ancak birçok yararı olacaktır. Uluslararası arenada yararı olacaktır, soykırım tartışmalarında yararı olacaktır, bölgesel ilişkilerde Türkiye olarak çok daha fazla etkili hale geleceğiz”*. Bununla birlikte ikili ilişkilerdeki güven eksikliğine vurgu yapan Soyak, bu güvensizlik ortamının devam ettiği sürece her iki ülkenin de aynı hataları tekrarlayacaklarını belirtmiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik STK faaliyetlerinin etkisine yönelik ise, büyük bir etkisinin olmadığını ancak kamuoyunun bu konudaki bilincini arttırdığını ve yanlış bilgilerin düzeltildiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte STK'ların daha fazla etkili olabilmeleri için sınırların açılması durumunda bölgedeki olası değişikliklerin özellikle ekonomik anlamdaki getirilerin siyasi kanada anlatılması gerektiğini böylelikle sınırların açılması konusunda siyasi alanda daha etkili olabileceklerini belirtmiştir. Diğer taraftan TABDC faaliyetlerinde ortak bir çalışma olmasa da Dışişleri Bakanlığıyla sürekli iletişim halinde olduklarını ve belli ölçüde etkilerinin olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde STK'larında özellikle yapılan projeler çerçevesinde Dışişleri Bakanlığıyla iletişim halinde olmalarının ve fikir alış verişi yapmalarının yararlı olacağını, yaptıkları çalışmaların bir sonuca ulaşabilmesi için buna ihtiyaçları olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan STK'ların ikili ilişkilerin geliştirilmesi adına "kazan-kazan"ı yaratabilmeyi ve birlikte yapılabilecek ortak işleri bulmalarının faydalı olabileceğini ifade etmiştir³¹⁵.

³¹⁵ 15/04/2013 tarihinde TABDC başkan yardımcısı **Noyan Soyak** ile TABDC İstanbul ofisinde yapılan mülakat çalışması.

SONUÇ

Toplumsal ve siyasal alandaki işlevleri ve önemi giderek artan sivil toplum kuruluşları (STK), günümüzde siyasal karar alıcılar tarafından da dikkate alınan hatta uluslararası alanda birer aktör konumuna yükselmiş yapılardır. STK'ların artan işlevleri ve önemi onları hem iç hem de dış politikada karar alım süreçlerine etki etmeye çalışan, zaman zaman bazı kamusal hizmetlerinin yürütülmesi noktasında inisiyatif almaya çalışan daha aktif yapılar haline getirmektedir. Dolayısıyla bu durum STK'ları çeşitli şekillerde devletle karşılıklı ya da paralel ilişki içine sokmaktadır.

Çalışmanın temel sorunlarından biri olan STK'ların devletle olan ilişkisi “tamamlayıcılık”, “işbirliği” ve “rekabet” ilişkileri çerçevesinde, üç noktada ele alınabilmektedir. Bu ilişki tiplerini ele almak ve bir çerçeveye oturtmak için, STK'ların işlevlerine ve son yıllarda sıkça tartışılan yönetim, küreselleşme ve katılımcı demokrasi kavramlarına değinmek gerekmektedir. Dolayısıyla çalışmada bu kavramlar ve STK'ların işlevleri çerçevesinde söz konusu ilişki tipleri ele alınarak bir çerçeveye oluşturulmuştur.

Küreselleşmenin etkisiyle ortaya çıkan yeni sorunlar öncelikle STK'lar tarafından gündeme getirilmekte ve devletin bu sorunlara karşı siyasa geliştirmesi beklenmektedir. Bunun yanı sıra toplumun artan ihtiyaçları ve toplumsal alandaki çeşitli grupların taleplerinin karşılanması noktasındaki beklentiler devletin sorumluluk alanını ve yükünü arttıran unsurlardır. Toplumsal ve siyasal alanda giderek aktifleşen STK'lar, söz konusu sorunları ve talepleri gündeme getirmekle yetinmemişler, sorunlara çözüm bulunması ve çözümlerin hayata geçirilmesi noktasında da bir takım görevler üstlenme ve sorumluluk alma ihtiyacı duymaya başlamışlardır. Dolayısıyla devletin yükünün artması ve STK'ların siyasal ve toplumsal alanda daha aktif birer aktör olma talepleri devlet ve STK'lar arasında “tamamlayıcılık” ilişkisinin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda STK'lar, söz konusu sorunların çözümünde gönüllü olarak bir takım görevler üstlenerek, devletin kamusal rollerini yerine getirmesi ve toplumsal ihtiyaçların karşılanması noktasında “devleti tamamlayıcı” olarak yer alabilmektedirler.

STK'lar ve devletin işbirliği ilişkisi ise kamusal hizmetlerin yerine getirilmesi noktasın ortaya çıkabileceği gibi STK'ların siyasal karar mekanizmaları tarafından yürütülen ve önemli görülen politikalara destek verilmesi noktasında da ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte söz konusu işbirliği ilişkisi yönetim anlayışında da öngörülmekte ve bu anlayış içinde devletin misyonu daha çok yöneten, yönlendiren ve işbirliği yapan bir üst kurum olarak belirtilmektedir. Dolayısıyla bu anlayış içinde devletin çeşitli kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi noktasında yerel yönetimler, özel sektör ve STK'larla işbirliği ve ortaklık süreçlerine girmesi, kendisinin ise daha çok yöneten pozisyonunda süreci takip etmesi beklenmektedir. Diğer taraftan "işbirliği" ilişkisi içinde STK'lar, ilgilendikleri ve önemli gördükleri politika ve hizmetlerde devlete ve siyasal karar alıcılara destek sağlayarak bir taraftan devletle ilişkilerinde etki düzeylerini artırma fırsatı bulurken diğer taraftan kendi işlevlerini yerine getirme noktasında devletten destek alabilmektedirler. Ancak belirtmek gerekir ki "işbirliği" ilişkisi dolayısıyla gerçekleşen devlet-STK yaklaşması kaçınılmaz olarak STK'ların özerk kimliklerinden taviz verme ve güvenilirliklerini yitirme gibi riskleri de beraberinde getirmektedir.

Toplumsal alanda etki düzeyi giderek artan STK'ların, devlet tarafından uygulanan politikalara destek vermeleri halinde, bu politikaların toplum tarafından daha kolay benimsendiği görülmektedir. Ancak bu durum aksi yönde de benzer bir etkiye sahiptir. Devlet tarafından uygulanan bir politikanın STK'lar tarafından desteklenmemesi, dahası kamuoyunu etkileyerek daha yüksek sesle eleştirilmesi bu politikaların benimsenmesini oldukça zor hale getirebilmektedir. Dolayısıyla STK'lar toplumsal fayda ve çıkar açısından sakıncalı gördükleri uygulamalara karşı devletle yarışmacı bir şekilde ve "rekabet" ilişkisi içinde kamuoyunu etkileyerek ve siyasal karar alıcılar üzerinde baskı uygulayarak söz konusu uygulamaları değiştirebilmekte ya da tamamen kaldırılmasını sağlayabilmektedir.

Bununla birlikte "rekabet" ilişkisi STK'ların işlevleri noktasında da ortaya çıkmaktadır. Çünkü STK'lar toplumsal çıkarları devlete karşı koruyan, devlet politikalarını denetleyen, otoriter rejimleri sınırlandıran, en azından buna çabalayan ve gerektiğinde baskı oluşturabilecek çeşitli yöntemleri kullanarak rekabet/muhafif işlevini yerine getirmeye çalışan unsurlardır.

Dolayısıyla STK'lar ve devlet arasındaki karşılıklı etkileşim; “tamamlayıcılık”, “rekabet” ve “işbirliği” ilişkileri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. STK'lara ilişkin bu özellikleri, küreselleşme süreciyle beraber iç politik süreçlerin dış politik gelişmelerden artarak etkilenmesine nedeniyle son yıllarda ilginin giderek arttığı dış politika alanında da görmek mümkündür.

Ancak dış politik alanın yapısal özellikleri gereği bir takım farklar da bulunmaktadır. Bu bağlamda “tamamlayıcılık” ilişkisi; dış politika alanında devletin yetersiz kaldığı ya da ilgilenmediği/ilgilenemediği konulara ve özellikle küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan ve sınır aşan ortak eylemlerle çözülebilecek sorunlara STK'ların müdahale etmesi şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Diğer taraftan STK'lar çeşitli dış politika konularında devletin yürüttüğü politikayı desteklemek, eksik kaldığı nokta da çeşitli proje ve enstrümanlarla bu eksikliği gidermek ve yurtiçinde ve yurtdışında kamuoyunu etkilemek amacıyla “tamamlayıcılık” ilişkisine girebilmektedirler. Bununla birlikte özellikle dış politika alanında faaliyet gösteren STK'lar, danışılan kurum olmayı, bilgi alışverişini sağlamayı ve böylece siyasal süreçlerde dikkate alınmayı amaçlayarak devletle “işbirliği ilişkisi” içinde dış politika yapım sürecine dâhil olmaya çalışmaktadırlar. Son olarak STK'lar, devletin kontrol altında tuttuğu dış politika alanını denetleme ve yürütülen dış politikadan memnun olunmadığı durumlarda, kaynak üretme, alternatif seçenekler sunma ve iktidarı etkileme hedeflerine bağlı olarak “rekabet” ilişkisi içinde dış politika sürecini etkilemeye çalıştıkları görülmektedirler.

Çalışmanın temel sorunu olan STK'ların dış politika alanındaki devletle ilişkisini incelerken, Türk dış politikasının önemli konularından biri olan ve normal diplomatik ilişki kurulamayan Ermenistan meselesi ele alınmıştır. Bunun temel sebebi Türkiye-Ermenistan arasında 2007 yılında başlayan ancak 2010 yılında askıya alınan normalleşme sürecinin böylesi bir araştırmaya ışık tutabilecek özellikleri taşımasıdır. Bu süreç ve sonrasında STK'ların Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yöneldikleri ve çeşitli çalışmalar yürüttükleri görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmalar kuramsal çerçevesini oluşturduğumuz devlet-STK ilişkisinin yakın dönemde nasıl seyrettiğini görebilmemiz açısından önem taşımaktadır. Ancak çalışmaları ele almadan önce Türkiye-Ermenistan arasındaki temel sorunlara ve normalleşme

sürecine yer vermek ve bu süreç içinde Türkiye'nin nasıl bir politika izlediğini tespit etmek konunun anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

İki komşu ülke olan Türkiye ve Ermenistan'ın karşılıklı ilişkileri başlangıcından itibaren sorunlu bir alana işaret etmekte ve diplomatik ilişkilerin kurulamaması bu zorlu ilişkiyi daha da çıkmaza sokmaktadır. İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulamaması temelde üç sebebe dayanmaktadır: Soykırımın yapılıp yapılmadığına dair iddialar, Türkiye-Ermenistan sınırına yönelik tartışmalar ve Dağlık Karabağ sorunu. Uzun yıllardır devam eden bu sorunların her biri hem Türkiye hem de Ermenistan için oldukça önemli ve hassas konulardır. Dolayısıyla bu sorunlar her iki ülkenin de uzun yıllardır birbirlerine karşı uyguladıkları politikaların temel unsurlarını oluşturmaktadır. Benzer durum 2007 yılında "futbol diplomasisi" ile başlayan ancak 2010'da askıya alınan normalleşme döneminin de görülmüştür.

Konumuz gereği Türkiye açısından bakıldığında normalleşme dönemindeki politikasının yukarıda da belirtildiği gibi bu sorunlar etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin normalleşme dönemindeki politikasını ele alacak olursak öncelikle süreci en çok etkileyen sorunun Dağlık Karabağ sorunu olduğu görülmektedir. Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme döneminin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan arasında planlandığı gibi bir normalleşmenin yaşanması durumunda Ermenistan'a karşı elinin zayıflayacağı gerekçesiyle sürece tepki göstermiştir. Azerbaycan'ın bu tepkisine karşılık Türkiye, Dağlık Karabağ konusunda bir ilerleme sağlanmadığı sürece normalleşmenin gerçekleşmeyeceğini dile getirmiş ve bu bağlamda Dağlık Karabağ konusunu protokollere bir ön koşul olarak getirmiştir. Buna karşılık Ermenistan ise Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Dağlık Karabağ arasında herhangi bir ilişki bulunmadığını dile getirerek bu ön koşulu kabul etmemiştir.

Normalleşme sürecinde Türkiye'nin politikasını şekillendiren diğer iki unsur ise Türkiye-Ermenistan sınırının resmi olarak tanınması ve soykırım iddialarına karşı bir tarih komisyonu kurularak bu komisyon tarafından arşivlerin bağımsız olarak incelenmesidir. Türkiye'nin Ortak Tarih Komisyonu'na ilişkin talebi protokollere eklenerek Ermenistan tarafından da kabul edilmiştir. Türkiye-Ermenistan sınırına ilişkin sorun ise iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla birlikte karşılıklı olarak tanınmış kabul edileceği için sürece olumsuz anlamda bir etkisi

olmamıştır. Ancak daha sonra Ermenistan Anayasa Mahkemesinin protokollere yönelik kararı bu iki talebinde kabul edilemeyeceğini dolaylı olarak ifade etmektedir. Ermenistan Anayasa Mahkemesinin bu kararı ve Dağlık Karabağ konusunun protokollere bir ön koşul olarak getirilmesi iki ülke arasında çeşitli tartışmaları ortaya çıkarmış ve sürecin askıya alınmasına neden olmuştur.

Daha öncede belirttiğimiz gibi Türkiye-Ermenistan arasında 2007’de başlayan ve 2010’da askıya alınan normalleşme sürecinde ve sonrasında ikili ilişkilere yönelik birçok STK çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda çalışmalarıyla öne çıkan on STK seçilerek çalışmaları incelenmiş ve yetkilileriyle mülakat çalışması yapılmıştır. Böylelikle STK-devlet ilişkilerinde “tamamlayıcılık”, “işbirliği” ve “rekabet” ilişkileri şeklinde oluşturduğumuz kavramsal çerçevedeki yerleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu bağlamda Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik rapor, analiz, araştırma ve çalıştay faaliyetleriyle yürüten ve böylelikle sürece katkı sağlamaya çalışan STK’lar arasından; Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi (BİLGESAM), Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Merkezi (SETA), Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) seçilmiştir. Her üç kurumda Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik yaptığı çalışmalarla akademisyenleri, sivil toplumu ve gazetecileri hedef grup olarak seçmiş ve ikili ilişkilere yönelik bilgi eksikliğini gidermeyi ve çözüm önerileri geliştirmeyi amaçlamıştır. Bununla birlikte her üç kurumunda mülakatlarda ve çalışmalarında Türkiye’nin normalleşme dönemindeki politikasını doğru bulduğu ve desteklediği görülmektedir.

Türkiye’nin normalleşme döneminde ön koşul olarak belirttiği Dağlık Karabağ konusu ise sivil toplum kuruluşlarının yerini belirlemede önemli bir unsur olmaktadır. Çünkü Dağlık Karabağ sorunu; öncelikle Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir sorun olması ve sürece Azerbaycan’ın etkisiyle sonradan dâhil edilmesi nedeniyle çeşitli kesimler tarafından protokollere ön koşul olarak getirilmesi eleştirilmektedir. Bu bağlamda SETA, BİLGESAM ve USAK’ın çalışmalarına ve yapılan mülakatlara bakıldığında Türkiye’nin Dağlık Karabağ konusundaki tutumunu destekledikleri görülmektedir. Diğer taraftan sınır sorunu ve soykırım iddialarına yönelik olarak da benzer şekilde Türkiye’nin bu konularda taviz vermemesi gereken

unsurlar olduğu ifade edilerek Türkiye'nin tutumunun desteklendiği görülmektedir. Bu değerlendirmeler ışığında her üç kurumunda Türkiye'nin Ermenistan politikası çerçevesinde devletle “tamamlayıcılık” ilişkisinde olduğu söylenebilir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik proje faaliyetleriyle, ikinci kanal diplomasi çerçevesinde sürece katkı sağlamaya çalışan STK'lar ise; Global Political Trends Center (GPOT), Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV), Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Hrant Dink Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği (HYD), Anadolu Kültür ve Türkiye Ermenistan İş Geliştirme Konseyi (TABDC) olarak belirlenmiştir. Söz konusu STK'ların faaliyetleri incelenmiş ve mülakat çalışması yapılmıştır.

Bu bağlamda öncelikle iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını destekleyen ve bu doğrultuda çoğunlukla siyasi süreci etkilemek amacıyla çalışmalar yapan GPOT, TESEV ve TEPAV'ın çalışmalarını değerlendirmek daha doğru olacaktır.

GPOT'un faaliyetlerine bakıldığında, özellikle gazetecilere yönelik yürüttüğü çalışmalarda, öncelikle medyadaki nefret söylemini değiştirmeyi ve böylelikle toplumsal algıyı pozitif yönde etkileyebilmeyi hedefledikleri görülmektedir. Bu bağlamda hedef grubun öncelikle gazeteciler olduğu ve bunun yanında akademisyenler, sivil toplum ve siyasal karar alıcıların da hedef grupları arasında yer aldığı söylenebilir. Hedefleri ise; medyadan başlayarak toplumsal algıyı değiştirmek ve kamuoyunu sürece hazırlamak, bilgi eksikliğini giderilmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması adına çözüm önerileri geliştirmek şeklinde sıralanabilir. Bununla birlikte GPOT'un zaman zaman Ermenistan'dan gelen katılımcıları resmi yetkililerle görüştürerek aracılık işlevi üstlendiği de görülmektedir. Ancak Mensur AKGÜN'le yapılan mülakatta, GPOT ve devlet arasında işbirliği ilişkisi olmadığı fakat zaman zaman katılımcılarla resmi yetkilileri bir araya getirerek bilgi alışverişini sağladıkları belirtmiştir. Diğer taraftan Dağlık Karabağ konusunda Türkiye'nin doğru bir politika izlediği ve Ermenistan'ın bu sorunun çözümüne yönelik adımlar atması gerektiği belirtilmiştir. Bu çerçevede GPOT'un faaliyetleri ve yapılan mülakat çalışması değerlendirildiğinde, Türkiye-Ermenistan ilişkileri alanında devletle “tamamlayıcılık” ilişkisi içinde sürece dâhil olmaya çalıştıkları söylenebilir.

Benzer şekilde TEPAV'ın faaliyetleri ele alındığında da iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması adına çeşitli alanlarda çalışmalar yürüttükleri ve ikili ilişkileri sadece siyasi açıdan değil aynı zamanda ekonomik ve toplumsal açıdan da ele alan çalışmalar gerçekleştirdikleri görülmektedir. Bununla birlikte çalışmalarında ikili ilişkilerin toplumsal ve siyasal alanda iyileştirilmesini ve normalleşme sürecinin daha aktif bir şekilde desteklenmesini ve diğer STK'lar tarafından da ikili ilişkileri geliştirmeyi hedefleyen projelerin arttırılmasını amaçladıkları görülmektedir. Ayrıca yapılan mülakat çalışmasında da ikili ilişkilerin çok boyutlu olarak geliştirilmesi amacıyla faaliyetler yürüttükleri ve iki ülke arasında iletişimi arttırmayı hedefledikleri belirtilmiştir. Dolayısıyla TEPAV'ın çalışmaları da "tamamlayıcılık" ilişkisi içinde değerlendirilebilecek çalışmalardır.

Çoğunlukla siyasi sürece yönelik çalışmalar yürüten TESEV'in de GPOT ve TEPAV'da olduğu gibi temel amacı iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin normalleşmesine katkı vermektir. Bu amaçla TESEV'in hedef kitle olarak akademisyenleri, siyasi karar alıcıları ve Türkiye ve Ermenistan'daki sivil toplumu hedef kitle olarak belirlediği ve temel amaçlarının ise toplumsal algıyı değiştirmek olduğu görülmüştür. TESEV'in faaliyetleri ve mülakat çalışması değerlendirildiğinde ise öncelikle TESEV tarafında normalleşme sürecinin desteklendiği ve bu sürece kamuoyunu hazırlamak adına çeşitli çalışmalar gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu amaç doğrultusunda TESEV medyadaki nefret söylemini ve toplumsal algıyı değiştirmek, bilgi eksikliğini gidermek ve ikili ilişkilerin kurulması adına çeşitli çözüm önerilerinin geliştirilebileceği proje ve toplantı faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar çerçevesinde bakıldığında TESEV'in de GPOT ve TEPAV gibi "tamamlayıcılık" ilişkisi içinde olduğu görülmektedir. Ancak Türkiye'nin normalleşme döneminde uyguladığı politikanın temel noktalarından Dağlık Karabağ konusu ve soykırım iddiaları konusunda TESEV'in bu iki sorunun protokollere etkisini doğru bulmadığı görülmektedir. Bu bağlamda TESEV; Dağlık Karabağ konusunun ve soykırım iddialarının süreci olumsuz yönde etkilediği, diplomatik ilişkilerin kurulabilmesi için söz konusu sorunların sürecin dışında ele alınması gerek sorunlar olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla TESEV'in bu iki noktada Türkiye'nin politikasını eleştirmesi ve bu çerçevede çözüm önerileri geliştirmesi noktasında "rekabet" ilişkisinden de söz edilebilmektedir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve Türkiye’deki Ermenilere yönelik çalışmalar gerçekleştiren Hrant Dink Vakfı ise siyasi süreçten bağımsız çalışmalar yürütmekte ve iki ülke arasında etkileşimi arttırmayı, karşılıklı haber ağları geliştirmeyi, bilgi eksikliğini gidermeyi böylelikle ikili ilişkilere ve uzlaşmaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Faaliyetlere ve mülakat çalışmasına bakıldığında ise Türkiye’nin 1915’le ilgili söyleminin Türkiye-Ermenistan arasında sorun olduğu ve sınırların ön koşulsuz olarak açılması gerektiği şeklinde bir yaklaşıma sahip oldukları görülmektedir. Bu iki nokta Türkiye’nin Ermenistan dış politikasının belirleyen ve taviz vermediği unsurlardır. Dolayısıyla bu noktada Hrant Dink Vakfının “rekabet” ilişkisi içinde sürece dâhil olduğu söylenebilir.

Siyasal alanın dışında kalmayı tercih eden ve bu alan dışında çalışmalarını gerçekleştiren HYD’nin, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik toplantı faaliyetleri olmuş ve bu toplantılarda çoğunlukla 2015’in yaklaşması sebebiyle bu sürecin sancısız bir şekilde geçirilebilmesi adına neler yapılabileceği tartışılmıştır. Bununla birlikte Türkiye’deki büyük çoğunluğa nasıl ulaşılabileceği ve inkârcı söylemin nasıl yıkılabileceği tartışılmıştır. Mülakat çalışmasında ise; dernek faaliyetlerinin bir şeyin taraftarlığını yapmak yerine farklı grupları bir araya getirmeyi ve diyalog ortamı yaratmayı amaçladıkları ifade edilirken, normalleşme sürecine Dağlık Karabağ sorunu dolayısıyla Azerbaycan’ın etkisi anlamsız bulunmuş, benzer şekilde 1915 olaylarının uzun yıllardır gündemde olması ve sorun teşkil etmesi de anlamsız bulunmuştur. Bu çerçevede HYD’nin faaliyetleri ve mülakat çalışması değerlendirildiğinde söz konusu kuruluşun perspektifini, dolayısıyla devlet-STK ilişkisi içindeki yerini belirlemek zordur. Faaliyetlere bakıldığında genel anlamda sürecin desteklediği ve diplomatik ilişkilerin artık kurulması gerektiği şeklinde bir bakış açısı görülmekte dolayısıyla “tamamlayıcılık” ilişkisinden söz edilebilmektedir. Ancak faaliyetlerinde belirttikleri Türkiye’de 1915’le ilgili inkârcı söylemin değiştirilmesi amacı ve Azerbaycan konusunun protokollere etkisinin anlamsız bulunması, Türkiye’nin Ermenistan politikası düşünüldüğünde “rekabet” ilişkisine işaret etmektedir.

Kültürel ve sanatsal faaliyetlerle sürece katılmaya çalışan ve Hrant Dink Vakfı ve HYD gibi siyasi alanın dışında çalışmalar gerçekleştiren Anadolu Kültür, siyasi karar alıcılardan ziyade toplumu hedef kitle olarak belirlemiş ve sanatsal ve

kültürel faaliyetlerle iki toplum arasında köprü kurmayı amaçlamıştır. Yapılan çalışmalarla iki toplumun birbirini tanınması, iletişimi artırarak diyalog kanallarının oluşturulması ve böylelikle Türkiye-Ermenistan uzlaşısı sürecine katkı sağlamayı amaçlamışlardır. HYD de olduğu gibi Anadolu Kültür'ün faaliyetleri ve mülakat çalışması ele alındığında da faaliyetlerin kültürel ve sanatsal faaliyetler olması ve siyasal süreçten bağımsız olarak gerçekleştirilmeleri nedeniyle devlet-STK ilişkileri çerçevesindeki yerini belirlemek zordur. Ancak iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması çabaları çerçevesinde değerlendirildiğinde bu sürecin toplumsal ayağında faaliyette bulunmaları ve diyalog kanalları oluşturma çabaları “tamamlayıcılık” ilişkisine işaret etmektedir.

Son olarak çoğunlukla ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, sınırın açılması ve Türkiye-Ermenistan arasındaki ticaretin artırılması hedefiyle çalışmalar gerçekleştiren TABDC, normalleşme sürecine katkı sağlamak amacıyla belgesel çalışması gerçekleştirmiştir. Türkiye ve Ermenistan dış işleri bakanlıklarından onay alınarak gerçekleştirilen projeye iki ülke halkının birbirleri hakkında bilgi alabilmeleri, farklı tutum ve kültürlerin hoşgörüsü beslenmesi ve önyargıların kırılması amaçlanmıştır. Bununla birlikte yapılan mülakat çalışmasında Türkiye-Ermenistan arasındaki en önemli sorunların sınırların kapalı olması ve güven eksikliği olarak belirtilmiş ve her iki ülkenin de önkoşullar belirtmeleri nedeniyle hatalı bir politika izledikleri ifade edilmiş bu bağlamda Türkiye'nin önkoşulsuz olarak sınırları açması gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede TABDC tarafında yürütülen proje ve mülakat çalışması değerlendirildiğinde iki sonuç ortaya çıkmaktadır. Öncelikle projenin her iki ülkenin dış işleri bakanlıklarının onayıyla gerçekleşmesi, toplumsal önyargıların yıkılabilmesi ve iki toplumun birbirlerini tanımaları amaçları ve dolayısıyla diplomatik ilişkilerin kurulmasına katkı sağlama amacı “işbirliği” ilişkisine işaret etmektedir. Diğer taraftan, Türkiye'nin Ermenistan politikası düşünüldüğünde, ön koşulsuz olarak sınırları açması gerektiği yönündeki bakış açısı “rekabet” ilişkisine de işaret etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa öncelikle Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yönelik yürütülen STK faaliyetlerinin normalleşme sürecini destekler nitelikte olduğu ve buna yönelik olarak kamuoyunu bu sürece hazırlamak amacıyla yürütüldükleri görülmektedir. Bu amaçla toplumsal alanda var olan bilgi eksikliğini

giderme, önyargıları değiştirme, iki toplumun birbirine yakınlaşmasını sağlama ve diyalog kanalları oluşturmaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu çerçevede normalleşme sürecinin toplumsal ayağı olarak değerlendirilebilecek olan söz konusu çalışmalar, devlet-STK ilişkilerinde “tamamlayıcılık” ilişkisi bağlamında değerlendirilebilmektedir. Ancak Türkiye’nin Ermenistan ilişkilerindeki politikası dikkate alındığında TESEV, TABDC, Hrant Dink Vakfı ve HYD’nin “rekabet” ilişkisi içinde değerlendirebileceğimiz tutumlarının da bulunduğu ve bu tutumları çerçevesinde çözüm önerileri geliştirdikleri görülmektedir.

Çalışmada varılan bir diğer sonuç ise “işbirliği ilişkisinin sadece TABDC faaliyetinde ortaya çıkmasıdır. Gerek Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin hassasiyeti gerekse STK’ların devletle “işbirliği” ilişkisinin güvenilirliklerini zedeleyeceği düşüncesi bu ilişki türünün görülmemesinin nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim yapılan mülakatlarla da bu dile getirilmiş ve böyle bir ilişkinin STK’nın güvenini zedeleyeceği ifade edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında devlet ve STK’ların “işbirliği” ilişkisinin STK’lar nezdinde bir anlamda iktidarın taraftarlığını yapmak şekilde değerlendirilmesi düşündürücüdür. Çünkü STK’ların toplumsal ve siyasal alandaki işlevlerini yerine getirirken devletle “rekabet” ve “tamamlayıcılık” ilişkisi içine girmesi kadar “işbirliği” ilişkisi içine girmesi de gözlemlenebilmektedir.

KAYNAKÇA

Akça, Bayram. “1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olaya Bakışı”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss. 435-450.

Akçadağ, Emine. **24 Nisan Yaklaşırken Türkiye Ermenistan İlişkilerinde Son Durum**, BİLGESAM, 2010, http://www.bilgesam.com/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1592:24-nisan-yaklarken-ermenistan-tuerkiye-likilerinde-son-durum&catid=171:analizler-kafkaslar, (14.11.2012).

Akgün, Birol ve Murat Çemrek. **Türk Dış Politikasında Ermeni Sorunu**, SDE Analiz, Stratejik Düşünce Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2010.

Aktan, Gündüz. “Ermeni Soykırım İddiaları; Hukuki ve Psikolojik Yaklaşımın Kesiştiği Nokta”, **Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Hale Şıvgan, 23-25 Kasım 2005, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006, ss. 303-308.

Aktan, C.Can, Hakan Ay ve Hilmi Çoban. “Siyasal Karar Alma Sürecinde Çıkar Grupları”, **Modern Politik İktisat: Kamu tercihi**, Der. C.Can Aktan ve Dilek Dileyici, Seçkin Yayınları, Ankara, 2007, ss. 201-230.

Akyürek, Salih. “Ermenistan’da Türkiye ve Türk Algısı”, Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi (BİLGESAM), Ankara, 2012.

Anadolu Kültür, “Ermenistan-Türkiye Gençlik Senfoni Orkestrası”, <http://www.anadolukultur.org/tr/calisma-alanlari/projeler/ermenistan-turkiye-genclik-senfoni-orkestrasi/45>, (20.03.2013).

Anadolu Kültür, “Van Project”, <http://www.anadolukultur.org/tr/calisma-alanlari/projeler/van-project/47>, (20.03.2013).

Aras, Bülent ve Fatih Özbay. “Türkiye ve Ermenistan Statüko ve Normalleşme Arasında Kafkasya Siyaseti”, Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı, **SETA Analiz**, Sayı:2, Ekim 2009.

Arı, Tayyar. **Uluslararası İlişkilere Giriş**, 2. Baskı, MKM Yayınları, Bursa, 2010.

Aronson, Jonathan. “The Communications and Internet Revolution”, **The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations**, Ed. John Baylis and Steve Smith, 2. Edition, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 540-558.

Arslanel, Nazan ve Berkan Hamdemir. “Küreselleşmenin Sivil Toplum Siyaseti”, **Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2007, ss.12-23.

Aslan, Seyfettin. “Sivil Toplum ve Demokrasi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, 2010, ss.357-374.

Ateş, Davut ve Ahmet Uysal. “Merkez-Dışı Ülkelerdeki Sivil Toplum Kuruluşları (STK): Dış Politika, Finansman ve Meşruiyet”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:16, 2006, ss.63-86.

Avcı Mehmet ve Aysun Danışman. “Türkiye’de Birliklerin Karar Alma Sürecine Etkileri Üzerine Bir İnceleme”, **Mevzuat Dergisi**, Sayı:67, Temmuz 2003, <http://www.mevzuatdergisi.com/>, (24.02.2013).

Aytaş, Gülseren. “1921 Kars Antlaşması”, **Yeni Mesaj**, 09.02.2012, <http://www.yenimesaj.com.tr/?artikel,12000484/>, (26.11.2012),

Aytulu, Gökçe. “Erivan’ın Ufkunda Ağrı Dağı Yok”, **Radikal**, 06.05.2012, <http://www.radikal.com.tr/radikal.aspx?atype=radikalyazar&articleid=1087096&yazar=gokce-aytulu&categoryid=100>, (28.12.2012).

Babacan, Hasan. “Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss.297-308.

Bal, İdris. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu”, **21. Yüzyılda Türk Dış Politikası**, Ed. İdris Bal, 3. Baskı, Ankara Global Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2006, ss. 425-545.

Bal, İdris. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss.605-636.

Baytar, Lora. “Sınırdan Multimedya Hikayeler”, **AGOS**, 01.06.2012, <http://www.hrantdink.org/?Press=8&id=531&Lang>, (30.12.2012).

Beckman, Björn. “Demokratikleşmeyi Açıklamak: Sivil Toplum Kavramı Üzerine Notlar”, Sune Persson and Elisabeth Özdalga, **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası**, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, 1-10.

Bilge, Demet. “Kadının Ceza Kanunu İsyanı”, **Radikal**, 24.05.2003, <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=76143>, (25.01.2013).

Boratav, Ferhat. **A Survey on Turkish-Armenian Relations and Armenia in Turkish Media (2006-2009)**, GPOT Yayınları, İstanbul, Ekim 2009.

Burnell, Peter and Peter Calvert. **Civil Society in Democratization**, Frank Cass, London, 2005.

Büyük, Köksal ve Esra Yalçın. “Yerel Yönetimler ve STK İşbirliği: Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Örneği”, **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, ss.605-614.

Cankara, Yavuz ve Pınar Özden. “Dağlık Karabağ Sorununun Uluslararası Hukuk İlkeleri Çerçevesinde Analizi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 2. Cilt**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, ss.1053-1065.

Celiloğlu, Ahmet. “Ermenistan Demokrasi Sınavında”, **Zaman**, 06.05.2012, http://zaman.com.tr/dunya_ermenistan-demokrasi-sinavinda_1283649.html, (28.12.2012).

Cerit Mazlum, Semra. “Dış Politika Sorunu Olarak Çevre: Rio’dan Johannesburg’a Türkiye’de Çevre Dış Politikası ve STK’lar”, **Sivil Toplum ve Dış Politika Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler**, Der. Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, ss.291-324.

Cicioğlu, F.Sever. “Türk Dış Politikası ve Sivil Toplum Kuruluşları: Türkiye’nin Balkanlar ve Türk Dünyasına Yönelik Politikası Üzerine Bir Değerlendirme”, Avrasya Strateji Uygulama ve Araştırma Merkezi, **Avrasya Strateji Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, Kasım 2012, ss.75-88.

Cicioğlu, Filiz. “Azerbaycan-Ermenistan Çatışması: Kafkasya’da Bitmeyen Mücadele”, **DÜNYA ÇATIŞMALARI Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, Ed. Kemal İnat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, ss.415-434.

Cohen, Jean L. ve Andrew Arato. **Civil Society and Political Theory**, MIT Press, United States of America, 1994.

Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, “Van’da “Çağdaş Yaşam Eğitim Birimi” açıldı”, 20.04.2012, <http://www.cydd.org.tr/haberlerDetay.asp?id=252>, (24.01.2013).

Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, “ÇYDD 16. tam donanımlı kütüphanesini kurdu”, 25.02.2011, <http://www.cydd.org.tr/haberlerDetay.asp?id=84>, (24.01.2013).

Çağıran, M. Emin. “Ermenistan AYM Kararı ve Protokollerin Durumu”, http://www.sde.org.tr/tr/haberler/870/dis-politika-gundemi-%E2%80%93-ermenistan-aym-karari-ve-protokollerin-durumu.aspx#_ednref3, (03.12.2012).

Çağla, Günay. “Türkiye-Sovyet Rusya Arasında Türkiye’nin Bugünkü Kuzey-Doğu Sınırının Belirlenmesi Süreci ve Kars Antlaşması”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:17, Erzurum, 2001, ss. 275-304.

Çağlar, Şebnem. “Baskı Gruplarının Siyasal İktidar Üzerine Etkileri”, **İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 6, 1997, ss.279-295.

Çaha, Ömer. **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, Gendaş Yayınları, İstanbul,2003.

Çelik, A. Hüsrev. **Sivil Toplum Kuruluşlarının Türk Dış Politikasına Etkisi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilimdalı, , Konya, 2007.

Çelik, Abdullah ve Abdullah Taştekin. “Demokratik Yönetimin İşlerliğinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü: Gap Örneği”, **1. Bölgesel Sorunlar ve Türkiye Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Ed. A. Hamdi Aydın, Seyhan Taş ve Saniye Adıgüzel, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, , Kahramanmaraş, 12-13 Kasım 2007, ss.178-191.

Çiçek, Kemal. “Osmanlı Ermenilerinin 1915’teki Tehciri: Bir Değerlendirme”, **Akademik Bakış**, Cilt:3, Sayı:6, 2010, ss.1-14.

Çitlioğlu, Ercan. **Türkiye-Ermenistan Yeni Dönem mi?**, T.C. Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2009, <http://www.busam.bahcesehir.edu.tr/rapor/index/id/23>, (30.10.2012).

Çoban, Barış. “Toplumsal Barış, Sivil Toplum Kuruluşları ve İletişim: Barış, Öteki, Önyargı ve Çatışma Üzerine”, **V. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi: Küresel Barış**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2008, ss. 77-86.

Çolak, İhsan. “Moskova Antlaşmasına Giden Yol, Milli Mücadele Dönemi TBMM Bolşevik İlişkileri”, <http://atam.gov.tr/moskova-antlasmasına-giden-yol-milli-mucadele-donemi-tbmm-bolsevik-iliskileri/?s=ermenistan>, (20.11.2012).

Çoma, İhsan. “Türkiye-Ermenistan Protokollerini Doğru Okumak”, http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=444:tuerkiye-ermenistan-protokollerini-doru-okumak&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148, (03.12.2012).

Davies, Susanna ve Naomi Hossain. **Livelihood Adaptation, Public Action and Civil Society: A Review OF The Literature**, Institute of Development Studies, 1997.

De Waal, Thomas. **Armenia and Turkey: Bridging The Gap**, Carnegie Endowment For International Peace, Policy Brief 87, October, 2010.

Demirağ, Yelda. “Türk Dış Politikasında Güney Kafkasya”, **Türk Dış Politikasında Son On Yıl**, Der. Yelda Demirağ ve Özlen Çelebi, Palme Yayınları, Ankara, 2011, ss. 93-130.

Doğan, Erhan ve Semra Cerit Mazlum. “Türkiye’nin Dış Politikası: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler”, **Sivil Toplum ve Dış Politika Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler**, Der. Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, ss.11-22.

Duran, Burhanettin, Kemal İnat ve Mesut Özcan. **Türk Dış Politikası Yıllığı 2010**, SETA Yayınlar, Ankara, 2011.

Ermenistan Türkiye Sinema Platformu, <http://www.cinemaplatform.org/tr/etsp-hakkinda/biz-kimiz/9>, (29.12.12).

Ermenistan Türkiye Sinema Platformu, <http://www.cinemaplatform.org/tr/filmler/2>, (29.12.12).

Ertan, Temuçin F.. “Lozan Konferansı’nda Ermeni Sorunu”, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı (KÖKSAV), **KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, 2000, ss.209-225.

Eser, Bilge. “Ermenistan Sandık Başında, Gençlerse Gelecekte Umutsuz”, **Sabah**, 06.05.2012, <http://www.sabah.com.tr/Dunya/2012/05/06/ermenistan-sandik-basinda-genclerse-gelecekte-umutsuz>, (28.12.2012).

Eslen Ziya, Hande. “Türk Ceza Kanunu Değişikliğinde Kadın Aktivistler: Bir Lobcilik Hikayesi”, Sosyoloji Derneği, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt:15, Sayı:1, Bahar 2012, ss. 119-149.

Fischer, Martina.**Civil Society in Conflict Transformation: Strengths and Limitation**, <http://www.berghof-handbook.net/articles/section-ii-analysing-conflict-and-assessing-conflict-transformation>, (09.01.2012).

Gemmil, Barbara and Abimbola Bamidele-izu. **The Role of NGOs and Civil Society in Global Environmental Governance**, <http://ebookbrowse.com/the-role-of-ngos-and-civil-society-in-global-environmental-governance-gemmill-pdf-d67255755>, (12.01.2012).

Giragosian, Richard. **Changing Armenia-Turkish Relations**, Friedrich Ebert Stiftung Büro Südkaukasus, February, 2009.

Gökçe, Mustafa. “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri zerine Bir Değerlendirme”, **Turkish Studies**, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, volume 6/1, Turkey, 2011, ss.1111-1126.

Görgülü, Aybars. **Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Bir Kısır Döngü**, Dış Politika Analiz Serisi-8, TESEV Yayınları, İstanbul, 2008.

Görgülü, Aybars, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan. **Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Yakınlaşma Sürecini İncelemek**, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010.

Görgülü, Aybars, Sabiha Senyücel Gündoğar, Alexander Iskandaryan ve Sergey Minasyan. **Türkiye-Ermenistan Diyalog Serisi: Kısır Döngüyü Kırılmak**, TESEV-Kafkas Enstitüsü Ortak Raporu, TESEV Yayınları, İstanbul, 2010.

Gze, Ayferi. **Siyasal Dşnceler ve Yönetimler**, BetaYayınları, İstanbul, 2005.

GPOT, “**Mutual Bias and Objectivity in the Media of Armenia and Turkey**”, <http://www.gpotcenter.org/projects/237>, (28.12.2012).

GPOT, “**Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement**”, <http://www.gpotcenter.org/projects/510>, (28.12.2012).

GPOT, “**Days Two and Three in Armenia-Turkey Rapprochement: Second Round**”, <http://www.gpotcenter.org/events/539>, (27.03.2013).

G POT, “**Program in Dialogue-Building Between Turkey and Armenia**”,
<http://www.gpotcenter.org/projects/720>, (28.12.2012).

G POT, “**Istanbul Screening of Turkey-Armenia Short Documentaries**”,
<http://www.gpotcenter.org/events/761>, (27.03.2013).

G POT, “**Turkey-Armenia Media Reporting Bus Tour 2012**”,
<http://www.gpotcenter.org/events/813>, (28.12.2012).

G POT, “**SATR Conference**”, <http://www.gpotcenter.org/armenia/880/>,
(28.12.2012).

G POT, “**Support to Armenia-Turkey Rapprochement (SATR)**”,
<http://www.gpotcenter.org/projects/738>, (28.12.2012).

G POT, “**Pre-election Visit of Turkish Journalists to Armenia**”,
<http://www.gpotcenter.org/events/808>, (28.12.2012).

G POT, “**Turkey-Armenia Journalism Award Ceremony 2012**”,
<http://www.gpotcenter.org/events/814>, (28.12.2012).

G POT, “**Turkey-Armenia Journalism Award Ceremony**”,
<http://www.gpotcenter.org/events/672>, (28.12.2012).

Güçlüer, Esra. **Bölgesel Barışa Doğru Türkiye’de Vatandaşlık: Kimlikler, Haklar, Çatışmalar...**, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 2012.

Güler, Ali. “Lozan’dan Günümüze Ermeni Sorunu”, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale44.html>, (16.11.2012).

Güngör, Bayram. “Türkiye-Ermenistan Sınırının Açılması Neden Gündemde?: Jeo-Ekonomik Bakış”, **International Journal of Economic and Administrative Studies**, Volume:1, Number:1, 2008, ss.11-34.

Gürpınar, Bulut. “Türkiye Dış Politikasında Bir Aktör: TÜSİAD”, **Sivil Toplum ve Dış Politika Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler**, Der. Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, ss. 233-254.

Güvenç, Serhat. “Türkiye’nin Dış Politikası ve Düşünce Kuruluşları”, **Sivil Toplum ve Dış Politika Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler**, Der. Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, ss. 159-180.

Haşlak, İrfan ve Serdar Gülener. “Sosyal ve Siyasal Düşüncede Sivil Toplum Tartışmaları ve Toplulukçu Düşüncede Topluluk, Birey ve Devlet Anlayışı”, **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, ss.3-8.

Helsinki Yurttaşlar Derneği, “**Karadeniz Barış Ağı/ Temmuz 2010**”, <http://www.hyd.org.tr/?pid=816>, (19.04.2013).

Heywood, Andrew, **Siyaset**, çev. B. Berat Özipek, Bican Şahin, Mete Yıldız, Zeynep Kopuzlu, Bahattin Seçilmişoğlu ve Atilla Yayla, 4. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2011.

Heywood, Andrew, **Siyasal İdeolojiler: Bir Giriş**, çev. A., Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnaç, Şeyma Akın ve Buğra Kalkan, 3. Baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2011.

Hrant Dink Vakfı, “**Diyalog için Multimedya**”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=428&Activities=5&Lang>, (30.12.2012).

Hrant Dink Vakfı, “**Beklemekten Öte...Türkiye-Ermenistan Sınırdan Hikayeler**”, <http://www.hrantdink.org/?Announcements&Detail=516>, (30.12.2012).

Hrant Dink Vakfı, “**Manşeti Komşuda Atalım!2011**”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=10&Activities=5&Lang>, (30.12.2012).

Hrant Dink Vakfı, “**Sessizliğin Sesi-Türkiyeli Ermeniler Konuşuyor**”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=451&Lang>, (20.03.2013).

Hrant Dink Vakfı, “**Sessizliğin Sesi 2- Diyarbakırlı Ermeliler Konuşuyor**”, <http://www.hrantdink.org/?Detail=483&Lang>, (20.03.2013).

İçduygu, Ahmet, Zeynep Meydanoğlu ve Ş.Deniz Sert. “Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası”, **CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) Türkiye Raporu 2**, TÜSEV Yayınları, İstanbul, 2011.

İnan, Mert. “19 Yıldır Türkiye’den Gelecek Treni Bekliyorlar”, **Vatan Gazetesi**, 02.06.2012, <http://www.hrantdink.org/?Press=8&id=532&Lang>, (30.12.2012).

“İşte Soykırımı Kabul Eden Ülkeler”, **Objektif Haber**, 22.12.2011, <http://www.objektifhaber.com/iste-soykirimi-kabul-eden-ulkeler-104143-haber/>, (19.11.2012).

International Crisis Group Working to Prevent Conflict Worldwide, “Türkiye ve Ermenistan: Kalıpları Kırmak, Sınırları Açmak”, **Avrupa Raporu**, No:199, 2009.

İşeri, Emre. “Türkiye’nin Yeni Dış Politika Etkinliğinin Kafkasya’daki Sınırları: Ermenistan Boyutu”, **Türkiye’nin Değişen Dış Politikası**, Der. Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil, Nobel Yayın, İstanbul, 2010, ss. 247-264.

Jobelius, Matthias. **Changing Armenia-Turkish Relations**, Friedrich Ebert Stiftung Büro Südkaukasus, Georgia, 2009.

Kabasakal, Mehmet. **Sivil Toplum ve Demokrasi**, (Yayınlanmış Denetçi Yeterlilik Tezi), T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2008, <http://www.belgeler.com/blg/2yu4/sivil-toplum-ve-demokrasi>, (11.01.2012).

Kantarıcı, Şenol. “Türkiye Ermenistan’a Sınır Kapılarını Açmalı mı? (Siyasi ve Ekonomik İlişkiler Açısında)”, Kantarıcı, Şenol, **ERMENİ SORUNU: Pencerede Bakmak ya da Manzaranın Bütünü Gormek**, Süleyman Demirel Üniversitesi Yayını, Isparta, 2005, ss.223-237.

Kapucu, Hakan, Murat Aydın ve İsmail Şiriner. “Sivil Toplum Kuruluşlarının Vergisel Kararlara Etkisi”, **II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Küresel Eşitlik**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2005, ss. 249-264.

Karacakaya, Recep. **Ermeni Meselesi, Kronoloji ve Kaynakça**, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul, 2005.

Karakurt Tosun, Elif. “Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetim Birimleri ve Sivil Toplum Kuruluşları İlişkisi”, **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, ss.179-185.

Karakurt, Resul ve Mustafa Kara. “STK’larla Hükümet Arasındaki Ortaklık Anlaşmaların Toplumsal Akitler (Compacts)”, **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, ss. 21-30.

Karakuş, Olcay. **Avrupa Birliği Uyum Sürecinde Türkiye’deki Sivil Toplum Kuruluşları**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Isparta, 2006.

Kasım, Kamer. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Zor Komşuluk”, **DÜNYA ÇATIŞMALARI Çatışma Bölgeleri ve Konuları**, Ed. Kemal İnâat, Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2010, ss. 623-638.

Kasım, Kamer. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri 2. Cilt**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007, ss. 1039-1046.

Kasım, Kamer. “Ermeni Sorununun Uluslararası İlişkiler Boyutu”, **Ermeni Sorunu El Kitabı**, Der. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner ve Ömer Lütem, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 2003, ss.123-139.

Kaviraj, Sudipta ve Sunil Khilnani. **Civil Society: History and Possibilities**, Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom, 2001.

Kaya, İbrahim. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Normalleş(tiril)mesi: Hukuksal Değerlendirmeler”, **Yeni Dönemde Türk Dış Politikası Uluslararası 4. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri**, Ed. O. Bahadır Dinçer, Habibe Özdal ve Hacali Necefoğlu, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayınları, Ankara, 2010,ss. 223-234.

Kaypak, Şafak. “Yerel Yönetimlerde Katılımcı/müzakereci Demokrasi Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları’nın Önemi”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt:8, Sayı:17, 2012, ss. 171-196.

Keane, John, “Sivil Toplum ve Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850”, **Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar**, Çev. Akın, Erkan, Bora, Aksu, Çiğdem, Ahmet, Köker, Levent, Küçük Mehmet ve Nur, Ayşe, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 47-90.

Keyman, E. Fuat. “Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum”, http://www.academia.edu/2971550/Avrupada_ve_Turkiyede_sivil_toplum, (10.01.2012).

Keyman, E. Fuat. “ Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/fark”, **Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar**, Der. Eralp, Atila, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 227-260.

Kılıç, Davut. **Osmanlı Ermenileri Üzerine Araştırmalar-1**, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

Kirton, John j. And Peter I. Hajnal. **Sustainability, Civil Society and International Governance: ,Local, North America and Global Contributions**, Ashgate Publishing, England, 2006.

Kotchikian, Asbed. **Border Politics: The Geopolitical Implications of Opening the Turkish-Armenian Border**, Armenian International Policy Research Group, 2005, s.4., <http://pdc.ceu.hu/archive/00002650/>, (25.02.2013).

Kumkale, Tamer. “Sevr Antlaşması Ermeniler için Hala Geçerli mi?”, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=503>, (20.11.2012).

Laçiner, Sedat. **TÜRKLER VE ERMENİLER, Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması**, 2. Baskı, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayını, Ankara, 2005.

Leyla Neyzi ve Hranush Kharatyan-Araqelyan. **Birbirimizle Konuşmak: Türkiye ve Ermenistan’da Kişisel Bellek Anlatıları**, Institut für Internationale Zusammenarbeit, dvv international, İstanbul, 2010

Lütem, Ö. Engin. **D.L. Phillips’in Türkiye-Ermenistan Protokolleri Diplomatik Tarihi (Tam Metin)**, AVİM, 2012, <http://www.avim.org.tr/degerlendirmetekli.php?makaleid=5476>, (25.03.2013).

Mazıcı, Nurşen. **Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Uluslararası Hukuk**, Avrasya İncelemeleri Merkezi, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, <http://www.avim.org.tr/eskimakaletekli.php?makaleid=503>, (20.11.2012).

Meray, A. Erdal. **Türkiye’de Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşlarının Siyasal Karar Alma Mekanizmalarına Etkisi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Muğla, 2007.

Miall, Hugh, Oliver Ramsbotham and Tom Woodhouse. **Contemporary Conflict Resolution: The Prevention, Management and Transformation of Deadly Conflicts**, Polity Press, USA, 1999.

Naidoo, Sagaren. “**The Role of Track Two Diplomacy in the Democratic Republic of Congo Conflict**”, Africa Center for the Constructive Resolution of Disputes (ACCORD), Umhlanga Rocks, South Afrika, Volume: 1, No: 2, 2000, ss.85-104. <http://www.isn.ethz.ch/isn/Digital-Library/Publications/Detail/?ots591=0c54e3b3-1e9c-be1e-2c24-a6a8c7060233&lng=en&id=98710>, (09.01.2012).

Oran, Baskın. **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1- 1919-1980)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Özbay, Fatih. **Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, BİLGESAM, İstanbul, 2011.

Özbudun, Ergun. “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon”, Sune Persson and Elisabeth Özdalga, **Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası**, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.112-121.

Özdal, Barış. “Türkiye-Ermenistan Diyaloğu: Uzun Bir Sürecin Başlangıcı mı?”, **Ortadoğu Analiz**, Cilt:1, Sayı:10, Ekim 2009, ss. 67-75. http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2009109_bar%C4%B1%C5%9F%C3%B6z%20dal.int.pdf, (02.12.2012).

Özdal, Barış. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Güney Kafkasya”, **Türkiye'nin Değişen Dış Politikası**, Der. Cüneyt Yenigün ve Ertan Efeğil, Nobel Yayın, İstanbul, 2010, ss. 303-322.

Özdemir, Süleyman, Halis Başel ve Hasan Şenocak. “Sivil Toplum Kuruluşları'nın Artan Önemi ve Üsküdar'da Faaliyet Gösteren Bazı STK'lar Üzerine Bir Araştırma”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, sayı:56, Haziran 2009, ss.151-234.

Özkan, Arda. “ Normalleşme Sürecinde Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Zürih Protokolleri ve Uluslararası Hukuk”, **Uluslararası Kafkasya Kongresi Bildiriler Kitabı**, Ed. Hasret Çomak, Arda Ercan ve Bilge Ercan, 26-27 Nisan 2012, Kocaeli, 2012, ss. 456-466.

Öner, Şerif. “Sivil Toplum Kuruluşlarının Yerel Demokrasi ve Katılım Algılamaları”, **Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi**, Cilt: 10, Sayı: 2, Nisan 2001, ss. 51-67.

Özçelik, İsmail. **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Türk Metal Sendikası Araştırma Bürosu, Ankara, 2007.

Özer, M. Halis. “Günümüz İtibariyle Sivil Toplum Kuruluşlarının İktisadi ve Sosyal Fonksiyonları”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:7, Sayı:26, 2008, ss. 86-97., <http://asosindex.com/journal-article-abstract?id=1468>, (11.01.2012).

Özerengi, Faruk. **Kazım Karabekir- Ermeni Dosyası**, 5. Baskı, Emre Yayınları, İstanbul, 2000.

Öztürk, Mustafa ve Levent Şahin. “**Küreselleşme Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye’deki Durumu**”, <http://www.iudergi.com/tr/index.php/sosyalsiyaset/article/view/1730>, (10.01.2012).

Palabıyık, Adem. “Sivil Toplum Kavramına Farklı Yaklaşımlar: Klasik, Modern, Güncel ve Postmodern Söylemler”, **VII. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Hayırseverlik**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2010, ss.93-101.

Pollard, Amy and Julius Court. **How Civil Society Organisations Use Evidence To Influence Policy Processes: A Literature Review**, Overseas Development Institute, London, July 2005.

Punsmann Gültekin, Burcu, A. Osman Dizman, Seda Kirdar ve Anna Gevorgyan. **Review of Legal Issues Between Armenia and Turkey**, USAID, TEPAV, ICHD, Ankara, Yerevan, 2012.

Ralchev, Stefan. **Waiting on the Protocols: Armenia-Turkish Relations and Possible Areas of Cooperation**, March 2010, <http://ebookbrowse.com/waiting-on-the-protocols-armenian-turkish-relations-and-possible-areas-of-cooperation-pdf-d172150446>, (05.12.2012).

Sarıay, Yusuf. **Ermeni Sorunu ve Türk Arşivleri**, <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale53.html>, (16.11.2012).

Sarınay, Yusuf. “Rusya’nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)”, **Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler- Cilt 4**, Ed. Metin Hülügü, Şakir Batmaz ve Gülbadi Alan, Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi 2. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Erciyes, 2009, ss. 375-416.

Sarpaşan, Cemal. **Devletin Sivil Topluma Yaklaşımı Çerçevesinde Devlet-Sivil Toplum İlişkisi**, (Yayınlanmış Yeterlilik Tezi), T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2008.

Scholte, Jan Aart. “The Globalization of World Politics”, John Baylis and Steve Smith, **The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations**, 2. Edition, Oxford University Press, New York, 2001, ss.13-32.

Schönbohm, Wulf. “Devlet ve Sivil Toplum Bağlamında Halk Katılımcılığı ve Sivil Toplum Kuruluşları”, **“Vatandaş Angajmanı ve Sivil Toplum Kuruluşları - Devlet ve Toplum İlişkileri” Kongresi Bildiriler Kitabı**, Konrad Adenauer Vakfı, Ankara, 2002.

SETA, **“Türkiye-Ermenistan İlişkileri Çalıştay Raporu”**, İstanbul, 2009, <http://www.setav.org/tr/turkiye-ermenistan-iliskileri-calistayi/yorum/244>, (25.12.2012).

SETA, **“Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çalıştay”**, <http://www.setav.org/tr/turkiye-azerbaycan-iliskileri-calistayi/yorum/503>, (25.12.2012).

SETA, “**Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci**”,
<http://www.setav.org/tr/turkiye-ermenistan-normallesme-sureci/yorum/621>,
(25.12.2012).

Sfeir-Younis, Alfredo. “The Role of Civil Society in Foreign Policy: A New Conceptual Framework”, **Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations**, Volume 5, Number 2, Kasım 2004, ss.29-32.
<http://blogs.shu.edu/diplomacy/archived-issues/non-governmental-organizations-and-international-relations/>, (11.10.2012).

Sönmezoğlu, Faruk. **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005.

Speaking To One Another,
<http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=objective>, (29.12.12).

Speaking To One Another,
<http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=exhibition2010>,
(30.12.2012).

Speaking To One Another, “**Workshop Report By Max SCHAUB**”,
<http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=9&id=72>, (30.12.2012).

Speaking To One Another, “**Small-Scale Student Projects**”,
<http://www.speakingtooneanother.org/index.php?page=studentproject>, (30.12.2012).

Şenatalar, Burhan. “STK-Devlet İlişkilerine Kuramsal Bakış”, **Avrupa Birliği Devlet ve STK’lar**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 2001.

Şenel, Alaeddin. **Siyasal Düşünceler Tarihi**, Bilim ve Sanat Yayınlar, 2004.

Şener, Sefer ve Mesut Savrul. “Ekonomik Krizler, Demokratikleşme ve STK-Devlet İlişkilerinde Dönüşüm”, **6. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı, Sosyal Girişimcilik**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2009, ss. 381-390.

TABDC, “**ARAX Project**”, http://www.tabdc.org/index.php?subaction=showfull&id=1228297681&archive=&start_from=&ucat=35&, (21.04.2013).

TABDC, “**İki Aşk ‘Aras’ında Bir Barış Belgesi**”, http://www.tabdc.org/index.php?subaction=showfull&id=1228604026&archive=&start_from=&ucat=11,13&, (21.04.2013).

Tacar, Pulat. “Ermenilere Soykırım Yapıldığı Savının Hukuksal ve Ahlaki Açından İncelenmesi”, **Ermeni Araştırmaları**, sayı:2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=213>, (19.11.2012).

Tamer Gözübüyük, Mine. “Demokrasi Kültürü ve Sivil Toplum Kuruluşları”, **BİDDER Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:2, Mayıs-Ağustos 2010, Ankara, ss.71-88.

Tatlı, Hasan. “Bolşevik İhtilali’nden Lozan Barış Konferansı’na Türk-Ermeni İlişkileri”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss.515-538.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu: 14, Ankara, 1995.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın nu:91, Ankara, 2007.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “**Türkiye Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti ve Federal İsviçre Dışişleri Bakanlarının Ortak Açıklaması**”, 22.04.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-nisan-2009_-turkiye-ermenistan-iliskileri-hk_.tr.mfa, (02.12.2012).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “**Türkiye Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanları ile İsviçre Federal Dışişleri Bakanlığı’nın Ortak Basın Açıklaması**”, 31.08.2009, http://www.mfa.gov.tr/no_-153-turkiye-cumhuriyeti-ve-ermenistan-cumhuriyeti-disisleri-bakanliklari-ile.tr.mfa, (02.12.2012).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “**Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk. 18.01.2010**”, http://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa, (03.12.2012).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “**Türkiye Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması Hakkında Protokol**”, <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/T%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>, (20.05.2012).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, **“Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesi Hakkındaki Protokol”**, http://dosyalar.hurriyet.com.tr/PROTOKOL_15.pdf , (20.05.2012).

Tekeli, İlhan. **Türkiye için STK’lar ve Katılımcı Demokrasi Yazıları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

Tekeli, İlhan. **“Katılımcı Demokrasi, Sivil Ağlar ve Sivil Toplum Kuruluşları”**, http://stk.bilgi.edu.tr/cd/01/doc/okuma_02-2.pdf, (15.01.2013).

TEPAV, **“Türk ve Ermeni Sivil Toplumu TEPAV’da Buluştu”** <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2238>, (25.03.2013).

TEPAV, **“Sürdürülebilir ve Etkin Türk-Ermeni Sınır Ötesi Ortaklıkları için Güven İnşası ve Uzlaşma Rehberi Projesi”**, <http://www.tepav.org.tr/tr/proje/s/69>, (25.03.2013).

TEPAV, **“TEPAV’dan Türk-Ermeni Ortaklığı İçin “Uzlaşma Rehberi”...”**, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2596>, (27.12.2012).

TEPAV, **“Türk ve Ermeni Halklarının İlişkilerine Hukuki Çerçeve...”**, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3252>, (27.12.2012).

TEPAV, **“Türkiye-Ermenistan İlişkileri”**, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/3033>, (25.03.2013).

TEPAV, **“TEPAV’da Türk-Ermeni İlişkilerinin Yakın Diplomatik Tarihine Bakış...”**, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2808>, (25.03.2013).

TEPAV, “TEPAV/SAK: “Sınır Ötesi Ekonomik İlişkilerle Bölgesel Kalkınma Bağlantılıdır”” <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/1543>, (25.03.2013).

TEPAV, “Türkiye ile Ermenistan Arasındaki Taşımacılık Sorunları Ele Alındı”, <http://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2352>, (25.03.2013).

TESEV, “Türkiye Ermenistan İlişkilerini Adana’da Tartışmak”, <http://www.tesev.org.tr/tr/etkinlik/turkiye-ermenistan-iliskilerini-adanada-tartismak>, (24.03.2013).

Tosun, Gülgün E.. **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi (Türkiye Örneği)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2001.

Tosun, Gülgün E.. “Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım”, **Ege Akademik Bakış**, Cilt:1, Sayı:1, 2001, ss.224-243.

“Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Son Durum Ne?”, **Hukuki Haber**, <http://www.hukukihaber.net/roportajlar/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-son-durum-ne-h23874.html>, (14.05.2012).

Türk Tarih Kurumu, **1920 Türkiye-Ermenistan Andlaşması**, <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=252>, (19.11.2012).

TÜSİAD, “TÜSİAD Türkiye ile ilgili bir tanıtım kitapçığı hazırladı”, <http://www.tusiad.org.tr/komisyenlar/uluslararası-siyaset-ve-yurtdışı-iletisim-komisyonu/basin-bulteni/tusiad-turkiye-ile-ilgili-bir-tanitim-kitapçigi-hazırladi>, (20.02.2013).

TÜSİAD, “**Institut du Bosphore Kuruluş Amacı**”, <http://www.tusiad.org.tr/etkilesim/turkiyenin-tanitimina-katki/institut-du-bosphore>, (20.02.2013).

TÜSİAD, “**Institut du Bosphore Fransa iktidar Partisi UMP ile bir işbirliği anlaşması imzalandı**”, <http://www.tusiad.org.tr/komisyonlar/uluslararasi-siyaset-ve-yurtdisi-iletisim-komisyonu/basin-bulteni/institut-du-bosphore-fransa-iktidar-partisi-ump-ile-bir-isbirligi-anlasmasi-imzaladi/>, (20.02.2013).

TÜSİAD, “**TÜSİAD: “Türkiye’nin Geleceği Avrupa Birliği’ndedir”**”, <http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/basin-odasi/basin-bultenleri/tusiad--turkiyenin-gelecegi-avrupa-birligindedir/>, (20.02.2013).

TÜSİAD, “**TÜSİAD, “ölüm cezası”, “anadilde yayın” ve “anadilin serbestçe öğrenimi” konularındaki önerilerini açıkladı**”, <http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/basin-odasi/basin-bultenleri/tusiad--olum-cezasi--anadilde-yayin-ve-anadilin-serbestce-ogrenimi-konularindaki-onerilerini-acikladi/>, (20.02.2013).

Ulusoy, Özgür. “Dersim Özür Değil Manevra”, **Cumhuriyet**, 17.05.2012, <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=338252>, (28.12.2012).

USAK, “**Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Son protokoller Paneli**”, <http://www.usak.org.tr/haber.asp?id=341>, (25.12.2012).

USAK, “**Türk-Ermeni İlişkileri: Protokollerden Bir Yıl Sonra**”, <http://www.usak.org.tr/dyazdir.asp?id=264>, (25.12.2012).

USAK, “**Bölgesel Sorunlar Çerçevesinde Azerbaycan Dış Politikası**”, <http://www.usak.org.tr/haber.asp?id=553>, (25.12.2012).

USAK, “Ermeni Savlarının Çürütülmesinde Türkiye’nin Yararlanabileceği Hukuki Yollar”, <http://www.usak.org.tr/haber.asp?id=2035>, (19.03.2013).

Ülgen, Celal ve Coşkun Ongun. **Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı’nın Açılmasının Hukuksal Sonuçları ve Kars Antlaşması’ndan Günümüze Diplomatik Süreç**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 2010.

Üste, A. Nazmi. “21. Yüzyılın Başlarında Uluslararası Sistem Analizi, Türkiye ve Ermenistan’ın Konumu”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ed. İdris Bal ve Mustafa Çufalı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2003, ss.637-642.

Willetts, Peter. “Transnational Actors and International Organizations in Global Politics”, **The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations**, Ed. John Baylis and Steve Smith, 2. Edition, Oxford University Press, New York, 2001, ss. 356-383.

Veliyev, Cavid. “**Türkiye-Ermenistan Sınırının Anlamı**”, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analiz Merkezi (TÜRKSAM), <http://www.turksam.org/tr/a1641.html>, (28.11.2012).

Vergin, Nur. **Siyaset Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, 4. Baskı, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006.

VİKİPEDİ, **Alma Ata Zirvesi**, http://tr.wikipedia.org/wiki/Alma_Ata_Zirvesi, (28.11.2012).

VİKİPEDİ, **Sevr Antlaşması**, http://tr.wikipedia.org/wiki/Sevr_Antla%C5%9Fmas%C4%B1, (21.11.2012).

VİKİPEDİ, **Karadeniz Ekonomik İşbirliği**,

http://tr.wikipedia.org/wiki/Karadeniz_Ekonomik_%C4%B0%C5%9Fbirli%C4%9Fi
, (28.02.2023).

Yalçinkaya, Haldun, K. Tamer Türkeş ve Mehmet Aslantaş. “Değişen Silahlı Çatışma ortamında Sivil Toplum Kuruluşlarının Güvenlik İhtiyaçlarının Karşlanması: Afganistan ve Anso Örneği”, **III. Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Bildiriler Kitabı: STK-Özel Sektör-Devlet Etkileşimi**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 2006, ss. 505-512.

Yatkın, Ahmet. “Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Sivil Toplum Kuruluşları: Güçlü Sivil Toplum Kuruluşları, Avrupa Birliği Üyesi Türkiye”, **Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi**, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Cilt:6, Sayı:2, Şubat 2008, ss. 29-38.

Yeşiladalı, Burcu. “Türkiye’de Sivil Diplomasi Girişimleri: Ermenistan ve Yunanistan’la İlişkiler”, **Sivil Toplum ve Dış Politika Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler**, Der. Erhan Doğan ve Semra Cerit Mazlum, Bağlam Yayınları, Ankara, 2006, ss.255-287.

Yıldırım, Murat. “Sivil Toplum ve Devlet”, **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:27, No:2,Aralık 2003, ss. 226-242.

Yıldız, Şenay. “Önce Sandığa Sonra Medyaya Koşacak”, **Akşam**, 06.05.2012, <http://www.aksam.com.tr/guncel/once-sandiga-sonra-sosyal-medyaya-kosacak/haber-114446>, (28.12.2012).

Yılmaz, Reha ve Elnur İsmayilov. **Etnik Çatışma Teorileri Işığında Dağlık Karabağ Sorunu**, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, Rapor No:37, İstanbul, Ekim 2011.

Görüşmeler

Akgün, Mensur, GPOT, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 11/04/2013

Becermen, Burcu, Hrant Dink Vakfı, internet üzerinden mülakat, 14.05.2013

Dizman, Ali Osman, TEPAV, telefonda mülakat, 15.05.2013

Görgülü, Aybars, TESEV, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 10/04/2013

Güçlüer, Esra, Helsinki Yurttaşlar Derneği, İstanbul, 15/04/2013

Kasım, Kamer, USAK, internet üzerinden mülakat, 15/04/2013

Nalci, Tamar, Anadolu Kültür, internet üzerinden mülakat, 03/05/2013

Özbay, Fatih, SETA-BİLGESAM, internet üzerinden mülakat, 06.05.2013

Petrova, Lenka, GPOT, İstanbul Kültür Üniversitesi, İstanbul, 11/04/2013

Soyak, Noyan, TABDC, TABDC bürosu, İstanbul, 15/04/2013

EKLER

EK 1: Mülakat soruları

MÜLAKAT SORULARI

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?
- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)
- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?
- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?
- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?
- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

- 7) Yer aldığınız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?
- 8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyor musunuz? Karşılıklı fikir alışverişinde bulunuyor musunuz?
- 9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?
- 10) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?
- 11) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmiyorsanız neden gerçekleşmez?
- 12) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takınmanın) değişmesi için STK'lar neler yapabilir?

EK 2: BİLGESAM / SETA –Fatih ÖZBAY ile 06.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

BİLGESAM / SETA –Fatih ÖZBAY ile 06.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

Bu konuda SETA ve BİLGESAM gibi araştırma merkezleri için raporlar yazdım, yurt içi ve yurt dışındaki bazı dergilerde makaleler kaleme aldım, konuyla ilgili çeşitli panel ve forumlara konuşmacı olarak iştirak ettim. Ayrıntılarına internetten ulaşabilirsiniz.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)

Hedef kitle her iki ülkeden de akademisyenler, siyasi karar alıcılar ve gazetecilerdi. Daha çok çözüm önerme, yol gösterme ve empati kurmaya çağırma niteliğinde çalışmalardı.

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

En önemli sorunlar “soykırım” iddiası ve Dağlık Karabağ’ın Ermenistan tarafından işgali. Soykırım iddiası ve suçlaması iki ülke arasındaki ilişkilerde adeta aşılmaz bir duvar olmuş durumda.

Türkiye'nin böyle bir suçlamayı kabul etmesi mümkün değil, Ermenilerin ise böyle bir iddiadan vazgeçmeleri imkansız gibi. Normalleşme bu konuda tıkanıp kalıyor. Her iki taraf için bu konu hayati önemde. Biz çalışmalarımızda hep "soykırım konusunda tartışmalar bir taraftan tarihçilerce, uzmanlarınca yapılmaya devam etsin ama bunu iki ülke arasındaki normalleşmenin ön şartı olarak masaya koymayın dedik ama dinletemedik. Özellikle Ermenistan diasporanın baskısıyla buna yanaşmadı. Görüşmeler kilitlendi. Ermenistan Azerbaycan'ın işgal gerçeğini hep normalleşme sürecinin dışında tutmaya çalıştı. Türkiye ise bunda ısrarcı oldu. Önce Dağlık Karabağ işgali sonra ersin istedi. Bunu biraz da Azerbaycan ile ilişkilerini düşünerek yaptı. Biz ise çalışmalarımızda, Dağlık Karabağ dışında işgal edilen topraklar peyderpey boşaltılsın sonra Dağlık Karabağ'ın durumu konuşulsun, ilk önce birkaç bölge boşaltılırsa bu durum olumlu yansımaları beraberinde getirir dedik. Türkiye'nin Dağlık Karabağ'ın işgalini bitirmeye tek başına gücü yetmez, zaten çözdürmezler de. Bu yüzden Türkiye'nin ısrarı Azerbaycan'ı memnun etmek için sonuç alınamayacağını bile bile yapılan bir ısrardı. Bu da süreci kilitledi.

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Sorunlar çözülmedi ama en azından toplumsal algulamada az da olsa değişiklikler oldu. Her iki ülkede de konular tartışılmaya başlandı, birbirini yakından tanıma süreci başladı. Onlarca toplantıda yüzlerce kişi çekinmeden tartışma imkânı buldu.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

Elde edilen kazanımlar bu tür kriz dönemlerinde çok çabuk bir şekilde geriye gidebiliyor. Ancak bunun siyasi platformda olduğunu ifade etmek lazım. Siyaset dili sertleşiyor aniden. Siyaset farklı dilden sivil toplum farklı dilden konuşuyor. Sivil toplum kuruluşları, akademisyenler bana göre bu krizlerden etkilenmeden çalışmalarını sürdürdüler.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Ermenistan ile başlatılan diyalog süreci devam ettiriliyor. En azından sivil toplum ayağınca. Sürecin devam ettirilebilmesi için bir takım "güven artırıcı önlemler" in alınması çok büyük bir önem arz etmektedir. Bu bağlamda, çok sofistike faaliyetler yerine kamuoyuna dönük basit faaliyetler yapılmalı, sürecin zorluğu göz önünde bulundurularak adım adım, açık ve samimi bir yol çizilmelidir. Devlet kurumları yerine bağımsız kişi ve kurumların daha etkili olacağını düşünüyorum. Görüş farklılıkları yerine, olumlu ve ortak noktalar gündeme getirilmelidir. Çalışmalar turizmden spora, ekonomiden eğitime, kültürden sanata kadar pek çok farklı alanda farklı formatta olmalıdır.

- 7) Yer aldığınız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?

Kendim bir maddi destek almadım. Faaliyetlerin destekçileri ise genellikle sivil toplum kuruluşlarıydı.

- 8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyormusunuz? Karşılıklı fikir alışverişinde bulunuyor musunuz?

Kendi adıma herhangi bir destek almadım. Ancak, bu konuda çalışan sivil toplum kuruluşlarına dışişleri tarafından destek verilmiş

olabilir, olmasını da beklerim. Fikir alışverişi resmi olmaktan çok, aynı platformlarda karşılaştığımız dışişleri mensuplarıyla yapılan gayri resmi konuşmalardan ibaret diyebiliriz.

- 9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Samimi, gerçekçi ve doğru bulduğumu söylemeliyim. İç kamuoyu ve Azerbaycan tarafı yeterince bilgilendirilmediği için süreç gerektiği şekilde anlatılmadı ve sorunlar çıktı. Süreç Türkiye'nin son 10 yıldır izlediği dış politika çerçevesine de uymaktaydı.

- 10) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Ermenistan kararsız, hatta gönülsüzdü. Onlarda da iç kamuoyu ve diaspora baskısı vardı. Mecburiyetten böyle bir yola girilmiş havası resmi kanatta çok hakimdi. En büyük baskı diasporadan geldi. 2015 öncesi böyle bir yakınlaşmaya kesinlikle karşı çıktı diaspora. Diğer taraftan, normalleşme süreci başarılı olursa soykırımı tartışılır hale getirir düşüncesi Ermenileri rahatsız etti. Dağlık Karabağ'ın sürece endekslenmesi ise dondurma anlamında ellerine koz verdi. Şu anda donmuş ya da durdurulmuş bir süreç var. Tüm güçleriyle sözde soykırımın 100. Yılı olan 2015'e yoğunlaştılar. Rusya'nın önce süreci destekleyip sonra statükoyu seçmesi Ermeniler üzerinde baskı oluşturdu.

- 11) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmiyorsanız neden gerçekleşmez?

Tıkanıklık normal bence. Süreç başlayınca da çok fazla bir beklenti içine girilmemesi tavsiyesi yapmıştık. Bu bir başlangıçtı ama tıkanı. Bir süre bekleyip yeniden başlamak gereklidir diye düşünüyorum. Öncelikle sivil toplum ve kamu diplomasisi kullanılarak. 2015 öncesi hiçbir değişiklik beklemiyorum. Ermeniler 2015'in yankılarına göre ne yapacaklarına karar verecekler. Kesin bir değişiklik ise beklemiyorum. Kafkasya'da statüko kırılmadıkça, Minsk Grubu gerçekten sorunu çözmek istemedikçe ilerleme zor. Bu tek başına Türkiye'nin üstesinden gelebileceği bir şey değil ama yeterince başarılı şekilde zorladı bunu. Daha uzun yıllar alacaktır süreç.

- 12)** Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takınmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Bu konudaki düşüncelerimi <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/rapor/Turkiye-ermenistan%20iliskileri.pdf>adresindeki raporumda sayfa 10-12 arasında bulabilirsiniz.

EK 3: USAK - Kamer KASIM ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

USAK - Kamer KASIM ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

Konu ile ilgili iki tane çalıştay düzenlendi. Ayrıca ilgili panel ve toplantılara da akademisyen olarak zamanım elverdiği ölçüde katılmaya çalışıyorum.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)

Katıldığım çalıştay ve toplantılar tabii öncelikle karar vericilere öneriler sunma ve akademik anlamda görüş alışverişi niteliği taşımaktaydı.

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normal diplomatik ilişkilerin kurulamamasının nedenlerine ilişkin temel görüş ayrılıkları mevcut. Ermenistan yönetiminin soykırım iddialarının uluslararası düzeyde tanınmasını temel dış politika hedefi olarak ortaya koyması, Ermenistan'ın iyi komşuluk ilişkileri ve sınırların dokunulmazlığına

ilişkin bir deklarasyonu imzalamayı reddetmesi ya da bunu gereksiz bulması ve tabii kara sınırının kapalı olması nedeni olarak da Dağlık Karabağ sorunu temel ayrışma noktaları. Ermenistan'ın Dağlık Karabağ sorununu ikili ilişkilerin bir konusu olarak algılamaması noktasında bir değişiklik yok. Soykırım iddialarının en azından Ermenistan tarafından resmi düzeyde gündeme getirilmemesi talebi noktasında ise Ter-Petrosyan döneminden sonra Türkiye'nin bakış açısıyla bir geriye gidiş var. Üstelik bu konuda Ermenistan yönetimi giderek daha katı bir tutum takınıyor.

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Toplumsal algıya etkisi konusunda bildiğim güvenilir ve kapsamlı bir çalışma yok. Ön yargıları aşmaya etkisi olabilir.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

Kriz dönemlerinde ve belirli tarihlerden önce daha fazla çalışma yapma eğilimi olabilir.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Yürütülen çalışmaların karar vericilere etkisi özellikle demokrasi düzeyi açısından gelişmemiş bir ülke olan Ermenistan'da

problemleri bir konu. Belirli yaklaşımlar karar vericiler tarafından tartışılmaz konular olarak benimsenmiş. Üstelik Ermenistan'da politik şiddet te olduğundan farklı fikirlerin ortaya konması çok zor. Örneğin Türkiye'de soykırım iddiaları başta olmak üzere pek çok konu yıllardır açıkça tartışılabilir. Kitapçılarda kütüphanelerde çeşitli görüşlerin ifade edildiği yayınlar bulunabiliyorken, Ermenistan'da Türkiye'deki ağırlıklı bakış açısını yansıtan gerek Türk gerekse yabancı yazarların eserleri bulunamıyor. Türkiye tarafından yapılan çalışmaların sayısı artıp, Türkiye gelin bu konuyu bilimsel olarak tartışalım dediğinde Ermenistan daha da katı bir tutum alıyor. Çünkü uluslararası alanda kamuoylarını soykırım iddialarıyla ilgili etkilemede mesafe almış Ermenistan Türk tarafla açık tartışmaya girdiğinde zemin kaybedeceğini düşünüyor.

7) Yer aldığımız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?

Çalıştaylarda bir kurumdan maddi destek almadık.

8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyorsunuz?

Çalıştay ve toplantılara Dışişleri Bakanlığının ilgisi var.

9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye normalleşmeye yönelik adımını protokollerle ilgili süreçte attı. Ancak burada özellikle Dağlık Karabağ sorunu çözülmeden sınırın açılmaması noktasında kararlılık göstermeli. Zaten Türkiye sınırı Dağlık Karabağ sorununda Kelbecer'in işgali sonrasında kapatmıştı. Bu nedenle en azında sorunun çözümüne yönelik bir anlaşma sağlanmadan sınırın açılması çelişkili bir tutum olur. Ayrıca bu işgali meşrulaştırıcı

olarak da algılanabilir ve Azerbaycan ile ilişkileri olumsuz etkiler. Azerbaycan Türkiye açısından bölgede en önemli ülkedir. Petrol ve doğal gaz boru hatları Türkiye'den geçmekte ve Türkiye Azerbaycan'dan daha uygun fiyatla bu kaynakları almaktadır. Ayrıca Azerbaycan artık Türkiye'de doğrudan yatırım da yapmaya başlamıştır. Tek bir projeye Türkiye'de en fazla para yatıran ülke şu anda Star rafineriye yaptığı yatırımla Azerbaycan'dır. Yine 2018'e kadar Azerbaycan Türkiye'ye 18 milyar dolarlık yatırım hedeflemektedir. Zaten Dağlık Karabağ sorunu çözülmeyen bölgesel istikrar ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşeceğini beklemek de gerçekçi değildir.

- 10) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Ermenistan'da Sarkisyan normalleşme istese de iç politik kaygılardan dolayı adım atamamaktadır. Dağlık Karabağ sorununda da Ermenistan Dağlık Karabağ'ı çevreleyen Azerbaycan topraklarından bile çekilme konusunda bir taahhüt vermiş değildir. Soykırım iddiaları ve sınırların dokunulmazlığı konusu problem olmaya devam etmektedir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin protokollerle ilgili vermiş olduğu karardaki ifadeler sınırın tanınması noktasında da Ermenistan'da sorunlar olduğunu göstermektedir. Kaldı ki Türkiye'nin bilimsel platformda tartışılmasını istediği soykırım iddialarını Ermenistan Anayasa Mahkemesi tartışılmaz gerçek olarak kabul ettiğini ifade etmiş ve Ermenistan'da hiçbir hükümetin de bunu tartışamayacağını vurgulamıştır.

- 11) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tıkanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik

öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?

Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki problem olan konularda çok temel ayrışma söz konusu. Soykırım iddiaları Ermenistan'da kimliğin bir unsuru haline gelmiş durumda. Ermenistan yönetiminin konu ile ilgili farklı düşüncelere açık hale gelmesi kısa dönemde çok zor. Ayrıca Ermenistan soykırım iddialarını politik bir araç olarak da kullanmak istiyor ve kullanıyor. Bir de bu konuda diasporanın baskısı var. Ermenistan için belki Dağlık Karabağ sorunu öncelikli olup soykırım iddialarını ikincil önemdeyken, diaspora için soykırım iddiaları ana konu. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması için Dağlık Karabağ sorununun çözümünde tarafların anlaşması lazım. Sorunun çözümünde AGİT Minsk Grubu çok etkisiz kalıyor. Üstelik Azerbaycan açısından Minsk Grubu eşbaşkanları tarafsızlıklarını yitirmiş durumdadır. Çünkü BM Genel Kurulunda Mart 2008'de kabul edilen ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü teyit edip, işgalin sona erdirilmesini isteyen karara Minsk Grubu eşbaşkanları olumsuz oy verdiler. Bu şartlar altında Minsk Grubu çerçevesinde sorunun çözülmesi zor. Rusya Dağlık Karabağ sorununun çözümünü sağlamada avantajlı konumdadır. Ancak Rusya da sorunu kullanma eğiliminde. Bu nedenlerle yakın dönemde Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşmeyi uzak bir ihtimal olarak görüyorum.

- 12) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takınmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Bu konuda STK'ların yapabilecekleri çok sınırlı. Karşılıklı diyalog kanallarının açık tutulması dışında STK'ların mevcut durumu değiştirmede bir işlevlerinin olması zor. Zaten konu sadece ikili ilişkilerle ilgili de değil. Diğer bölgesel güçler, bölge dışı aktörler ve diaspora boyutları da var.

EK 4: GPOT–Mensur AKGÜN ile 11.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

GPOT–Mensur AKGÜN ile 11.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) GPOT tarafından yürüttüğünüz ve yayınladığınız projelerinizin dışında başka bir projeniz var mı?

Öncelikle bu projelere şekilsel olarak bakarsanız bunlar sizi yanıltabilir. Çünkü bu projelerin bazıları kamuoyunu hazırlamak için yapıyoruz. Sizin sorunuzla da bağlantılı olarak bazıları devlete destek oluyor, Türkiye'nin işini kolaylaştırıcı bazı çalışmalar yani bizim yaptıklarımız gibi. Bazıları ise devlete yeni şeyler yapası için teşvik edici, cesaretlendirici hatta bazen zorlayıcı olan şeyler yapıyoruz. Onların atmak istemeyeceği adımları atıyoruz. Sadece bu alanda değil her alanda aynı şekilde. Yani illede onların arkasında durmak, onların izlediği politikayı takip etmek değil. Eğer doğru bir politika izlediklerine inanıyorsak destekliyoruz hem burada hem TESEV'de ama eğer açık olduğunu düşündüğümüz bir nokta varsa da bunu eleştiriyoruz, çeşitli şekillerde gündeme getirmeye çalışıyoruz.

Yaptığımız işlerin çeşitli boyutları var. Kamuoyunu bilinçlendirme ve böylece devlete destek olma, ikincisi devletin yapmak istemediği şeylere onları teşvik etme, üçüncü fonksiyonu ise çeşitli sorunların aşılmasına yardımcı olma. Bunu yaparken belli insanlarla konuşuyorsunuz, bir takım tikanıkların aşılmasına yardımcı olmaya çalışıyorsunuz. Tabi ki bu süreç içerisinde güven yaratılması çok önemli. Bazen bunlar birbirini tamamlayıcı olur fakat kamuya açık şeylerde bunlar birbirini tamamlayıcı olmaz. Yani bunların çoğunda daha çok

kamuoyunu hazırlamaya, iki taraf arasındaki sorunların farklı bir şekilde aşılmasını sağlamaya yönelik yapılan işler.

Becerebildik mi dersiniz Türkiye’de evet ama Ermenistan’da hayır. Ermenistan’da da bir ölçüye kadar algı değişti fakat çok fazla değil. Daha demokratik bir tartışma ortamının olmasını bekledik fakat onu sağlayamadık. En azından benim gözlemim o yönde. Şuanda gösteriler falan oluyor, herkes kendine ayrı ayrı cumhurbaşkanı ilan etti, koalisyon ilan etti. Sarkisyan kendisinin cumhurbaşkanı olduğunu ilan etti falan yani rejimin meşruiyet tartışması var. Bu anlamda insanlar sokaklara dökülüyorlar ama belli başlı konularda mesela Dağlık Karabağ konusunda “ bize şunun hukuki boyutunu anlatın” dediğimiz zaman, orası bizim canımız ciğerimiz gibi şeyler geliyor.

Mesela Ermenilerin devletle olan ilişkisi düşünüldüğünde çok daha ürkekler. Bizim sivil toplum gibi değil, o kadar rahat temas edemiyorlar kendi devlet büyükleriyle. Aralarında çok daha otoriter bir ilişki var. Türkiye’de 20-30 yıl önce oldu gibi bir ilişki var. Örneğin bir politika uygulanıyordu, eğer bir düşünce kuruluşu varsa (ki yoktu) ve bir şey yapıyorsa o politikanın takipçisi/savunucusu olarak yapardı. Meşruiyet yaratıcısı olarak yapardı. Böyle bir anlayış vardı. Bu anlayış bizde büyük ölçüde değişti. En hükümet yanlısı SETA bile gerektiğinde hükümetin politikalarını eleştiriyor ve bunda sakınca görmüyor. Ermenistan’da böyle bir şey göremiyorsunuz. Biz mesela bu işin fonksiyonlarından bir tanesi de Ermenistan’da daha demokratik bir tartışmayı tetikleyebilmek olurdu. Böyle bir şeyi başaramadık yani başardığımızı zannetmiyorum.

Bu tür şeylerde karşı tarafı ikna etmek konusunda pek başarılı olamadık. Onlar açısından herhalde bu tür projeler daha başarılı oldu. Birde şu ilginç; mesela Bus Tour dediğimiz otobüs turuna Türkler ile Ermeniler beraber gittiler. Gezdiler, eğlendiler vs., o otobüs turuna katılan bütün Türk gazeteciler hem Ermeniler hem Ermenistan hem de tur hakkında çok güzel pozitif şeyler söyledi ve kendi ülkelerini eleştirel

bir pozisyon aldular. Ermeniler ise tam tersini yaptılar, “bu namussuz Türkler zaten böyledir” i anlattılar. Hepsi değil ama en liberal olanı bile aslında bizimkilerden çok daha geride kaldı. O anlamda çok da başarılı olmadı.

- 2) Türkiye'nin Ermenistan politikasında yanlış gördüğünüz bir nokta var mı?

Bir defa iki tane protokol imzaladık ama o protokolleri hayata geçiremedik. Tamam, bir bağlantı her zaman için vardı yani Davutoğlu'nun Zürih'te yapamadığı o konuşmanın içinde de bölgesel sorunlara atıf vardı, ikisinin arasından bir bağlantı kuruyordu. Derdimizi dünyaya iyi anlatamadık. İkincisi ise bu konuda Azerbaycan'ı hafife aldık ve onu ikna edebileceklerini zannettiler. Diğeri; uluslararası toplumun Dağlık Karabağ sorununa yani Minsk grubunun Dağlık Karabağ sorunu için adım atabileceklerini, attırabileceklerine inandılar. Bir taşla birkaç kuş birden vurmaya düşündüler.

Diyebilirsiniz ki bu protokol sürecinin başlamasındaki itici güç Obama ile Türkiye'nin karşı karşıya kalmamasıydı. Onu başardık işte 23 Nisan akşamı açıklandı 24 Nisan sabahı genocide demedi. Dolayısıyla protokoller ve süreç asıl amacına ulaştı. Çünkü Türkiye ile Ermenistan'ın ilişkilerini geliştirmesi için iki tane neden var bir tanesi stratejik. Rusları mümkün olduğu kadar uzaklaştırmak. Bunu NATO'nun içine kibarca dahil etmek, üçünü birlikte ve o bölgenin istikrarını sağlamak. Bu uzun dönemli, kısa sürede olabilecek bir şey değil. Ayrıca bizim Rusya ile çok derin ilişkilerimiz var bunu etkileyecek. İkinci çıkarı ise; Türkiye'nin dışarıda başımıza bela oluyor. Protokollerden birinin içindeki o tarihçilerden oluşacak olan komisyon Türkiye'nin en önemli kazanımıydı. Mektup yazmıştı başbakan o mektuba cevap almıştı ama biz sadece tarihçi komisyonu kurulsun dedik onlar her şeyi ele alan bir komisyon kurulsun istediler. Dolayısıyla aslında iki tarafında çıkarlarını

resmeden bir protokol imzalandı ve bunun neticesinde komisyonlardan bir tanesi tarihi konuşacaktı. Bunu elde ettik. Ama aynı zamanda Obama da büyük felaket dedi bunu da başardık. Bu anlamda Türkiye'nin dış politikası başarılı diyebiliriz. Ama eğer hedef gerçekten ilişkilerin düzelmesiye kötü oldu çünkü bunu kendi aralarında koordine edemediler. Başbakana bu işi anlatamadılar. Baştan itibaren cumhurbaşkanı yerine başbakan bu işin içinde olmuş olsaydı bu sorun çoktan çözülmüştü, şimdi sınırlar açıldı.

- 3) Bir bilgi eksiliği olduğu, özellikle Azerbaycan'ın ve kamuoyunun bilgi eksikliğinin buna neden olduğu söylenebilir mi?

Tabi ki Azerbaycan'ın Türkiye'yi rehin almak kendi çıkarına ama aslında böyle yapmasının zararına olduğu yönde var fakat onlar bunu görmüyorlar. Eğer Türkiye faktörü devreden (soykırım ve Türkiye ile olan ilişkileri) çıksa Ermenilerin işgallerini meşru gösterebilecekleri hiçbir şey yok ellerinde. Küçük bir ülke, fakir, az insan yaşıyor yani hiçbir şekilde bunu meşru gösteremezler, bir şekilde uzlaşacaklar. Ama Azeriler bunu göremiyorlar, bizi hep o denklemin parçası olarak algılamışlar. O algı değişmiyor ve algıyı değiştirmek çok zor. Ya baştan bu işe kalkışmayacaktık yahut herkese iyi anlatacaktık. O anlamda başarısız oldu.

- 4) Ermenistan politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz, yanlış gördüğünüz noktalar var mı?

Var çünkü hiçbir şekilde taviz vermeye yanaşmıyorlar bu uzun vadede onların zararına olacak. İkincisi; orada çok oligarşik bir yapı söz konusu. Yani bir tarafta insanlar sefalet içinde yaşıyor diğer tarafta tamamıyla yeni üretilmiş mafyayla yeni üretilmiş zenginler var.

- 5) Dışişleri bakanlığından ya da siyasi kanaldan destek alma girişiminiz oldu mu?

Oldu. Şöyle; randevu istedik, müsteşar randevu verdi gittik konuştuk şeklinde oldu. Ancak para istemedik. Destek verdiler, engel çıkartmadılar her şeyi kolaylaştırdılar vs. şeklinde olumlu bir yaklaşım oldu.

- 6) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tıkanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?

Protokoller için artık Türkiye kendini çok bağıladı. Başbakan gitti Bakü'yle konuştu, olmazsa yapmayacağız dedi. Şimdi geri adım atması kolay değil. Bir tek yöntemi var Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'dan veya reyonların 1-2 tanesinden çekilmesi. Yine bu ay başında (3 Nisan'da) Ermenistan'dan üst düzey bir heyet geliyor başka bir kisve altında, teknik görüşmelere için ama konuşacakları şey bu olacak. Biz adım atacağız, sizde atın diyecekler.

Ermenistan'da çok garip bir şey var. Birçok yerde Türklerin burnunu sürteriz diye bakıyorlar. Denediler olmadı. Şuanda çok kötü vaziyetler ve Türkiye'ye muhtaçlar. Eğer ekonomileri kalkınacaksa gazı satmak zorundalar ve satabilecekleri bir tane yol var. Yani oraya yatırım yapılması için Türkiye ile barışmaları gerekiyor. Bir de 10 milyar dolarlık bir yatırımdan bahsediliyor, küçük bir ülke ve 10 milyar dolar onlar için çok büyük bir rakam. Bu yatırımı çekmeleri gerekiyor. Bu yatırımı çekebilmeleri için de istikrar olması gerekiyor. Yani heran onları tehdit edebilecek, gemilerini gönderebilecek, savaş çıkarabilecek bir ülkenin olmaması gerek. Türkiye orda çok güçlü bir yaptırıma sahip. İsrail'e özür dilettili. Yani asort ettiği bir politika izliyor Türkiye. Bunu

uzun döneme yayıyor, güç kullanmıyor. Ama ne olursa olsun boğuyor karşdakini ve karşdaki bir şekilde kabul etmek zorunda kalıyor senin pozisyonunu. Bunu Ermeniler anlayacaktır diye düşünüyorum. Ama şuanda anladıklarını söylemek mümkün değil.

7) Diaspora çalışmaları başladıktan sonra sürece olumlu katkıları olur mu?

Diasporanın içerisinde Türkiye'ye yumuşak bakan, protokolleri destekleyen, Ermenistan ile Türkiye'nin ilişkilerinin gelişmesini destekleyen, Türkiye'nin bir trajedi yaşandığını kabul etmesini belki bir anıt yapmasının kendilerini tatmin edici olduğunu söyleyen bir kesim var. Hatta Davutoğlu geçenlerde "diaspora bizim diasporamızdır" dedi. Bunları duymak onların hoşuna gidiyor. Ama tabi ki büyük bir endüstri, bunun içerisinde birçok insan çalışıyor, birçok yerden kaynak sağlanıyor. Kolay kolay kırmanız mümkün değil ama bu konuşmamız anlamına gelmiyor. Bir de Türkiye'nin de onların sesini duymaya ihtiyacı var. Diaspora dediğiniz zaman betonarme bir bina aklınıza geliyor. Hepsi aynı, aynı yüzde aynı şekilde insanlar diye bakıyoruz. Bence onun da biraz değişmesi gerekiyor. Bu nedenle STK'lara, üniversitelere vs. o anlamda rol düşüyor. Biz kolaylaştırıcılık göreviyle iki taraf arasındaki ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmaya çalışıyoruz.

8) İkili ilişkileri geliştirilebilmesi için STK'lar başka neler yapabilirler? Karar alıcılarla nasıl iletişime geçebilirler?

Birkaç şey yapılabilir. Öncelik e Türkiye'de yapılabilecekler: Türkiye'de insanlar Ermenileri sevmiyorlar. Biz hiç kimseyi sevmiyoruz ama Ermenilere karşı çeşitli nedenlerden dolayı özel bir nefretimiz var. Ermenilerin öcü olmadığı, özellikle Türkiye'deki Ermenilerin ortadan kaldırılması gereken unsurlar gibi görülmemesini anlatmamız gerekiyor.

Onu sağlayabilecek olursak o zaman belki bir şeyler yapabiliriz. Protokollerin hayata geçmesiyle ilgili çeşitli fikirler üretmek lazım. Yani ille de protokol olması şart değil. Yavaş yavaş bir takım adımlar atılabilir.

Bir de Ermenistan'ın kendi istikrar ve siyasi sağlığı için, gerçekten demokratikleşmesine Türkiye katkıda bulunabilir. Orada demokratik tartışmanın yaşanmasına katkıda bulunabilir. Çünkü bunda 10 yıl önce bu meseleler konuşulmuyordu ancak şuanda rahatlıkla konuşuluyor. Aynı şeyler orda da olabilir, onlar da kendi aralarında farklı açılardan bakabilme, tartışabilme imkânına kavuşabilirler.

Bizim tek derdimiz tüm paraları, Amerikalılar, Norveçliler, Avrupalılar veriyor. Böyle olunca da onların çizmiş olduğu çerçeve içerisinde kalıyoruz. Yani toplumları yakınlaştıralım, baklava konuşalım, börek konuşalım vs. ancak derin konulara girildiğinde böyle şeylere para vermiyorlar. Türkiye'nin bunlara öncülük etmesi gerekiyor.

- 9) Devletlerin bir noktada iletişimde olması STK çalışmalarını etkiliyor mu?

Çok değil ama şöyle oluyor. Mesela Ermeni tarafı STK ların sivil alanda kalmasını istiyor. Mesela eski ortaklarımız bu sene yeni bir proje aldılar ve siyasi alana çıkanlarla işbirliği yapmak istemediler. Ekonomik ve kültürel alanda kalmak istiyorlar. Bunlarında faydası var ama onlar dünyaya Türkiye ile Ermenistan arasında hiçbir ilişki yoktur, hiçbir görüşme yoktur, bunlar hiçbir şey yapmamaktadır imajı çizmeye çalışıyorlar.

EK 5: GPOT –Lenka PeETROVA ile 11.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

GPOT –Lenka PeETROVA ile 11.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

GPOT'un sitede yayınlanan çalışmaları dışında bir çalışması yok. Devam eden bir projemiz var "gazetecilik ödülleri" 3. Yılı oldu ve bu sene Haziran ayında Fransız konsolosluğunda gerçekleşecek. Bunun dışında diasporaya yönelik sunulan bir proje söz konusu ancak onay alınması bekleniyor. Bugüne kadar Ermenistan'da hem de Türkiye'de yürütülen projelerde hem sivil toplumu bir araya getirdik ancak diasporayla ilgili bir çalışma yapmadık bu nedenle diasporaya yönelik bir proje hazırladık.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)

Hedef kitemiz çoğunlukla gazeteciler. Bunun yanı sıra sivil toplum, akademisyenler ve öğrencilerde hedef kitemiz arasında. Örneğin öğrenciler projelere katılıp filmler yaptılar. Ermenistan'dan katılan öğrenciler Türkiye hakkında, Türkiye'den katılan öğrenciler Ermenistan hakkında belgesel filmleri yaptılar.

Hedeflerimiz öğrenciler için; empati kurmak, kültürleri tanımak, köprü kurmak; akademisyenler ve sivil toplum için; çözüm önerilerini tartışmak diyebiliriz.

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

Ermenistan tarafı 1915 olaylarından dolayı özür bekliyor. Bu onlar için en büyük sorun. Türkiye ise bunu kabul etmede ya da karşılık olarak bir şey söylemekte zorlanıyor.

Başlangıçta projelerde yer almadım ancak katılanlar arasında olan hocam; toplantıların başında iki tarafın karşılıklı oturduğunu ve daha resmi bir ilişkinin olduğunu ancak zaman geçtikçe samimi bir ilişkinin söz konusu olduğunu söylüyor. Örneğin bu gibi durumlar siyasi sürece de fayda sağlayabilir.

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Bence etkiliyor. Örneğin bizim; Türkiye'den ve Ermenistan'dan gazetecileri bir araya getirdiğimiz ve iki kere düzenlenen Bus Tour vardı. Katılımcılar Türkiye ve Ermenistan'ı gezdi ve herkes çok etkilendiler çünkü Türkiye ve Ermenistan ilişkilerini STK'larla buluşup konuşma ve tartışma fırsatı buldular. Örneğin geçen sene katılan gazeteciler birçok yeni şey öğrendiklerini ve artık olaylara farklı baktıklarını dile getirdiler. Bu anlamda bence etkisi oldu. Daha sonra makaleler yazıyorlar ve bu sayede toplumda etkilenebilir. Basını öncelikle etkilemek toplumun bakış açısını dolaylı yoldan etkiliyor diyebiliriz.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

Böyle bir toplantıya ya da çalışmaya bir kriz döneminde katılmadığım için bir şey söyleyemiyorum.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Şuanda resmi süreci etkilemesi adına herhangi bir çalışma yapılmıyor. Daha çok STK lar arasında çalışmalar yapılıyor. Bence bu bir sonraki adım.

- 7) Yer aldığınız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?

Projelerle birlikte internet sitesinde maddi desteğin sağladığı kurumlar yer alıyor.

- 8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyorsunuz musunuz?

Türkiye'deki resmi kurumlardan bir destek almadık ve talepte bulunmadık.

- 9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bildiğim kadarıyla Ermenistan Karabağ sorununun ön koşul olmasını kabul etmiyor ancak Türkiye için bu önemli bir konu. Bu

nedenle burada bir dengesizlik söz konusudur. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan farklı kulvarlarda ama konular birbirine bağlı bu nedenle bunları ayrı ayrı tartışmak zor.

- 10)** Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?

İkili ilişkiler ilerleyebilir çünkü 2015 geliyor. STK lar şimdi daha çok proje yapmaya çalışacak ve belki siyasilere bu sürece dâhil edilebilir. Bu bağlamda belki 2009 a dönülebilir.

- 2015 yaklaştığı için STK çalışmaları artabilir dediniz. Buna yönelik sizin projeleriniz var mı?

Biz diasporayı hedef kitle olarak aldık çünkü Ermenistan politikasını çok etkiliyorlar. Bizce onları da sürece dahil etmek faydalı olabilir.

- 11)** Diasporayı da sürece dahil ettikten sonra ikili ilişkilerin kurulacağını düşünüyor musunuz? Diaspora buradaki anahtar unsur mu?

Anahtar unsur değil fakat çok önemli bir parça.

- 12)** Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takinmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Konferanslara resmi kişileri, politikayı etkileyebilen kişileri de davet etmek etkili olabilir. Tabii ki başlangıçta üst düzeyde olmaz ama etkili olabilir. STK lar ve akademisyenler tartışıp önerilerde bulunabilirler ancak siyasi güç gerekli.

EK 6: TESEV –Aybars GÖRGÜLÜ ile 10.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

TESEV –Aybars GÖRGÜLÜ ile 10.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

TESEV olarak 2006 yılında Türkiye-Ermenistan ilişkilerine yöneldik. İlk Ermenistan keşifimizi 2006 Aralık ayında gerçekleştirdik. O zaman Türkiye-Ermenistan ilişkileri Türk dış politikasının ana gündem maddelerinden biri değildi çok sınırlı bir diyalog vardı. TESEV; bir grup akademisyen, gazeteci ve uzmanla birlikte Ermenistan'a kendi muadilimiz olan kurumlarla görüşmeler gerçekleştirdi. Daha sonra bizim orada görüştüğümüz kurumlar Türkiye-Ermenistan ilişkileri normalleşme sürecinde önemli görevler alan kurumlar oldular.

Daha sonra Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine benim hazırladığım kısa bir rapor yayınladık. Sonrasında birebir iki ülke arasındaki algıları değiştirecek projeler düzenlemeye başladık. Önce konferanslar şeklinde oldu Erivan Kafkas Enstitüsü ile işbirliği oluşturduk.

2007-2008 de resmi protokol süreci başlayınca Türkiye-Ermenistan ilişkileri Türk dış politikasının önemli maddelerinden biri haline geldi ve diğer STK lar da bu konuya ilgi göstermeye başladı. Biz Kafkas Enstitüsüyle birlikte bu yakınlaşma sürecini gözlemleyen ve incelen bir proje gerçekleştirdik. Onlar kendi bakış açılarını yansıttılar biz Türkiye'de olup bitenleri yazdık ve Yakınlaşma Sürecini İncelemek diye iki rapor çıkarttık arka arkaya. İkili ilişkilerdeki sorunları,

açmazları incelemeye çalıştık. (soykırım meselesi, Karabağ sorunu, sınır meselesi vs.)

Daha sonrasında USAİD tarafından desteklenen konsorsiyumun bir üyesiydik ve bu konsorsiyum çerçevesinde çeşitli toplantılar gerçekleştirdik. Türkiye'deki kamuoyunu değiştirmeye yönelik toplantılar yaptık. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde toplantılar gerçekleştirdik. (İzmir, Adana vs). Burada amaç çeşitli kesimleri bu tartışmalara dâhil etmek ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dikkatini çekmekti.

Şuanda ise biraz diasporaya yönelerek yine çalışmalara devam ediyoruz. Diasporayla iletişim kurma gibi bir proje hazırladık ve şuanda fon arayışındayız. Diaspora Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine gerçekleştirilen STK projeleri arasında hiç değinilmemiş tek alandır diyebilirim. Çünkü diaspora yurtdışında olmaları, diyaloga kapalı olmaları vs. sebepleriyle zor bir alan. Bence diaspora çalışmalarını gelecekte herkesin odaklanacağı bir alan.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerinizin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati yaratma, aracılık etme vs.)

Hedef kitlemiz öncelikle Ermenistan'daki kendi muadilimiz olan kurumlar (STK'lar ve think-tank'ler), hem Türkiye'deki hem de Ermenistan'daki basın. Çünkü basın algıların değiştirilmesindeki en önemli işleve sahip kurum diye düşünüyoruz. Basındaki bu nefret dilinin değişmesi, örneğin normalleşme süreci başlamadan önce Türkiye basınında Ermenilere karşı nefret dili yoğundu ancak bu gazeteci değişim projeleriyle gazeteciler gidip gelerek oradaki insanlarla arkadaşlık kurarak artık daha dikkatli haber yazmaya başladı mesela bu basını hedeflemenin olumlu sonuçlarından biriydi. Hem buradaki hem

Ermenistan'daki genç nesil ve öğrenciler çünkü yeni nesilin algılarını değiştirmekte önemli

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik var mı?

Bence STK çalışmalarının tıkanmasındaki en önemli sorun iki tarafta da algıların hala negatif olması. Ermenistan da soykırım meselesi üzerinden dönen bir tartışma var ve özellikle Ermenistan'daki Ermeniler için insanların kendi kişisel gelişim süreçlerinde soykırım olgusu önemli bir rol oynuyor. Diasporada, onlarla çalışmadığım için çok iyi bilmiyorum ama orada daha çoktur diye tahmin ediyorum. Çünkü Ermenistan'daki Ermenilerin daha güncel sorunları var. Fakirlik gibi sınırın kapalı olmasından daha çok etkilendikleri için. Ama bu soykırım meselesi konusunda Türkiye'ye ve Türklere yönelik negatif bir algı var. Aynı şekilde Türkiye'de de Ermenilerin bizi soykırımla suçluyor olmaları negatif bir algı yaratıyor. Dolayısıyla iki tarafta da soykırım meselesinin algılarda yarattığı olumsuz bir etki var.

Bunu değiştirmek için daha fazla diyalog gerekiyor. Örneğin biz Adana'daki toplantıyı yaptığımızda, oradaki çocuklar hayatlarında ilk defa bir Ermeni gördüklerini söylediler ve Ermenilerin de etten kemikten insanlar olduklarını, niye soykırım meselesine bu kadar "takıntılı oldukları" konusunu anlamaya, empati kurmaya çalıştılar. Empati kurmak, buradaki anahtar kelime o bence. Birbirini anlamak. Zaten bu toplantılarda kimse kimseyi ikna etmeye çalışmıyor. Ama biz Ermenilerin niye bu 1915 konusunda bu kadar saplantılı olduklarını anlamaya çalışırsak, bu bir olumlu adımdır diye düşünebiliriz. Aynı şekilde onlarda Türkiye'de bu konuda çok tartışılmadığı, bizim bu konuyu kendi aramızda da tartışmadığımızı görmeye başlıyorlar ve

böylece onlarda inkâr lafını kullanmamaya başlıyorlar. Böylece bu iki tarafta da bir değişiklik yaratıyor.

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıda değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Bence toplumsal algı biraz değişti ama çok değiştiğini düşünmüyorum. Ermenistan Türkiye'ye göre küçük bir ülke ve Türkiye'deki algıyı değiştirmekle Ermenistan'daki algıyı değiştirmek farklı işler. Ermenistan'da Türkiye önemli bir konu. Zaten Ermenistan dış politikasında iki önemli konu var; biri Karabağ konusu diğeri Türkiye ile ilişkiler konusu. Ama Türkiye'nin birçok konusu var. Ermenistan bu konulardan sadece bir tanesi. Kıbrıs var, Ortadoğu var, AB var, Suriye, İsrail var ve burada Ermenistan çok gerilerde kalıyor. O yüzden Türkiye'deki algıları değiştirmekle Ermenistan'daki algıları değiştirmek farklı. Ermenistan'da insanlar daha fazla bu konuyla ilgili ve bilinçliler. Bu da tamamen iki ülkenin hem büyüklükleri hem de uluslararası politikadaki kapladıkları alanla alakalı.

Basında bir değişiklik olduğunu düşünüyorum. Basının kullandığı dil değişti. Artık insanlar Ermenilere karşı söylenen sözlere daha fazla dikkat ediyorlar. Ermenistan'da da değiştiğini düşünüyorum ama orda daha fanatik bir kesim var. Ama projeler çerçevesinde birçok insan oraya gitti aynı şekilde oradan buraya birçok insan geldi. Böylelikle bu insanlar orayı görüyor, oradaki insanların normal insanlar olduklarını mutfaklarındaki yemeklerin aynı olduğunu görüyor. Oradaki bazı insanların Türkçe konuştuğunu, giden insanların %80'inin Türkiye'den gittiğini fark ediyor. Dolayısıyla diyaloglar arttıkça toplumsal algılar değişiyor ama kısa sürede radikal bir değişiklik

beklemek çok anlamlı değil bunlar çok uzun vadeli işler. Ama tabular yıkılıyor, bence son 5 yılda önemli bir aşama kaydedildi.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? Ne gibi değişiklikler gösteriyor? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.)

Bence bunlar STK çalışmalarını çok radikal bir şekilde etkilemez. Ama örneğin protokollerin askıya alınması sivil toplum çalışmalarının elini zayıflatan bir unsur. Bence devletlerarası yakınlaşma sivil toplum çalışmalarını güçlendiren bir faktör. Örneğin biz şuanda 1 birim etki yaratıyorsak devletlerin yakınlaşmasıyla, devletin bu sürecin içinde olmasıyla ya da sınırların açılmasıyla bu etki 3'e 5'e katlanabilir. Bu yüzden protokollerin askıya alınması momentumu azalttı ve şevk kırıldı bence. İki tarafta da sivil toplum aktif bir şekilde çalışıyordu ve sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması bekleniyordu. Çünkü diplomatik ilişkilerin olmaması bir takım teknik sorunlara da neden oluyor. Örneğin burada kaçak çalışan Ermenilerin durumları kötü ve burada temsilcilikleri yok. Sınır ticaretinden kaynaklanan sorunlar var. Bunları çözmek için sivil toplum en azından bunların iyileşmesini bekliyordu. Resmi sürecin tökezlemesi ve askıya alınması sivil toplum çalışmalarını da negatif etkiliyor.

Bununla birlikte kişilerin algısını da olumsuz yönde etkiliyor. Mesela şimdi 24 Nisan geliyor. Örneğin 24 Nisan'da dili sert olan bir deklarasyon yayınlandığını düşünelim bu yine Türkiye'deki anti-ermeni retoriği güçlendirecek olan bir şey. Dolayısıyla böyle çalışmalar sivil toplum çalışmalarına zarar veriyor denilebilir.

Bununla birlikte resmi yakınlaşmanın olmadığı durumlarda sivil toplum çalışmaları fon bulmakta zorlanıyor. Çünkü herhangi bir sürecin olmaması fon kaynaklarının yatırım yapmayacağı bir süreç

oluyor. Dolayısıyla resmi yakınlaşmanın sivil toplum çalışmalarının kaynak bulmasına da etki ediyor.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor. Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına neler yapılabilir?

Her iki ülkede de sivil toplum çalışmalarının karar alıcılar üzerindeki etkisi az oldu. Daha fazla nüfuz etmek gerekiyordu. Bu da daha fazla nasıl yapılabilir?

Türkiye’de Azerbaycan faktörü var. Türkiye ile Ermenistan arasında bir yakınlaşma süreci oldu fakat örneğin bir siyasi parti temsilcisi açıkça Ermenistan’a gidip görüşmeler yapmaya çekinir çünkü Azerbaycan’ın tepkisinden korkar. Bu nedenle biz Türkiye’de karar alıcıları angaje etmekte zorlanıyoruz. Ermenistan’ın bu anlamda daha açık olduğunu düşünüyorum. Örneğin Ankara’dan, meclisten davet gelse Ermenistan’dakilerin seve seve geleceğini düşünüyorum. Türkiye’de daha temkinli bir tavır sergileniyor.

- 7) Yer aldığınız projelerde maddi desteği hangi kurumlardan sağlıyorsunuz? Dışişleri bakanlığından destek alıyor musunuz?

Alman vakıfları destek verir. İsveç konsoloslugu geçmişte süreci desteklemişti. USAID üzerinden Amerika destekledi, AB’nin bazı projelere desteği oluyor. Açık Toplum Vakfı genelde bu projelere destek verir. İsveç konsoloslugu TESEV’e çok destek verdi, geçen seneye kadar da veriyordu.

Hükümetten destek hiç olmadı ve ben destek vereceğini düşünmüyorum. Fikri anlamda destek verseler de maddi anlamda destek vereceklerini düşünmüyorum yine Azerbaycan faktöründen dolayı. Ermenistan’dan da destek verildiğini düşünmüyorum.

- 8) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye-Ermenistan ilişkileri dondu, protokoller askıya alındı. Bundan sonra da protokollerle devam edileceğini düşünmüyorum. Başka bir diplomatik mekanizma kurulursa belki tekrar bir süreç başlatılabilir. Ancak protokollerin öldüğünü söyleyebiliriz. Belki başlarsa yeni bir süreç başlayabilir.

Türkiye bu süreçte Azerbaycan'ı ikna edebileceğini düşündü ya da Azerbaycan'ın bu kadar büyük tepki vermeyeceğini düşünüyordu. Belki burada bir tahmin hatası oldu ve süreç iyi yönetilemedi. Birde; biz bu süreci başlatalım bu arada Karabağ sorununu da ele alıp ikisini birlikte yürütürüz diye bir inanç vardı ama olmadı. Ancak büyük bir diplomatik efor sarf edildi. Bizim diplomatların ve büyükelçilerin bu konuda söylediği; Azerbaycan'ın bu konuda bilgilendirildiği ancak Azerbaycan kamuoyunun buna hazır olmadığı. Ne kadar bilgilendirildi bilgilendirilmedi onu bilemeyiz ama süreç iyi yönetilemedi. Daha İsviçre'de, imza sırasında bile kriz ortaya çıktı.

Türkiye'de Azerbaycan bir sempati söz konusu ve Azerbaycan'ın tepkisi büyük olunca Türkiye'de geri adım attı ve basın da bu süreçten desteğini çekti. Azerbaycan'ı kaybetmeyelim noktasına gelindi.

- Sizce bu doğru bir adım mıydı?

Reel politika açısından bakıldığında, Ermenistan ve Azerbaycan'ı yan yana koyduğumuzda tabii ki Türkiye'nin çıkarları Azerbaycan'da daha çok. Ama ben şuna inanıyorum; Ermenistan'la ilişkileri normalleştirmek Türkiye'ye daha büyük bir kazanç getirirse Türkiye hemen yarın sırnı açar. Ancak böyle bir durum söz konusu değil. Özellikle protokollerin dondurucuya kalkmasından sonra Azerbaycan'ın Türkiye'ye büyük yatırımları oldu. Bu da iki ülke arasındaki ilişkiyi daha da sıkılaştırdı, Azerbaycan'ın Türkiye üzerindeki

ağırlığını arttırdı. Bununla birlikte Azerbaycan'ın Türkiye'deki kamuoyu üzerinde her zaman bir etkisi vardır. Bir millet iki devlet kavramı mesela sık sık dile getiriliyor. Bu anlamda Azerbaycan Türkiye'yi iyi idare ediyor diyebilirim.

Tabi ki burada bizimde çıkarlarımız var. Erdoğan pragmatik bir siyasetçi olarak, Ermenistan'la sınırlar açıldığında elime ne geçecek diye baktığında Azerbaycan'ı ön plana koyuyor. Ancak Türkiye-Ermenistan sınırı açılmalı tabi bu bir dış politika problemi. Bu sınır bir şekilde açılacak, bu dönemde kapalı sınır diye bir şey yok. Hükümette sınırı açmak istiyor ancak uygun ortam oluşmadı. Buradaki altın meselede Karabağ konusu, bu konuda Azerbaycan'ın bir şekilde ikna edilmesi, savaş olmadan bu sorunun bir nebze çözülmesi, Türkiye'nin de elini rahatlatacak ama şuanda Türkiye için büyük bir sorun. Ancak yine bu konuya geri dönülecek. Ne zaman dönülecek bilmiyorum ama bu konu tekrar ele alınacak. Orta doğu biraz rayına girince Ermenistan konusu tekrar gündeme gelecek çünkü bu dış politika için önemli bir sorun. Ancak Azerbaycan'ı bu sürece dâhil ederek Türkiye bu sorunu çözebilir.

Azerbaycan ile Ermenistan gerçekten birbirinden nefret eden iki ülke. Toplumsal algılar da bu şekilde, hatta Türkiye-Ermenistan ilişkilerinden çok daha kötü bir durumda. Bizim siyasetçilerimizin zaman zaman Ermenistan için söylediği kötü sözler aslında Azerbaycan'ı mutlu etmek için yapılan şeyler. Azerbaycan faktörü olmasa Türkiye-Ermenistan ilişkileri çok kısa süre de çözülür. Hatta protokollerle çözülmüş ve sınır açılmıştı. Örneğin sınır sorunu, tanıma vs. bunlar 90'ların sorunları. Bugün itibariyle Türkiye-Ermenistan arasında bir sınır tanıma, toprak talebi gibi sorunlar yok aslında. Dolayısıyla sorunun ana noktası Karabağ meselesi.

Sınırın kapandığı dönemde bir takım sorunlar yaşandı Ermenistan açıkça tanıyorum demedi ama tanımadıklarını söyleyen bir siyasetçi de yok. İki ülke müzakereleri bunu çözebilirdi. Ama Karabağ meselesi varken sorunların çözülmesi zor. Aslında odanın içerisindeki fili

göz ardı ederek müzakere ettiler ancak Azerbaycan süreci sabote etti diyebiliriz.

- Eksik olarak gördüğünüz unsur var mı?

Ermenistan açısından ben eksik bir şey görmüyorum. Ermenistan için sınırın açılması çok önemli. Azerbaycan sınırı kapalı, Türkiye sınırı kapalı, bir İran var, Rusya'ya zaten çok bağımlılar. O nedenle sınırın açılması Ermenistan'a biraz nefes aldıracaktı. O nedenle Ermenistan sınırın açılmasını çok istiyor. Hele ki Karabağ'daki statükoda bir değişiklik olmadan açılırsa tam istedikleri gibi bir başarı sağlayacaklar.

- Ermenistan'da siyasi partiler, kamuoyu ve farklı kesimler süreci süreci desteklediler mi yoksa karşı çıkan kesimler de var mıydı?

Orada bir tek Taşnaklar'ın pozisyonu biraz farklıydı. Protokollere karşı çıkıyordu onlar. Hatta bu nedenle hükümetten ayrıldılar. Ancak şu gelinen nokta itibariyle; koşulsuz bir şekilde sınırın açılması bütün siyasi partilerin ortak kararı. Eskiden Taşnaklar toprak ve tazminat talebi olmadan sınırın açılmasına karşıydı. Şimdi o politikalarını revize ettiler. Şimdi bütün siyasi partiler önkoşulsuz sınırın açılmasını istiyorlar. Ön koşulsuz derken; ne onlar bizden "soykırımı" tanımamızı isteyecekler ne de biz onlardan herhangi bir talepte bulunacağız. Zaten sınırın açıldığı anda onlar sınırı tanımış olacakları için o sorun da ortadan kalkmış olacak. Buradaki asıl mesele Karabağ Türkiye'nin önkoşulu Karabağ olduğu için, onun dışında kimsenin bir ön koşulu yok.

- Anayasa mahkemesi kararı hakkında ne düşünüyorsunuz?

Ben onu Türkiye'nin bahanesi olarak görüyorum. Türkiye o anda sürecin tıkanıklığa doğru gittiğini gördü ve o kararı bir can simidi olarak kullandı. Birde şöyle bir şey var: Anayasa mahkemesi Türkiye'de çok güçlü bir kurum özellikle AKP iktidara gelmeden önce anayasa

mahkemesi resmen bir muhalefet gibi bir işleve sahipti. Ancak Ermenistan'da başkanlık sistemi olduğu için Anayasa mahkemesi çok cılız bir kurum. Siyaset üzerinde bizdeki gibi ağırlığı olan bir kurum değil. Onlar bir karar aldılar, zaten Ermenistan'ın "soykırım"dan vazgeçme gibi bir durumu yok. Protokollerle de vazgeçilmeyecekti, anayasa mahkemesi kararıyla da buna referans veriliyor. Türkiye'nin doğusunu batı Ermenistan olarak değerlendiren vardır tabi ki ama kimsenin Türkiye'den toprak istediği falan yok. Ayrıca Ermenistan'da anayasa mahkemesi kararını kimse ciddiye almadı. Türkiye'nin tepkisine de güldüler. "Sonuçta anayasa mahkemesinin kararına baktığında biz bunu onaylıyoruz" dediler. "Protokole uygun değildir demedi, uygundur dedi" diyorlar. Bizde çok abartıldı diye düşünüyorum ben. Ancak genel olarak Türkiye'nin bunu bahane olarak kullandığını düşünülüyor.

- Ermenistan politikasını değerlendirdiğinizde; Ermenistan'ın diasporayı sürece dâhil etmemesi ve onları bu süreç için ikna etmemesini bir eksiklik olarak görüyor musunuz?

Diasporayı ne kadar sürecin dışında tutarlarsa o kadar başarılı olur. Bu anlamda bunu bir eksiklik olarak görmüyorum.

Diasporayı dahil ettiğin nokta da diaspora burada daha olumsuz rol oynuyor. Bu noktada daha çok Ermenistan'daki insanların ne düşündüğü önemli. Sarkisyan diasporaya gidip anlatmak zorunda kaldı ancak tepkiyle karşılandı. Sonuçta diasporanın öncelikleriyle Ermenistan devletinin öncelikleri farklı. Ermenistan'ın önceliği Türkiye-Ermenistan sınırının açılması, diasporanın önceliği "soykırımın" kabul edilmesi. Dolayısıyla farklı çıkarlar söz konusu bu nedenle birlikte hareket etmeleri çok zor.

Zaten "soykırım" meselesi de Ermenistan dış politikasına sonradan girmiş bir unsur. Koçaryan zamanında girdi. Ama bu demek değil ki Ermenistan'da "soykırımı" tanımıyor. Ben şuana kadar

Ermenistan'da soykırımı tanımıyorum diyen birini görmedim. Ancak öncelik haline getirmiyorlar, belki bu sorunu gelecekte çözeriz diye düşünüyorlar. Ermenistan'ın ilişkileri başlatmak için böyle bir ön şartı yok o anlamda.

- Yaptığımız çalışmaları değerlendirdiğinizde Türkiye'nin Ermenistan politikası çerçevesinde kendini hangi kulvarda değerlendirirsiniz?

Resmi bir temasımız yok ancak bilgilendirme yapıyor. Olumlu tepki alıyoruz. Yaptığımız işler, Ermenistan'daki STK'larla yapılan çalışmalar devlet katında kesinlik olumsuz algılanmıyor. Toplantılarımıza emekli büyükelçiler katılıyor ancak resmi görevdeki kişiler katılmadı. Ancak Ermenistan'daki toplantılara resmi bir görevli götürmemiz söz konusu değil yani. Ancak devlet katında yine Azerbaycan'dan ötürü bu işlere biraz tepki ya da temkinli yaklaşma söz konusu.

**EK 7: TEPAV -Ali Osman DİZMAN ile 15.05.2013 Tarihinde Yapılan
Mülakat Çalışması**

**TEPAV -Ali Osman DİZMAN ile 15.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat
Çalışması**

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

Biz TEPAV olarak Güney Kafkasya üzerine yoğunlaşan çalışmalarımızda özellikle bölge ülkeleri ile Türkiye arasında işbirliğini arttırmayı, ve siyasi anlaşmazıklarda çözüme destek olacak güven arttırıcı önlemler paketi hazırlamayı amaçlamaktayız. Protokollerin hayata geçmeyeceği anlaşıldıktan sonra, diplomatik ilişkilerin kurulmasına dair olan ilk maddeyi eledik ve teknik konular üzerinden tarafları bir araya getirerek işbirliğini arttırmayı amaçlıyoruz. Bunlar arasında; girişimcilik, bölgesel kalkınma, ekonomik işbirlikleri, turizm vs. var. TEPAV olarak biz, track two diplomasi denilen alanda iki tarafı bir araya getirerek (bu sivil toplum çalışmaları olur, daha üst düzey olur) iletişim ve etkileşimi arttırmayı böylece bölgesel kalkınmaya hizmet etmeyi amaçlamaktayız.

Şuana kadar iki ülke arasındaki sivil toplum kuruluşları çalışmalarının bir envanterini yaptık, iki ülke arasındaki ilişkileri hukuki çerçevede ele alan bir yayın çıkardık, bunun dışında doğrudan ticaretin yapılmasını engelleyen unsurları ortaya koyan bir çalışmamız oldu. Ayrıca; Türkiye-Ermenistan bağlamında yayınlarımız oldu. Yapılan çalışmalarda hedef projeden projeye geçebiliyor ama nihai hedef Türk ve Ermeni halklarındaki farkındalığı arttırmak. Yapılan her projede, projelerin ve yayınları karar alıcılara, politika yapıcılara, akademisyenlere ve konu üzerinde çalışan STK'lara da iletiyoruz,

böylece çalışmalarımızın bu alanda çalışan diğer kişilere rehber niteliğinde olmasını da amaçlıyoruz.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)

Bizim gördüğümüz sınır komşusu olan ama birbirleri hakkında pek fazla bilgi sahibi olmayan iki halk var. Bu bağlamda bizim hedefimiz farkındalığı arttırmak. Farkındalığı arttırmak zaten ilerleme özelliği taşıyan bir aktivitedir. Bunun dışında çözüm önerileri de sunuyoruz.

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

Benim projeler çerçevesinde gördüğüm en önemli sorun iki tarafın birbirinden haberdar olmaması birbirleri hakkında fikir sahibi olmamaları. Tabi buna da sebep olan güncel en önemli sorun yani iletişime yük bindiren sorun kapalı olan sınırın varlığı.

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Diplomatik ilişkilerin söz konusu olmadığı Türkiye-Ermenistan arasında STK çalışmaları; farkındalık yaratma, ilişkilerin normalleşmesi, güven inşası konularında önem taşımakta. Bana göre STK çalışmalarında şuana kadar belli bir aşamaya gelmiş olsa da

daha alınması gereken uzun bir yol var. Bugünkü noktada bunu söylemek çok zor değil. İki taraftan da daha atılması gereken adımlar var.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

Projeleri yürütürken her zaman belirli risklerle karşılaşmayı hesaplıyorsunuz. Siyasi riskler olabilir, finansal riskler olabilir, çevresel riskler olabilir vs. Türkiye-Ermenistan bağlamında ikili ilişkilerde resmi düzeyde bir ilişki zaten yok ama iki tarafı karşı karşıya getiren zor dönemler olduğunda sivil toplumun omzundaki yük artıyor ve dolayısıyla projelerin yürütülmesi daha da zorlaşabiliyor, çalışmalar sürdüremeye girebiliyor ama tabii önemli olan bu tür riskleri fırsata çevirebilmek. Kendi çalışmalarımızdan yola çıkarak şunu söyleyebilirim; inişli çıkışlı bir grafik çizse de 1996 yılından bu yana Türkiye-Ermenistan arasındaki sivil toplum ilişkileri hep artarak devam etti. Fakat ikili ilişkilerin zor olduğu dönemlerde sivil toplumun çalışmaları da olumsuz yönde etkileniyor.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Biz TEPAV olarak karar alım merkezlerine yakın olmamız açısından Ankara'da olmayı bir avantaj olarak görüyoruz. Çünkü diğer sivil toplum kuruluşları genelde İstanbul'da bulunuyorlar. Bu avantajı şu şekilde kullanıyoruz; çalışmaların en önemli aşamaları çalışma bulgularının, sonuçlarının paylaşıldığı aşama. Yapılan tüm projelerin, çalışmaların çıktılarını karar alıcılara mutlaka ulaştırıyoruz, karar alıcıların da katıldığı toplantılar düzenliyoruz. Böylece karar alım

sürecine olumlu anlamda çalışmalarımızla destek vermeye çalışıyoruz. Tabi karar alım süreçlerine etki etme çabaları bu seviyede kalmamalı, bunların daha üst seviyeye çıkarılması gerekiyor.

- Sizin bu çalışmalarınız karar alıcılar tarafından olumlu yönde değerlendiriliyor mu, en azından fikri anlamda destek veriliyor mu?

Biz projelere başladığımızda, eğer ki projenin metodu öngörüyorsa dışişleri bakanlığıyla olsun çeşitli kurumlar etkileşim içerisinde bulunuyoruz.

- 7) Yer aldığınız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?

Projeden projeye değişiyor. USAID den oluşan bir konsorsiyum vardı. Bu konsorsiyumdan faydalandığımız projeler oldu. German Marshall Fund'dan faydalandığımız projeler oldu. Şimdi Avrupa Komisyonu USAID'e benzer bir konsorsiyum oluşturdu, bizde onun dahilindeyiz. Genellikle uluslar arası alandan sağlanıyor.

- 8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyor musunuz? Karşılıklı fikir alışverişinde bulunuyor musunuz?

Maddi anlamda değil ama fikri anlamda bir destek söz edebiliriz ancak bu da zaman zaman oluyor.

- 9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Genel bir cevap vermek istiyorum. Genel anlamda Türkiye'nin Ermenistan politikasında epey bir yol kat ettiği zaten bilinen bir gerçek. Yani konuşulabiliyor, girişimler yapılabilir. Ancak yeterli olduğunu söylemek güç çünkü hala kapalı olan bir sınır var. Dolayısıyla iki ülke arasında iki halk arasında iletişimi zorlaştıran sebepler var. Bunlar

arasında Türkiye'den kaynaklanan sebepler de var Ermenistan'dan kaynaklanan sebeplerde var. Sonuç olarak daha çözüm odaklı adımlar atılması gerekiyor. Sonuç en nihayetinde de Türkiye'nin de yararına olacak.

- 10) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Hükümet politikası anlamında Sarkisyan Cumhurbaşkanı seçildi. Dolayısıyla yakın dönemde statükonun devam edeceğini söylemek çok yanlış olmaz.

- 11) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tıkanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmiyorsanız neden gerçekleşmez?

Statükonun devam edeceğini düşünüyorum. Ancak bunu bu yıl içinde göreceğiz çünkü Güney Kafkasya'da birçok ülkede seçimler olacak. Bildiğiniz gibi; Türkiye-Ermenistan'ı değerlendirirken sadece ikili olarak değil bölgesel dengeleri de değerlendirmek gerekiyor. Ben mevcut durumu konjonktürel olarak değerlendiriyorum. Türkiye'nin kendi içinde çok yoğun bir gündemi var. Ermenistan'da tekrar Sarkisyan seçildi. Türkiye'nin gündeminin yoğun olması benzer şekilde Ermenistan'ın gündeminin yoğun olması yakınlaşmanın tekrar gündeme alıp almayacaklarını etkiliyor. Ayrıca bu durum ikili ilişkilerdeki asimetriyi bir kez daha gözler önüne seriyor. Ama önümüzde 2015 var bir şekilde bir yakınlaşma olacak, STK'lar ve sivil toplum olarak biz bunun her iki tarafında olumlu geçmesi adına çalışmalar yapıyoruz.

- 12) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (tıkanmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Mevcut durumda yani tıkanma dediğimiz durumda; devletler arası bir ilişki yok, bir adım yok, protokoller yürürlüğe girmedi vs. Bu nokta da STK'ların yapacağı şey belli aslında ve zaten STK'lar track two alanında devlet diplomasisinden bağımsız olarak çalışmalarını sürdürüyor. Yapılacak şeyler bu çalışmalara devam etmek, politikaların oluşturulmasını sağlamak, gündem oluşturulmasına katkıda bulunmak olabilir.

**EK 8: Hrant Dink Vakfı - Burcu BECERMEN ile 14.05.2013 Tarihinde
Yapılan Mülakat Çalışması**

**Hrant Dink Vakfı - Burcu BECERMEN ile 14.05.2013 Tarihinde Yapılan
Mülakat Çalışması**

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

Türkiye'nin, 'en uzak' komşusu Ermenistan'la ilişkilerinin normalleşmesi ve gelişmesini amaçlayan tüm Vakıf çalışmaları, "Sınır kafada açılır" ilkesine dayanır. Hrant Dink Vakfı olarak, siyasi gelişmelerden bağımsız, sivil toplumla işbirliği içinde, iki ülke arasında her alanda doğrudan teması teşvik ediyoruz. Geçmiş tecrübelerden hareketle, sivil toplumun ilişkilerin dinamiğindeki asıl belirleyici unsur olduğunu biliyor ve bu sivil gücün pekiştirilmesini öngörüyoruz. Bu amaçla iki ülke arasında doğrudan temasların ve hareketliliğin artması, her konuda ortak alanların oluşturulması ve ilişkilerin daha ileri noktalara taşınması için inisiyatifler oluşturmak temel hedefimiz. İki halk arasında 'ortak bir dil' oluşmasının, iki ülke halkı arasında kurulacak temas ve karşılaşmalardan geçtiğine inanarak, vakıf olarak farklı faaliyet alanlarımızdaki tüm projelerde Ermenistan'ın katılımını özel olarak teşvik ediyoruz.

Bu amaçlar doğrultusunda, 2009 yılından beri, her yıl Türkiye-Ermenistan Gazeteci Diyalog Programı'nı uyguluyoruz.
<http://hrantdink.org/?Detail=652&Activities=5&Lang>,
http://hrantdink.org/picture_library/TurkiyeErmenistanGazeteciDiyalogProgrami_2013_Ermenistan.pdf

2001 yılında başladığımız Diyalog için Multimedya Projemizle ise gençleri diyalog sürecine dahile ederek, yeni sanat anlatımlarını

kullanarak, her iki ülkede kapalı sınırdan etkilenen insanların hikayelerini belgesel ve fotoğraflarla yaygınlaştırıyoruz.

<http://hrantdink.org/?Detail=428&Activities=5&Lang>,

<http://www.hrantdink.org/?Announcements&Detail=516>

Vakfın, Türkiye-Ermenistan programlarında daha çok gence ulaşmak, çemberi ve etki alanını genişletmek en büyük isteğimiz. Özellikle, gençlerin hareketliliğini ve sivil toplum kuruluşları arasında işbirliğini artırmaya yönelik çeşitli gönüllülük ve staj programlarının hayata geçirilmesi için arayışlarımız ve çabalarımız devam ediyor. Gençlerin sosyal sorumluluk çalışmalarına katılımını sağlayarak, kişisel gelişimlerini desteklemek amacıyla kurulan Toplum Gönüllüleri Vakfı (TOG) ve aynı amaçlarla Ermenistan'ın Gümrü kentinde kurulan Gençlik Girişim Merkezi (YIC) ile yaptığımız işbirliği sonucunda, Avrupa Birliği'nin Gençlik Programı – Avrupa Gönüllü Hizmeti çerçevesinde, Türkiye-Ermenistan arasında gençlerin karşılıklı gönüllülük ve işbirliği için ilk adımı attık. Program çerçevesinde 2012 Eylül'den itibaren, Ermenistan'dan 2 genç gönüllü Türkiye'ye TOG ve Hrant Dink Vakfı'nda gönüllülük yapmak üzere geldi. Gönüllüler, Türkçe dil kurslarına devam ederek hem Türkiye'yi yakından tanıma fırsatı buluyor hem de her iki kuruluşun projelerine destek veriyorlar.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)

Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi öncelikle her iki ülkenin sivil toplumu. Gençler, gazeteciler, akademisyenler önem verdiğimiz hedef gruplar arasında.

Tanışmayı, birbirini anlamayı, işbirliğini ve ortak üretimi teşvik etmek, bilgi ağları oluşturmak, işbirliği kanalları geliştirmek,

gelecekte daha fazla işbirliği ve ilişkiler için gerekli mekanizmaların kurulmasına katkı sağlamak, karşılıklı eğitim, staj, gençlik programlarının geliştirilmesi için girişimlerde bulunmak, faaliyetlerimizin ana eksenini oluşturuyor.

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

İki ülke insanları arasında doğrudan iletişim kanallarının bulunmaması, iki ülke medyası arasında doğrudan haber alma kanallarının bulunmaması, iki ülke arasında sınırın kapalı olması, diplomatik ilişkilerin bulunmaması, elçilik-konsolosluk olmaması, ikili anlaşmalar olmaması, karşılıklı eğitim programları olmaması, iki ülke insanların ortak geçmişleri ile yüzleşmemiş olmaları, Türkiye'nin 1915 ile ilgili resmi söylemi, ifade özgürlüğü sorunları.

- *Sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin tesisi için protokoller imzalandı, ancak onaylanmadı.*
- *Sivil toplum kuruluşları arasında artan işbirliği.*
- *Gazeteci Diyalog Programı gibi programlar medyada, günümüz Ermenistan ve Türkiye'sinin daha doğru aktarılması.*

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Evet, karşılıklı temas, birbirini tanıma pek çok algıyı değiştirebiliyor.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

Hrant Dink Vakfı'nın yürüttüğü çalışmalar, siyasi gelişmelerden bağımsız, sivil toplumla işbirliği içinde, iki ülke arasında her alanda doğrudan temasının teşvik edilmesi istikametinde ilerlediği için iki ülke arasındaki siyasi gelişmelere göre çalışmalarımızda değişiklik yapmıyoruz. Ancak iki ülke arasındaki ilişkiler, protokollerin askıya alınması, Van-Yerevan uçuşlarının askıya alınması gibi siyasi gelişmeler, sınırın açılmasını ve diplomatik ilişkilerin yeniden tesisini mümkün kılmadığı için programlarımızda hareket alanımızı sınırlayabiliyor.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Protokoller süreci siyasilerin girişimi ile başlayan bir süreç oldu, ancak gerek protokollerin imzalanma sürecinde, gerekse askıya alınmasında sivil toplumun karar vericilere bir baskısı olmadı. Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına her şeyden önce sivil toplumun bu konuda çalışmalara ağırlık vermesi, bu konuda talebini oluşturması ve gündeme getirmesi gerekir.

- 7) Yer aldığınız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?

Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlardan, Kültür ve Turizm Bakanlığı gibi ulusal kuruluşlardan ve özel bağışlardan destek alıyoruz.

- 8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyor musunuz? Karşılıklı fikir alışverişinde bulunuyor musunuz?

Vakfın Dış İşleri Bakanlığı desteği ile gerçekleştirilmiş herhangi bir projesi bulunmamaktadır. Ancak Dış İşleri Bakanlığından ilgili kişi ve kurumları faaliyetlerimizden haberdar ediyoruz. Gazeteciler Diyalog Programı ile Ermenistan'dan Türkiye'ye gelen gazetecilerle, Dış İşleri Bakanı ve Bakanlık yetkililerini bir araya getiriyoruz.

- 9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz¹?
- 10) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?
- 11) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?
- 12) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takinmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Her şeyden önce Ermenistan ve Türkiye, nüfus olsun, iki ülkede yaşayan insanların birbirleri ile ilgili algıları ve beklentileri olsun pek çok konuda simetrik olmayan, aksine asimetrik iki ülke. Her iki ülkeden sanatçıları buluşturduğumuz projelerde Ermenistanlı katılımcıların sürecin tamamında hep daha yoğun duygular yaşadığını,

¹ Vakfın faaliyetlerinin siyasi gelişmelerden bağımsız olarak yürütmesinden dolayı Becermen ile yapılan çalışma daha çok sivil toplum çalışmaları alanında gerçekleşmiştir

aynı duygu yoğunluğunu komşularında bulamayınca zorlandıklarını gözlemliyoruz.

Türkiye’de medya sektörü Ermenistan’a kıyasla çok büyük ve önemli bir birikime sahip. Ermenistan’da geleneksel medya kuruluşlarından belli başlı isimler Türkiye’ye daha önce geldiklerinden dolayı, hemen her gün basında Türkiye ile ilgili haberlere yer verdikleri için ilgi ve beklenti düzeyleri çok farklı olabiliyor. İki ülke arasında ortak çalışmalar yapılırken buna benzer asimetrielerin dikkate alınmasının ve projelerin ihtiyaca göre şekillendirilmesinin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalarda, çemberin genişletilmesi, daha fazla kişinin bu sürece dahil edilmesi ve etki alanının genişletilmesi büyük önem taşıyor. İki ülke arasındaki diyalog sürecine katkı sağlamayı hedefleyen pek çok etkinlikte hep aynı katılımcılara rastlamak mümkün. Halihazırda yapılan projelere ek olarak, staj programı, gönüllülük programı, gençlerin hareketliliğini sağlayacak özel programların hayata geçirilmesine ihtiyaç var. Örneğin Gazeteciler Diyalog Programı ziyaretlerinde gözlemlediğimiz kadarıyla, Ermenistan’dan Türkiye’ye gelerek Türkiye’deki basın kuruluşlarında staj yapmak isteyen genç Ermenistanlı gazeteciler var. STK’lar ve gazetecilerin karşılıklı ziyaretleri yanında farklı disiplinlerden üniversite ve akademisyenler arası değişimlerin başlaması da çok önemli olacaktır. Üniversitelerin devreye girmesi bu işin daha sistematik yürümesini sağlar.

Kendi tecrübelerimiz ışığında ortak üretimin de diyalog sürecinde önemli bir katkı sağladığını düşünüyoruz. Sadece toplantılar, konferanslar, değişim programları değil; her iki ülkeden farklı alanlardan insanların ortak sorun alanlarında ortak üretime imza atacakları programları önemsiyoruz.

Bu alanda yapılan pek çok proje ve çalışmanın sonuçlarının paylaşımı konusuna da eğilmeliyiz. Hem projelerin sonuçlarını görünür hale getirmek, hem de etki alanını genişletmek için bazı araçlar geliştirmeye ihtiyaç var. Bu anlamda çok önemli bir araç olan sosyal medya kullanılarak daha fazla kişiyi bu sürece dahil edebiliriz.

Bugün itibariyle iki ülke arasında kapalı bir sınır var. İki ülke arasındaki çalışmaları zorlaştıran, hareket alanımızı kısıtlayan, sınır bölgelerinde yaşayan insanları ayıran bir sınır. Sınırın önkoşulsuz olarak açılması talebini sivil toplumun yüksek sesle gündeme getirmesi çok önemli. Kapalı tutulan bu sınır nedeniyle sadece Ermenistan'ın değil, Türkiye'nin –özellikle de Doğu Anadolu'da sınır bölgelerinde yaşayan insanların – yaşadığı önemli zorluklar var. Bu zorlukları öğrenmek ve birlikte aşmak için çalışmamız gerekiyor. Elbette sınırın bir gün açılacağını ve sınır açıldıktan sonra işimizin bitmeyeceğini ve daha yapacak çok işimiz olacağını akılda tutarak.

EK 9: Helsinki Yurttaşlar Derneği - Esra GÜÇLÜER ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

Helsinki Yurttaşlar Derneği - Esra GÜÇLÜER ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

Ermeni meselesi 1915'te dolayı her zaman gündemimizde. Soykırımla ilgili olarak yapılan her çalışmada alternatif her türlü okumanın sağlanabilmesi için ya da taraflar arasında diyalogun sağlanabilmesi için HYD her zaman bir zemin yaratmaya özen gösteriyor. Bir şeyin taraftarlığını yapmak yerine farklı düşünceleri, farklı grupları bir araya getirerek diyalog ortamı oluşturmaya özen gösteriyoruz. Olabildiğince tarafları bir araya gitmeye yönelik çalışmalar yapıyoruz.

Biz 2010'dan beri Karadeniz Barış Ağı diye bir çalışmanın içindeyiz. Fillandiya'dan CMI'n (Kriz Yönetimi İnisiyatifi) fon verdiği bir çalışma. Ancak biz 2012'de, Türkiye'nin gündemi bizi birkaç konu üzerinde çalışmaya zorluyor diye düşündük. Bunlardan biri Kürt meselesi ikincisi Türkiye-Ermenistan barışı konusuydu. Çünkü 2015 yaklaşıyor. 2015 gelirken milliyetçi hareketin çok fazla yükselmesinden endişe ediyoruz.

2012'de KBA kapsamında 6 tane toplantı gerçekleştirdik. Bunlardan 3 tanesini Kürt meselesine 3 tanesini Ermeni meselesine ayırdık. Ermeni meselesi toplantısında niyetimiz; 1- bu çalışmalar kampanyaya dönüşür mü? Kampanyada derdimiz, Ermeni meselesi, 1915 ile ilgili biz kendi kendimize okuyoruz, konuşuyoruz ve çalışıyoruz ve amacımız o grupları bir araya getirebilmek. Ancak daha önemlisi bu konuyu hiç düşünmemiş, bu konuda bilgisi olmayan, 1915 ile ilgili bilgisi olmayan, resmi tarihi okumuş ancak sorgulamamış ve herhangi bir

düşmanlık da beslemeyen büyük çoğunluğu bir araya getirmek. Onları bu konu üzerinde düşündürtebilir miyiz, çalıştırabilir miyiz? Çünkü 1915'in bir takım beklentileri var. Literatürde de bu böyledir. Yani özür dilemenin, tazminatın, toplumsal barışın bir yöntemi var. Bu büyük çoğunluğa, kendini Türk Sünni olarak tanımlayan çoğunluğa erişmeye çalıştık. Ya da onlarla çalışan veya o tabana çalışan STK'ları bu toplantılara dâhil etsek ve orada taraflar birbirlerini dinlese, yani bir Ermeni, kendi kişisel tarihinden yola çıkarak bu konuyu nasıl anlatıyor veya Bilgi Üniversitesinde tarih bölümünde çalışan ya da Tarih Vakfında çalışan arkadaşlar bu konuyu nasıl anlatıyorlar neler söylüyorlar, bunu biraz o çoğunluğa aktarabilecek gruplara aktarabilirsek, onlar ne düşünüyorlar, bu önyargıları yıkmak için alternatif çözümleri var mı? Çünkü önyargılar üzerinden giden durumlar da var. Ancak insanlar kendi kişisel hikayelerini birbirlerine anlatmaya başladığında her türlü çatışma dönüşüme uğramaya başlıyor. Yani o çatışmayı dönüştürmenin tek ihtimali kitaptan okumak ya da bir önyargıyla devam etmek değil. Siz birisine kanlı canlı dokunuyorsanız ve o size bir şey anlatıyorsa ve içtenlikle anlatıyorsa siz buna kayıtsız kalamıyorsunuz ve sizin kafanızda başka bir şey oluşabiliyor. Bu da toplumsal bir barışma için en değerli unsur. Biz toplumsal barışın tarih kitaplarından, filmlerden vs. değil kişisel hikâyelerin anlatılmasından geçtiğini düşünüyoruz. Bu sebeple geçen sene 3 tane toplantı yaptık. O toplantılardan bir tanesi için şöyle bir ön hazırlık yaptık: 1992'den 2012'ye kadar Ermenistan'ın sivil toplumu ile ilgili kim ne iş yapmış bunun dökümünü çıkardık. Burada ilginç bir şey var bir dönem çok durgunken bir dönem çok yoğun bir ilişki var ve devletlerarasında da bir takım ilişkiler, olumlu gelişmeler var. Ancak bunlar hiç ortalığa dökülüyor, bayraktarlığı yapılmıyor. Çünkü kimsenin elini güçlendirsin istemiyorlar sınırım.

Bu sene de bir takım toplantılar yapılacak ama istediğimiz gibi bir kampanyaya dönüşmedi. 2015'e kadar biraz daha sağduyulu bir yaklaşım sağlamayı istiyorduk ancak başaramadık.

Ermeni meselesinde bizim gördüğümüz değişen bir şey var. Son yıllara nazaran değişen bir şey var. Diaspora hep dokunulamayan, hikmetinden sual olunamayan bir grup olarak yurt dışında dururken bugün İstanbullu Türkiyeli Ermeniler, diasporayı da işin içine katmayı onları da buraya çağırmayı, toplantılara katmayı ve diasporanın içinde de gayet konuşulabilir ılımlı insanların olduğunu söylemeye başladılar. Bu yeni bir şey. Çünkü diaspora, Türkiye'deki milliyetçiler ne kadar katı, sert ve at gözlüğü ile bakıyorlarsa, diasporanın burada tavrı böyleydi. Ancak bu dediğim değişim son 2 yılda gördüğümüz kişisel bir gözlem. Diasporada da buraya gelip taraflarla görüşmeye hevesli daha ılımlı insanlar oluşmuş gibi gözüküyor. Bizimde önümüzdeki yıl düzenleyeceğimiz toplantılar da diasporadan davet etmeyi düşündüğümüz insanlar var.

Birde şu var; diaspora denilince akla hep Fransa veya Amerika geliyor. Ama mesela Lübnan'da çok geniş bir diaspora var. Dünyanın birçok yerinde var.

1) Çalışmalar neler?

Ermenistan'da; Ermenistan'dan 4 tane Türkiye'den 4 tane stk ile bir konsorsiyum oluşturulmaya niyetlenilmiş ve ortak projeler yürütecekler. Ama her biri kendi ilgi alanı ve uzmanlığına yönelik çalışmalar yürütecekler. Bunun içinde Türkiye'den Hrant Dink Vakfı, Helsinki Yurttaşlar Derneği, Anadolu Kültür ve sanırım TEPAV var. Bizim bu konsorsiyum için önerdiğimiz şey tekrar bir yaz okulu düzenlemek. Ancak bu sefer; bizim yürüttüğüm bir proje var Kürt meselesi çerçevesinde öğretmenlere yönelik yürüttüğümüz bir çalışma. Kürt çocuklara, çatışma içinde büyümüş çocuklara öğretmenlik yapan öğretmenlerin sınıf içindeki çatışmayı önlemek ve çözümlmek için ne tür yöntemler buldukları ve bir tür taktik geliştirmek için bir çalışma düzenledik. Fakat sonra uluslararası bir çalışma yaptık; Ermenistan,

Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'den öğretmenleri bir araya getirdik ve 3 günlük bir seminer düzenledik. Böylece onlara; birbirlerine deneyim aktarımı için imkân yarattık. Bunun devamı niteliğinde bir çalışmayı bu konsorsiyum da yapmayı planlıyoruz. Özellikle eğitim fakültesindeki öğrencileri dâhil etmeyi planlıyoruz. Ancak bu henüz projelendirme aşamasında.

Bir diğer güncel çalışmamız 2013 senesi içinde gene 2015'e yönelik olarak çalışmalara devam edeceğiz. Gene çoğunluğun meseleye bakışı, önyargıların yıkılması için neler yapabiliriz, ne tür argümanlar geliştirebiliriz, ne tür argümanları ön plana çıkarabiliriz gibi konular ana unsur.

- 2) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

En önemli sorun şudur diyemiyorum ancak şunu biliyorum Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan'ın olduğu toplantılarda sorun muhakkak çıkar. Örneğin Hocalı mutlaka gündeme gelir. Bu bir sorun ancak şahsi olarak bunun suni olarak yaratıldığını düşünüyorum. Ayrıca Azerbaycan'ın her seferinde Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkisinde bir duvar olarak önümüze çıkmasını anlamlandıramıyorum.

Mesela sınır her iki tarafında açmaya çalıştığı bir şey. Karabağ sorunu orada duruyor fakat Türkiye neden burada taraf olarak davranmak zorunda kalıyor anlamıyorum. Bunun mutlaka bir açıklaması vardır ancak ben bir STK'dan bakarak, bir sivil olarak bakara bunu çok anlamsız buluyorum.

- 3) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları

olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyormusunuz?

STK'ların etkili olduğunu düşünüyorum ancak şöyle bir şey var sivil toplum hareketlerinde siz kuyuya bir taş atıyorsunuz ancak sesini ne zaman duyacağınızı kestiremiyorsunuz. Yani çok zaman alabilir ancak gene de vazgeçilmemesi gereken bir çaba olduğunu düşünüyorum. STK'ların dönüştürmede bir etkisi var, yavaş yavaş da olsa bir etkisi muhakkak var. Ama önyargıların yıkılması için çok sistematik bir temizlik yapılması gerekiyor. Sanattan, filmlerden, edebiyattan vs. resmi tarih kitaplarından her türlü düşmanlığın çıkarılması gerekiyor. Bu adımları sağlayabilmek çok önemli ve bu yönde çok ciddi adımlar var. Bu çalışmalarını Tarih Vakfı yapıyor, üniversitelerin bazı bölümleri yapıyor. Kitap tarayarak oradan ayrımcı, düşmanlaştırıcı vs. unsurları çıkarttılar. Bunların dönüştürülmesi bence asıl dönüşümü sağlayacak unsurdur. Yoksa STK'lar birbiriyle karşılaşır konuşur falan ama bu çalışma başlatıldığı zaman önyargıların kaldırılması için daha köklü bir çalışma olacağını düşünüyorum.

- 4) Projeler kapsamında yürütölen çalışmalar, iki öлке arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

Mesela biz bu seneki toplantıyı 24 Nisan'dan önce yapmayı istiyoruz ki 24 Nisan'da biraz daha sakin geçirelim diyebilmek için. Ancak yine de kriz dönemlerinde çalışmalarımız birçok şekilde etkileniyoruz, mesela üyelerimiz etkileniyor ya da hedef alınıyorlar. Bazı mecralar bizi hedef alıyorlar ancak biz çok umursamıyoruz.

- 5) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Çalışmaların raporları birçok mecrada sunuluyor ve bu bir tür lobi gibi anlaşılabilir. Ancak birebir değil. Buna yönelik mesela biz Ankara'da İHOP (İnsan Hakları Ortak Platformu) diye bir platform kurduk. İçinde biz varız, Mazlumder, İnsan Hakları Derneği, Uluslar arası Af Örgütü Türkiye Şubesi var. Bu platformu kurduk ve o çok ciddi çalışan bir platform, bizim çalışmalarımızdan da faydalanarak raporlar yayınlayan, ayrıca kendi başına çalışmalar yürüten bir platform haline geldi. Mesela o nispeten daha fazla lobi çalışması yapıyor. Onun vasıtasıyla Ankara'da çalıştığımız şeyler bir yere gidiyor falan ama Ermeni meselesiyle ilgili şöyle bir başarı var diyebileceğim bir örnek yok.

En temel önerimiz Türkiye'deki o sessiz çoğunluğa 1915 ile ilgili önyargısız bakabilecekleri malzeme sağlayabilmek. Onun çok önemi bir alan olduğunu düşünüyoruz. Örneğin hemen hemen herkesin ailesinde işte benim dedem şöyle bir şey anlatırdı hikâyesi var. Ancak bunların ne peşine düşülmüş, ne sorgulanmış, ne içselleştirilmiş vs. bunların bir kere hatırlanması lazım. Yani ne oldu da senin deden oradan oraya gitti, ne oldu da senin deden oradan buraya geldi filan en temel konumuz bu. O büyük çoğunluğu biraz harekete geçirebilmek.

İkinci alternatif çözümümüz; taraflar bir tek Türkiyeli Ermeniler değil, Türkiye dışındaki Ermenilerin de, diaspora olabilir Ermenistan'daki Ermeniler olabilir onların da biraz daha Türkiye'deki sivil toplum ile karşılaşmasını arttırabilmek.

- 6) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyor musunuz?

Herhangi bir destek almadık, talebimiz de olmadı. Böyle bir durumda diğer STK'lar sizin tarafsızlığınızdan şüphe ediyor.

- 7) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?

Elbette düzelir çünkü ben bunun çok suni olduğunu düşünüyorum. İki devletin neye istinaden bu kadar birbirlerine düşman olduklarını anlamıyorum. 1915'te yaşanmış bir şey yüzünden düşmanlığı bu kadar devam ettirmelerini anlamıyorum.

Ermenistan'ın da 2015 gündeminde ve onlarda diken üstünde duranlar var. Şöyle bir şey biliyorum; belki Ermenistan için değil ama birçok Ermeni için, diasporadaki Ermeniler için 100. Yıl öyle bir milat gibi duruyor ki önlerinde; ya çözüldü ya çözüldü. Çözülmezse de artık asla çözülmez gibi bir algıyla, çok duygusal yaklaşan, 100. Yıl meselesinde bir tür sihirli değnek bekleyen bir kesim olduğunu biliyoruz. Fakat Türkiye'deki Ermeniler daha sağduyulu, daha objektifler. Onlar bir şey olmayacağını biliyorlar, 2016-2017'ye çalışmak lazım asıl hatta 2015 vurgusunu da çok tehlikeli buluyorlar. Ama yurt dışındaki Ermeniler 2015 vurgusunu yapıyorlar ve çok büyük beklentileri var.

Ermenistan'daki karşılaştığımız STK'lar bir parça Azerbaycan'daki, Romanya'daki ya da Türkiye'nin 1980 darbesinden sonra devlet eliyle kurulan STK'lar gibiler. Yani çokta açık fikirli, devletin politikasından ayrı hareket edebilecek belki istektedir ama henüz o ortamda, o yapıda ya da zeminde değiller.

8) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takınmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

STK'lar birbirlerine alan yaratabilirler. Mesela Ermenistan'daki STK'lara daha ferah hissedebilmeleri, daha ferah konuşabilmelerini sağlamaları bile önemli bence. Onun dışında STK'lar yavaş yavaş yaptıkları çalışmalarla sürece katkı sağlayabilirler.

EK 10: Anadolu Kültür – Tamar NALCI ile 03.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

Anadolu Kültür – Tamar NALCI ile 03.05.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

Türkiye ve Ermenistan ilişkilerine yönelik ilk projemiz Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan'dan genç fotoğrafçılarla birlikte yaptığımız Kafkasya'nın Genç Gözleri 1 ve 2 oldu 2006 yılında. Ardından bir diğer fotoğraf projesi "merhabarev" geldi. Bugün yürütülen "Türkiye-Ermenistan Sinema Platformu" ve sözlü tarih projesi olan "Birbirimizle Konuşmak" projelerimiz var. Ayrıca Ermenistan Türkiye Gençlik Orkestrası, Van Project, Tatlı 60'lar projeleri dışında çok sayıda sergi, konser, fotoğraf projeleri gibi etkinliklerimiz de oldu.

- 2) Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi kimlerdir? Hedef kitleye yönelik faaliyetlerin niteliği nelerdir? (bilgilendirme, çözüm önerme, yol gösterme, empati kurma, aracılık etme vs.)

Yürütülen çalışmaların hedef kitlesi projelere göre farklılık göstermekle birlikte Türkiye ve Ermenistan toplumunu genel olarak kapsamaktadır.

Yaptığımız projelerin temel nedeni öncelikle iki toplum arasında kültür sanat faaliyetleri ile bağ kurma ve iletişim kurmalarına ve birbirlerini tanımalarına aracılık etmektir. Çözüm önermekten çok, soru sormaya teşvik etmeyi ve merak uyandırmayı gözetiyoruz.

- 3) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

Tek tek proje bazında değil ama genel olarak söylersek, birbirlerinin yaşadıkları atmosferi bilmemelerinden kaynaklı sorunlar, ön yargılar ortaya çıkıyor ya da tam tersine paylaşım için ortam sağlandıkça çözülebiliyor. En önemli sorun tabii ki de tarih... 1915'te yaşananlar çözülmedikçe, bir tabu olarak iki halk arasında durdukça bu ikili ilişkileri de etkileyecektir. Fakat birbirini tanımak, en azından ikili ilişkiler çerçevesinde bunun aşılmasına vesile oluyor.

- 4) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Bunların hepsi çok küçük ama temel adımlar olarak algıda bir değişiklik yaratıyor elbet. Her şeyden önce 'iki yakın halk, iki uzak komşu' olan insanlar geç de olsa bir araya gelip birbirlerinin hayatların dokunup birbirlerini tanıyorlar. Diyalog kurmak için onlara bir zemin sağlanmış oluyor ve ön yargılarını kırmak için, birbirlerini anlamaları için bir platform oluşturuluyor.

- 5) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

İki ülke arasındaki ilişkilerin askıya alınması ya da üçüncü ülkelerdeki siyasi gelişmeler elbette sivil toplumu da etkiliyor. Ortak çalışma yürütecek partner bulmakta zorluk çekebiliyoruz ya da daha bürokratik yerlerde takılabiliyoruz.

- 6) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Anadolu Kültür'ün hedef kitlesi içerisinde genel karar alıcılar değil, toplum var. Karar alma süreçlerini doğrudan etkilemeye yönelik bir çalışma yapmıyoruz fakat dolaylı yoldan bir etkiden bahsedebiliriz.

- 7) Yer aldığınız çalışmalarda maddi destek hangi kurumlardan sağlanıyor?

Uluslararası fon kuruluşları, konsolosluklar ya da büyük elçiliklerden destek alıyoruz. (Websitemizde her projenin altında hangi kurumların desteklediğini görebilirsiniz: www.anadolukultur.org)

- 8) Gerçekleştirilen projelerde dışişleri bakanlığından destek alıyor musunuz? Karşılıklı fikir alışverişinde bulunuyor musunuz?

Dış İşleri Bakanlığı'ndan doğrudan bir destek almıyoruz fakat çeşitli vesilelerle iletişime geçebiliyoruz.

- 9) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Kesin bir şey söylemek mümkün değil, siyasi konjonktüre göre değişiklik gösterebilir. Biz, doğrudan siyasete etki eden çalışmalar yapmadığımız için her iki durumda da çalışmalarımıza devam ediyoruz.

- 10) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye bir adım attığı takdirde, belki Ermenistan da olumlu bir adım atabilir.

- 11) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?

Türkiye'de yaşanan barış sürecinin olumlu sonuçlanması halinde, Ermenistan'la da ilişkilerin normalleşmesi için bir yol alınabilir.

- 12) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takinmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Türkiye'de Ermenistan'la, Ermenistan'da da Türkiye'yle çalışma yapan STK'ların sayısının artması iyi olabilir. Ayrıca STK'ların mümkün mertebe iki toplumun birbirini anlayacağı, tanıyacağı faaliyetlerde bulunması süreci olumlu etkileyecektir.

EK 11: TABDC- Noyan SOYAK ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

TABDC- Noyan SOYAK ile 15.04.2013 Tarihinde Yapılan Mülakat Çalışması

- 1) Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ve normalleşme sürecine yönelik yürüttüğünüz çalışmalar nelerdir?

Bizim ismimizden de bilindiği üzere ağırlıklı olarak iş adamları üzerine çalışıyoruz. Daha önce çok boyutlu olarak çalışmalar yürütüyorduk. 1997 de başladığımız zaman iki ülke arasında hiçbir ilişki yoktu ancak şuanda çeşitli çalışmalar var. Bu nedenle biz daha çok iş adamları üzerine yaptığımız çalışmalara ağırlık veriyoruz. Yaptığımız çalışmalar, iş kollarını çoğaltabilmek, bireysel olarak yürütülen işleri daha çok derneklere, ihracatçılar birliklerine falan yönlendirmek. Platformu biraz daha genişletebilmek, belki biraz daha kurumsal bir yapıya getirebilmek.

- Dolayısıyla hedef kitleniz daha çok iş ilişkisi içinde olduğunuz çevre ve daha çok ekonomik ilişkileri geliştirmek olarak diyebilir miyiz?

Tabi ki diyebiliriz. Şuanda belli bir statüko var, sınırlar kapalı. Durum böyle iken biz diğer işleri nasıl geliştirebiliriz, ikili ilişkiler nasıl artabilir, ekonomik olarak ticaret hacmi ne kadar büyüyebilir, ne kadar çeşitlenebilir, ne kadar kurumsallaşabilir, onlara bakıyoruz.

- 2) Projeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, ikili ilişkileri etkileyen en önemli sorun(lar) nelerdir? Bu sorunların algılanışında, çözüm önerilerinde ve değerlendirilmesinde bir değişiklik oluştu mu?

En büyük engel sınırların kapalı olması. İki ülke arasında ticareti yapamamanın en önemli nedeni sınırların kapalı olmasıdır. Özellikle Türkiye'den Ermenistan'a birçok şey gidiyor, Gürcistan üzerinden gidiyor vs. Ancak Ermenistan'dan Türkiye'ye bir şeyin gelmesi çok zor. Üzerinde Ermenistan amblemi yazan bir şeyin, böyle bir kanun olmamasına rağmen, Türkiye'ye girmesi çok zordur.

Birçok çözüm önerisi geliştiriyoruz ancak biz bunları sadece önerebiliriz. Önemli olan iki ülkenin yöneticilerinin anlaşmasıdır. Birçok çalışma yapılıyor ve bu çalışmaların sonunda raporlar, yazılar çıkıyor, projeler üretiliyor ve bu projelerin sonuçları da iki ülkeye de aktarılıyor.

- 3) Türkiye ve Ermenistan'dan STK'ların ve kanaat önderlerinin katıldığı bu projelerin iki toplum arasındaki önyargıları ve kökleşmiş sorunları olumlu yönde etkileyerek toplumsal algıyı değiştirdiğini düşünüyor musunuz?

Mutlaka etkili oluyor ama çok büyük bir etkisi var mı dersiniz, olduğunu düşünmüyorum. Zaten çok büyük bir değişiklik yaratacak bir beklentimizde yok ama bilinci arttırıyor, kamuoyunun bu konudaki yanlış bilgilerini düzeltmeye yardımcı.

- 4) Projeler kapsamında yürütülen çalışmalar, iki ülke arasındaki kriz dönemlerinde değişiklik gösteriyor mu? (24 nisan, protokollerin askıya alınması vs.) ne gibi değişiklikler gösteriyor?

O dönemler artık kanıksandı ama elbette ki bir etkisi oluyor. Zaten iki ülke arasındaki en büyük engel karşılıklı güven eksikliği. Bu o dönemlerde biraz daha artıyor. O dönemlere ek olarak, genel seçimler, ülkelerdeki başkanlık seçimleri, parlamento seçimleri vs. bunların hepsi iç siyasete dönük mesajlar verildiği için Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan'daki tüm seçimler bu süreci etkiliyor. Ve baktığınız zamanda

her üç ülkede sürekli (sıralı olarak) olarak seçim oluyor. Bu anlamda bir döngü var. Dolayısıyla bu konuyu iç siyasetten biraz koparabilmek lazım. Ancak bunu henüz başaramadık. Ayrıca bunun üstüne mesela Karabağ'da olan herhangi bir olay bizi etkiliyor, 24 Nisan etkiliyor vs. bunların hepsi etkiliyor. Bunlara karşı ne yapacağız, duracak mıyız? Tabi ki hayır devam edilmesi gerekiyor. Bunlar artık kanıksanmış şeyler. Dolayısıyla aynı çalışmalara devam ediyorsunuz farklı bir şey yapmıyorsunuz. Biraz bunlardan bağımsız düşünmeye ihtiyaç var. Belli bir hedef var, çalışma sistemi var ve o sistematik içinde çalışmanızı sürdürüyorsunuz. İç politika etkisinden kurtulmak lazım.

Dış politikada yapılan şeyler genellikle muhalefet tarafından iç politikada kullanılır. Bu da aynı şey, onun için çok fazla üstünde durmamak lazım. Daha çok bunun Türkiye'ye getireceği artıları düşünüp, bunun iç politika malzemesi olmaktan kurtarabilmek lazım.

- 5) Yürütülen çalışmaların karar alıcıları etkilemesi adına ne gibi girişimlerde bulunuluyor? Karar alma süreçlerini daha fazla etkilemek adına ne gibi çalışmalar gerçekleştirilmelidir?

Siyasetçileri en çok etkileyen faktör denildiğinde aklınıza ekonomi gelir. Yani eğer dersiniz ki, sınırlar açıldığında Van'a, Kars'a şu kadar bir turizm akışı olacak, böyle bir gelir elde edilecek, orda yapılan üretimler artacak vs. sınırı kullanarak birçok yere daha kolay ve daha ucuza ürün ihraç edebileceğiz. O bölgedeki sanayi gelişebilecek, o bölgedeki turizm gelişebilecek falan bunların hepsini potaya koyduğunuz zaman oldukça büyük çapta ekonomik bir değişim oluyor. Yani bugün Kars'ta bir fabrika yapmanın ya da yatırım yapmanın anlamı yok çünkü ihracat yok. Kapasite yok. Dolayısıyla bunu kullanabilmek lazım. Bunu öngördüğünüz takdirde bundan yararlanabilecek halkları göreceksiniz. Yani orda Türkiye'nin doğusundaki insanlar yararlanacaklar, belki

Nahçıvan yararlanacak, belki Azerbaycan'a daha kolay ihracat yapabileceğiz vs. birçok yararı olacak.

- Azerbaycan'ın etkisini nasıl görüyorsunuz?

Azerbaycan'ın özellikle son dönemdeki etkisi çok daha fazlalaştı. Azerbaycan'ı zenginleştikçe bu konudaki yaklaşımı daha negatif olmaya başladı.

Türkiye'de bir Azerbaycan algısı var. Bizi çok etkileyen bir millet iki devlet algısı var. İkincisi ise Azerbaycan'ın Türkiye'de yapılan yatırımları. Bunlar oldukça etkiliyor. Türkiye üzerinde Azerbaycan'ın etkisini arttırıyor. Bu anlamda Türkiye'nin dış politikada daha bağımsız bir hale gelmesi lazım. Birçok konuda biz bunu yapabiliyoruz. Bir tek Ermenistan konusunda yapamıyoruz ve dediğim gibi onda da iç siyasetin çok etkisi var. Ermeni algısı Türkiye'de negatif olduğu sürece bu konuda adım atmakta zorlaşacak. Türkiye için Kürt ve Ermeni en zor konulardır ve bu ikisinin aynı anda gidebilmesi çok zordur. İlk önce birisini halletmeniz lazım ki onu kamuoyu olarak bir hazmedelim. Ondan sonra diğerini halledebiliriz.

- Dışişleri ya da bakanlıklarla yürüttüğünüz çalışmalar var mı?

Çalışma değil ama sürekli bir ilişki içerisindeyiz. Etkimiz çok değil ama az da değil. Ancak STK'ların dışişleri bakanlığıyla ilişki içinde olması, bilgi alışverişi yapmasını yararlı görüyorum. Özellikle yapılan projelerde fikir alışverişinin olmasını yararlı görüyorum. Çünkü sizin yaptığınız çalışmaların orada bir sonuca ulaşması lazım. Biz tek başımıza STK'lar olarak ya da iş konseyleri olarak bir şeyi sonuçlandıramayız. Biz sadece öneride bulunabiliriz onun kararının alınması lazım ve karar mekanizması da orada. Dolayısıyla bu ilişkinin muhakkak olması lazım.

- STK'lara maddi destek genellikle yurt dışından sağlanıyor. Bunu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bunun doğru olduğunu düşünüyorum. Çünkü resmi bir yerden para aldığınız takdirde hem sizin duruşunuz, dışarıdan size bakış açısı "bunlar Türk tezlerini savunuyor" olacaktır, ikincisi de sizin daha çok Türk söylemlerine yakın olmanız istenecektir. Aynı şekilde Ermenistan diasporasından para aldığı takdirde, Ermenistan diasporasının kullandığı bir araç haline gelirsiniz. Bu algı yaratılır. Dolayısıyla iki taraftan da para almamak olumlu bir unsurdur.

- 6) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Türkiye'nin politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye'nin artık önkoşullar öne sürmeksizin Ermenistan ile ilişki kurmaya ihtiyacı var. Çünkü kurduğunuz ilişki hiçbir zaman Türkiye'ye negatif olarak yansımayacak. Ermenistan ile kurulacak bir diplomatik ilişkinin ya da açılacak olan sınırın Türkiye gibi bir ülkeye Ermenistan gibi bir ülkeden bir zarar getireceğini düşünmüyorum. Ne uluslar arası arenada bunun negatif bir sonucunu görürüz ne de, sınırlar açıldığında bir Türk büyükelçiliğinin Erivan'da açılması bir negatif etki doğurur. Azerbaycan'dan alacağımız tepki haricinde bir negatif etki görmüyorum. Ama birçok yararı olacaktır. Uluslararası arenada yararı olacaktır, soykırım tartışmalarında yararı olacaktır, bölgesel ilişkilerde Türkiye olarak çok daha fazla etkili hale geleceğiz. Herhangi bir problem soykırım olsun, Karabağ olsun, konuşulan tüm problemleri İstanbul'da hürriyet gazetesi üzerinden değil Erivan'daki büyükelçimiz üzerinden seslendirebileceğiz. Bunların hepsinin yararı var.

- 7) İkili ilişkilere ve normalleşme sürecine yönelik Ermenistan'ın politikasını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Onlarda da aynı yanlışlar var. Türkiye şunu yapsın vs. şeklinde. Güvensizlik ortamı devam ettiği sürece aynı hataları onlar da yapıyorlar.

- 8) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumu (tikanıklığı) nasıl değerlendiriyorsunuz? Yakın dönemde ikili ilişkilerin ilerlemesi adına olumlu yönde bir değişiklik yaşanır mı? Böyle bir değişiklik öngörüyorsanız bu değişiklik nasıl gerçekleşir? Böyle bir değişiklik öngörmüyorsanız neden gerçekleşmez?

Düzelir. Tarihin hiçbir döneminde Türkiye ile Ermenistan arasında ikili bir ilişki yok, her zaman bir üçüncü taraf vardır. Dolayısıyla hiç ikili ilişki yürütmediler bundan sonra da olamayacaktır. Dolayısıyla bu ülkelerden hangisinin politikası Türkiye-Ermenistan barışına uygun hale gelirse o takdirde tekrar bir kapı açılabilir ama şuanda görünen o stratejik önemin birazcık başka bölgelere kaydığı. Yani Kuzey Afrika'ya, Ortadoğu'ya kaydı.

Örneğin şimdi Nato'nun Afganistan'dan çekilmesi söz konusu ve bunun için iki tane yol var. Birincisi; güneyden Pakistan üzerinden çekilmesi. Çekilmeden kastım bütün alet edevatlarıyla çekilme yani çok büyük bir lojistik operasyon. Pakistan üzerinden çekilmesi tehlikeli çünkü hali hazırda Pakistan üzerinde bir sürü terör olayıyla karşılaşıyorlar, konvoylar havalara uçuyor, dolayısıyla güvenli değil. İkinci yol; kuzeyden çekilmesi ve demir yolu çok önemli burada. Çünkü ne kadar aktarma yaparsanız operasyon zorlaşır. Burada kullanılan tek demir yolu var; Mezar-ı Şerif'ten başlıyor ve sınırlar açık olsa Kars'a kadar gelen ve Kars'tan da Samsuna ve İskenderun'a giden bir demir yolu var. Yani Mezar-ı Şerif'ten koyduğunuz bir malzeme bu yollarla İskenderun'a, Mersin'e veya Samsuna gidebilecek durumda. Bu demir

yolu bu çekilme için çok büyük önem arz ediyor. Dolayısıyla burada Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzelmesi bir ihtiyaç haline gelebilir. Bunun alternatifi nedir? Aynı demiryolu ile Rusya üzerinden gidebilmek, ya Gürcistan ya da Rusya üzerinden tekrar deniz yoluna indirebilmek. Bu iki olasılık arasında ne yapacaklarına karar verecekler. Alman ordusu karar verdi, malzemelerini uçaklarla Trabzon'a taşıyacak oradan da gemilerle geri gönderecek. Amerikalılar daha ne yapacaklarına karar vermediler ama bu bir ihtiyaç. Belki bu ihtiyaç bir açılım gerçekleştirilebilir. Bu açılım sınırın açılmasını mı olacaktır, zannetmiyorum. Ancak üzerinde çalıştıkları opsiyonun ben, "sınırlar kapalı olsun ama demiryolunu aktif hale getirelim ve malzemeleri demiryolu üzerinden taşıyalım" deyip bir başlangıç, kapı açma olabileceğini düşünüyorum. Bu bizi ilerde nereye getirebilir, orta vadede belki enerji yollarının da direkt olarak geçebilmesi. Sınırların açılması bir tabu olduğundan dolayı bu tabuya dokunmadan sınırı nasıl aktif hale getirebiliriz, bundan nasıl yarar sağlayabiliriz konusu var.

- 2015'in yaklaşması bu ilişkileri olumlu ya da olumsuz yönde etkiler mi?

Kişisel olarak 2015 bana çok bir şey ifade etmiyor. Bunun artık bu kadar uzamaması lazım. Bunu savunanlar veya karşı çıkanlar da, neyi savunduklarını ya da neye karşı çıktıklarını çok fazla hatırlıyor değiller. Bizim biraz bu işin özüne dönüp hakikaten ne olduğunu araştırıp bulup, karşılığında da özür mü dilenecek ne yapılacaksa yapılması lazım.

2015 bunu kolaylaştırır mı, zorlaştırır mı? Türkiye şapkasından baktığımız zaman bir zorlaştırma beklentisi var. Yani Ermenistan 2015'e kadar hareket etmeyecek, 2015'ten aldığı rüzgârla bir süre bastırarak. Böyle bir beklenti hissediyorum ben Türkiye'de. Bu beklenti benim açımdan doğru mu, değil. Karşı tarafta da 2014'te atılabilecek bir adım olumlu yönde karşılanabilecek durumda olması

lazım. Yeter ki karşılıklı güven unsurunu oluşturabilelim. Türkiye'nin attığı adımın reel ve dürüst olduğuna Ermenistan'ın inanması lazım. Benzer şekilde Ermenistan'ın bu adıma karşılık vereceğine, böyle bir niyeti olduğuna Türkiye'nin inanması lazım. Bu güven ortamını ne zaman sağlarsak, bence ancak o zaman bir şeyler değişmeye başlar.

- 9) Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durumun (takınmanın) değişmesi için STK'ları neler yapabilir?

Zaten birçok çalışma yapıyorlar. Ben biraz daha olayın insani yönüne bakıp, insan üzerine çalışmak gerektiğini düşünüyorum. Bu önemli bir faktör.

İkili ilişkiler de birlikte ne üretilebilir, ona bakmak lazım veya bir ülkenin ürettiğini ikincisi nasıl pazarlayabilir buna bakmak lazım. Yani karşılıklı "kazan kazan" ı nasıl yaratabiliriz onu bulmak gerekiyor. Turizm bence çok önemli bir nokta çünkü dünya üzerinde benim bildiğim 7,5 milyon Ermeni var ve bunların %90'ının görmek istediği 3 tane nokta var. Bir tanesi Van Akdamar, öbürü Ani diğeri de Ermenistan'daki Eçmiyazin. Dolayısıyla sınırlar açık olsaydı örneğin bir haftalık bir turla bu üç noktayı görmek isteyen aşağı yukarı 7,5 milyon turist var. Dolayısıyla garanti 7.5 milyon turisti çekebilecek bir bölge var. Dünyanın hiçbir yerinde böyle garanti 7,5 milyon turisti çekebilecek bir bölge yok. Bu insanları biz buraya çekebiliriz. Bu insanları buraya çekmemizle birlikte zannediyorum oradaki sosyal problemler değişebilir. İnsanların yaşam biçimleri biraz değişikliğe uğrayabilir. Bölgesel algılar değişebilir. Biraz daha refah seviyesi yükselir.